

ISSN 1992-4437

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (17), 2012

Київ 2012

Внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України з юридичних наук:
Постанова президії ВАК України
від 26.01.2011 № 1-05/1

*Схвалено до друку Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України
(протокол від 27 квітня 2012 № 37)*

Схвалено до друку Вченою радою НАВС (протокол від 29 травня 2012 № 9)

Редакційна рада:

В.І. Фаринник (голова) — нач. ГСУ МВС України; **В.В. Коваленко** — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Нац. акад. внутр. справ; **І.П. Красюк** (заст. голови) — засл. юрист України, канд. юрид. наук, нач. Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України; **В.І. Шакун** — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., перший проректор Нац. акад. внутр. справ з навчальної роботи

Редакційна колегія:

В.В. Коваленко (голов. ред.) — чл.-кор. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф., ректор Нац. акад. внутр. справ;

В.П. Бахін — д-р юрид. наук, проф. (Нац. ун-т держ. податкової служби України);

В.Г. Гончаренко — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф. (Акад. адвокатури України); **О.М. Джужа** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **О.Є. Користін** — д-р юрид. наук, проф., вчений секретар секретаріату Вченої ради Нац. акад. внутр. справ; **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук., проф. (Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка); **В.С. Кузьмічов** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **М.Я. Сегай** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф.; **О.М. Головка** — д-р юрид. наук, проф. (Харк. нац. ун-т внутр. справ); **В.П. Черних** — чл.-кор. НАН України, д-р фармацевт. наук, д-р хім. наук, проф. (Нац. фармацевт. ун-т); **В.О. Шаповалова** — д-р фармацевт. наук, проф. (Нац. фармацевт. ун-т); **В.В. Сєднів** — д-р мед. наук, доц. (Донец. наук.-дослід. ін-т судових експертиз МЮ України), проф. Академії суддів України; **В.Д. Суценко** — засл. юрист України, канд. юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **В.С. Печніков** — заст. дир. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **О.В. Неня** — нач. відділу. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **С.С. Барташук** (відп. секр.) — пров. спец. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України)

Криміналістичний вісник : [наук.-практ. зб. / голов. ред. Коваленко В. та ін.] / ДНДЕКЦ К82 МВС України; НАВС. — К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2012. — № 1 (17). — 234 с. : іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із залобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Седнев В.В., Ирхин Ю.Б., Одерий О.В., Коструб А.Н.

Методология психологического портретирования при раскрытии и расследовании серийных насильственных преступлений: итоги и перспективы развития6

Бичкова С.С.

Цивільний процесуальний статус експерта15

Козутич І.І., Калужна О.М.

Проблема вибору належної слідчої дії для вирішення завдання ідентифікації ділянки місцевості, будівлі чи приміщення за слідами пам'яті22

Чорноус Ю.М.

Криміналістична характеристика злочинів міжнародного характеру34

Бордюгов Л.Г.

Системний підхід як методологічний засіб ситуалогічного дослідження у судовій інженерно-екологічній експертизі41

Янковий М.О.

Взаємодія слідчого з експертними установами у процесі криміналістичної профілактики злочинів49

Басиста І.В.

Процесуальні рішення слідчого, що виражаються у формі постанови: окремі проблемні аспекти56

Тальянчук Л.С.

Правове регулювання обігу документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України63

Горшенков С.А.

Отдельные вопросы социальной защиты лиц, оказывающих конфиденциальное содействие органам внутренних дел68

Щерба Т.Л.

Залог в уголовном процессе стран СНГ73

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Клименко Н.И., Вартузов В.В.

Недостатки и ошибки в расследовании незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров78

Сопільник Л.І., Заяць Р.Я.

Робота з речовими джерелами криміналістичної інформації під час розслідування та розкриття злочинів89

Моїсєєв О.М.

Оптимізація опису об'єктів у висновку експерта96

Степанюк Р.Л.

Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у бюджетній сфері України102

Щербаковський М.Г.

Використання матеріалознавчих експертиз під час розслідування дорожньо-транспортних пригод109

Разумов Э.А.

К психологическим и тактическим основам составления субъективного портрета115

Климов А.А., Свиридов Д.А.

Способы осуществления незаконной предпринимательской деятельности122

Тимошенко А.И.

Проблемы и перспективы судебно-психологического исследования морального вреда129

Кравцова М.А.

Моральный вред как результат психического отражения уголовно-наказуемого деяния134

Скалдин А.В.

Организация оперативными подразделениями и сотрудниками уголовного розыска мониторинга оперативной обстановки140

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Легін Г.О., Бондарчук Г.О., Перебетюк А.М.,

Моканюк О.І., Магдій А.Ю., Загризла Н.О.

Характеристика пошкодження окулярів при пострілах з пневматичної зброї145

Вартузов В.В., Погребний С.В., Дуброва С.А.

Експертне дослідження сибутраміну та його похідних у складі біологічно-активних добавок152

Дзядик Ю.Т., Матіюк О.О.

Використання кумулятивних руйнувачів для руйнування вибухових пристроїв у жорстких оболонках160

Писарева И.Ю., Громыковский Д.В.

Сущность экспертных ошибок и основные пути их предупреждения166

Никитенко А.Н.

Определение видовой принадлежности крови. Сравнительный анализ методик171

Горбач-Кудря І.А., Журавель В.В.

Проблема отримання зразків для проведення ідентифікаційного дослідження особи за голосом і мовленням179

Ивашкевич А.А., Демьянович С.С.

Некоторые аспекты проведения комплексных трасолого-волоконноведческих экспертиз184

Куницкий А.Г.

Признаки огнестрельного оружия травматического действия190

Танчин О.Т.

Ідентифікаційні дослідження камуфльованого одягу197

Мирошниченко С.В.

Особенности исследования документов в целях установления замены фотографии201

Негрышев Д.В.

Обобщение практики исследования кетаминов210

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Назарова Т.В.

О некоторых проблемах производства лингвистических экспертиз в экспертно-криминалистических подразделениях органов внутренних дел Российской Федерации216

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ В ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ

Чисніков В.М.

Доктор судової медицини К.Г. Прохоров – видатний криміналіст дореволюційної Росії223

До уваги авторів!233

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.61 + 343.985

В.В. Седнев, доктор медичинських наук, професор,
судебний експерт вищого класу, завідуючий
лабораторією Донецького НІІІ судових експертиз
Міністерства юстиції України

Ю.Б. Ирхин, кандидат психологічних наук, доцент,
начальник кафедри прикладної педагогіки і роботи з персоналом
Національної академії внутрішніх справ

О.В. Одерий, кандидат юридических наук, доцент,
начальник кафедри криміналістики Донецького
юридического інститута

А.Н. Коструб, заступитель начальника
Государственного научно-исследовательского
експертно-криміналістического центра МВД України

МЕТОДОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧЕСКОГО ПОРТРЕТИРОВАНИЯ ПРИ РАСКРЫТИИ И РАССЛЕДОВАНИИ СЕРИЙНЫХ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ: ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Раскрыта методология психологического портретирования при расследовании серийных насильственных преступлений, в том числе изложены основополагающие маркеры его информационного обеспечения, сформулированы теоретические и прикладные проблемы, а также пути их решения для дальнейшего развития психологического портретирования.

Ключевые слова: психологическое портретирование, основополагающие маркеры информационного обеспечения, насильственные преступления.

Розкрито методологію психологічного портретування під час розслідування серійних насильницьких злочинів, у тому числі викладено основні маркери його інформаційного забезпечення, сформульовано теоретичні і прикладні проблеми, а також шляхи їх вирішення для подальшого розвитку психологічного портретування.

The deals with the methodology of psychological portrait composing in investigation of serial violet crimes, the basic markers of its dataware, the theoretical and practical problems and the ways of their solving for further development of psychological portrait composing.

На сегодняшний день перед сотрудниками органов внутренних дел ставятся цели, требующие современных информационных подходов к решению оперативно-служебных задач. В Программе противодействия преступлениям против жизни и здоровья человека на 2008—2012 годы, принятой решением коллегии МВД Украины от 25.07.2008 г. № 17КМ/1, актуальным и приоритетным направлением оперативно-служебной деятельности органов внутренних дел определено предупреждение и раскрытие серийных насильственных преступлений против жизни и здоровья человека.

В частности, п. 4.22 этой Программы предусматривает привлечение к работе по раскрытию насильственных преступлений против личности специалистов-психологов для изучения материалов уголовных дел и составления психологического профиля предполагаемого преступника.

Современная криминалистика наряду с юридическими и специальными знаниями предусматривает обязательное применение в процессе раскрытия и расследования насильственных преступлений передовых достижений психологической науки. Данный подход основывается на учете психологической основы поведения человека как живого существа и субъекта социальных отношений в среде себе подобных.

В современной криминалистике (равно как и в теории и практике оперативно-розыскной деятельности) активно применяется метод психологического портретирования.

Метод психологического портретирования в правоохранительной практике — метод определения индивидуально-психологических особенностей и особенностей поведения объекта оперативного внимания путем составления психологического профиля (далее — ПП).

При разработке ПП лица, совершившего конкретное насильственное преступление, особенно в условиях неочевидности, особое место занимают причинно-следственные связи в его преступном поведении. В таких случаях при психологическом изучении личности предполагаемого преступника обязательно исследуется, что послужило поводом к возникновению насильственно-преступного поведения и что было первично — насильственно-преступное поведение (provocateur) или сам поступок (акт насилия).

Основные позиции, подлежащие экспертному изучению при проведении исследования личности предполагаемого серийного преступника (убийцы, насильника, маньяка), выносятся на рассмотрение эксперта в виде установочных вопросов или предположений, входят в структуру психологического портрета и в обязательном порядке фиксируются в постановлении о назначении экспертизы или в техническом задании. В аспекте рассмотрения и анализа при

составлении ПП предполагаемого преступника их принято именовать маркерами.

К основополагающим маркерам, из которых состоит информационное обеспечение разработки ПП предполагаемого преступника при раскрытии серийных насильственных преступлений, относятся:

- вопросы, возникающие в рабочем порядке при воспроизведении или реконструкции преступного события, а также при установлении во время расследования вероятного мотива преступного деяния;

- отдельные аспекты, характерные особенности, отличия или социальные нюансы окружающей среды, имеющие определенное отношение к преступлению;

- особенности социокультурной среды в месте совершения преступления;

- географические, топографические, климатические, часовые и сезонные особенности совершения преступления;

- отдельные элементы виктимологической predisposition в поведении жертвы;

- конкретные обстоятельства преступления, имеющие вероятностный или ирреальный характер;

- отдельные компоненты предполагаемых (воображаемых) логических цепей при формировании рабочих версий;

- вероятные элементы преступной predisposition в поведении преступника;

- ведущие мотивы, влечения, провоцирующие насильственное поведение, факторы предполагаемого преступника;

- качественные и количественные показатели личностных особенностей предполагаемого преступника, наиболее присущие реальным обстоятельствам и обстановке насильственного преступления;

- наличие или отсутствие патологических признаков в поведении, психике или социальном общении предполагаемого преступника;

- динамика качественных и количественных изменений в поведении, психике или социальном общении предполагаемого преступника;

- социальные, социально-психологические, индивидуально-психологические, психофизиологические, морфологические и функционально-биологические основы возникновения и развития преступной мотивации предполагаемого преступника.

Следует отметить, что проблема качественного и эффективного расследования многоэпизодных насильственных преступлений (в том числе серийных преступлений, к которым относятся убийства и изнасилования, а также их сочетания) сохраняет свою актуальность и значимость. Это обусловлено как неуклонным ростом такого рода правонарушений, так и трудностями в понимании зависимости между имеющейся следовой информацией и комплексной характеристикой личности искомого лица [7]. Факультативные сложности расследования таких преступлений обусловлены человеческим фактором (слабая подготовленность оперативных и следственных подразделений, недостаток кадрового обеспечения и т. д.) [8]. В случаях внешне немотивированных в привычных для правоохранителей логических цепочках мотиваций серийных преступлений влияние указанных негативных факторов возрастает в несколько раз [12].

Достаточно привычным стало отнесение содержательной стороны разрешения указанной проблемы к понятию «психологический профиль» [5]. Однако, как

свидетельствует опыт авторов, существующие тенденции придания ПП статуса панацеи оказываются нерациональными, а иногда и напрасными. Кроме того, это приводит к формированию ряда последствий, часть которых является негативной.

Данная статья, обобщая опыт работы в указанной области, посвящена рассмотрению некоторых теоретических и прикладных проблем, которые объективно тормозят научно-практическую работу по разработке эффективных, релевантных и качественных ПП.

Наиболее значимыми являются теоретико-методологические сложности, основная суть которых может быть сформулирована весьма просто: на сегодняшнем уровне развития науки нет единой удовлетворительной теории о взаимосвязи поведения (более узко — криминального поведения) лица и данных об оставленной им следовой информации на месте происшествия с фенотипическими описаниями внешности, социально-демографическими сведениями о привычном образе жизни и деятельности (в том числе и профессиональной), психологическими паттернами поведения (эмоциональное реагирование и когнитивный стиль), криминологическими указаниями о причинах, условиях и наиболее типических приемах преступного поведения и т. д.

Очевидными следствиями этого являются:

– методологически — отсутствие адекватного и результативного подхода к обнаружению, описанию и фиксации релевантной информации на месте происшествия, из материалов уголовного дела, в частности протоколов судебно-медицинских исследований, данных других экспертиз, сведений о потерпевших лицах с целью формирования ПП;

– организационно — отсутствие методической системы подобного рода исследований, соответствующего структурного подразделения, органа подготовки специалистов и их научно-методического обеспечения (включая сопровождение и консультирование);

– методически — отчетливая тенденция к экстенсивному типу исследования проблемы ПП, где, с одной стороны, формируются локальные подходы с «разукрупнением», следствием чего стало выделение отдельно от многоэпизодных серийных преступлений, разграничение корыстных и сексуальных серий и т. д. (если исследования будут развиваться интенсивным путем с возможностью дальнейшей интеграции полученных данных в единую систему, эту тенденцию можно считать в целом положительной). С другой стороны, такое состояние дел привело к «растаскиванию» проблемы составления ПП по отдельным научным направлениям, в результате чего, например, криминологи пытаются обобщить отдельные, разрозненные данные [1; 14] вне дифференциации возможностей и компетенции правоохранительных органов и экспертов в области криминальной психологии и психиатрии. Тем временем психиатры-клиницисты [17] видят решение проблемы в углубленных клинических, физиологических и биохимических исследованиях вне учета специфики расследования многоэпизодных и серийных преступлений. Одновременно с «растаскиванием» проблемы ПП по научным направлениям происходит и межведомственное ее «размывание», в силу чего специалисты одних ведомств дублируют работу других, попросту не владея полной информацией и утрачивая единство методологического подхода, а в перспективе — возможность интеграции данных в методику.

Невозможность формирования единой теории и методологии психологического портретирования обусловлена онтологизацией ПП в соответствии с принципом неопределенности Гейзенберга [19], согласно которому ПП является компетенцией одновременно и юристов, и лиц, обладающих специальными знаниями. Следовательно, он не может быть однозначно и уверенно определен одновременно в этих двух областях знания. В каждый конкретный момент времени ПП можно определить либо в рамках юридической парадигмы знания — как источника сведений о лице, совершившем преступление, либо в рамках парадигмы специальных знаний — как результата системного анализа имеющегося комплекса информации относительно преступления (следовой информации, картины места происшествия, способа, мотива, сведений о жертве и т. д.), позволяющего перейти к отображению поведения искомого лица, а далее к наиболее вероятному описанию тех его характеристик, релевантных для розыска и изобличения.

Подход с учетом общенаучных закономерностей позволяет адекватно оценить сложившуюся ситуацию, в которой:

- не сформировано единое терминологическое пространство, позволяющее специалистам различных областей знаний отчетливо понимать работу друг друга и с необходимой точностью локализовать ее в рамках изучаемой проблемы. На сегодняшний день отсутствует не только унифицированное понимание содержания понятия ПП, как это тщательно проанализировано в работе С.В. Страховой [14], но и само понятие не имеет устойчивого наименования, существуя как феномен в понимании Г. Шпета [18], то есть как эмпирический, чувственно воспринимаемый объект, связанный с обозначаемым не в акте мысли, а в акте восприятия и представления. Такое существование понятия ПП вне контекста (учитывая, что свойства именуемого феномена не меняются от использования его названий в научной или бытовой сфере общения) на данном этапе скорее деструктивно;

- нет и (как становится ясно из вышеизложенного) не может быть унифицированного методологического подхода к формированию ПП, поэтому значимым является отсутствие минимально необходимого перечня исходных данных, необходимых для разработки ПП;

- не достигнуто согласие относительно необходимых исходных данных для формирования ПП. Так, А.Н. Васильев (1963 г.) указывал, что для описания взаимосвязи эмпирических данных между способами убийств, их мотивами и типами преступников необходим анализ судебно-медицинской документации, личности жертвы и способа убийства [9], оставляя тем самым «за бортом» существенный информационный массив. Уже в 1979 году Б.Ф. Водолазский указывал, что следовая информация на месте происшествия представляет собой «овеществленную психологию участников расследуемого события» и при этом содержит данные о потребностях преступника и способе их удовлетворения, о цели и мотивах, о способностях, профессиональных навыках и умениях, о психическом состоянии преступника [6]. Е.Е. Центров (1988 г.) считал, что типовые версии о мотивах преступления и преступнике могут быть разработаны на основе анализа данных с места происшествия, сведений о жертве и способе причинения ущерба, включая при этом в понятие способа и данные судебно-медицинского исследования [16]. Последнее отражает достаточно часто упоминаемую в литературе точку зрения специалистов ФБР, которые источниками исходной информации считают данные

осмотра места происшествия, судебно-медицинского исследования и сведения о жертве [4]. И.В. Усанов (2010 г.) считает, что специалисту необходимо предоставить фотографии места происшествия (отдельно фотографии ран, жертв с разных позиций и под разными углами); материалы вскрытия; план перемещений жертвы до ее гибели, данные о месте жительства, учебы/работы и т. д.; сведения о личности жертвы; информацию о картине преступления и механизме содеянного [15]. Не вдаваясь в глубокий анализ, следует отметить, что в приведенном перечне часть пунктов дублирует друг друга. Кроме того, как свидетельствует практика и личный опыт авторов, никакие фото-, видео- и текстовые описания места происшествия, картины преступления, причиненных ран и т. п. не заменят личного присутствия специалиста по составлению ПП на месте происшествия. На сегодняшнем уровне развития теории ПП описанное положение вещей закономерно. Частично эту проблему предлагается разрешить путем представления двух принципиально различных разновидностей ПП (о которых речь пойдет далее), для каждой из которых имеется свой набор исходных данных;

– отсутствует конвенция между юристом и специалистом (фактически между заказчиком и исполнителем) относительно перечня характеристик искомого лица, указываемых в итоговом документе. Общее и различия в приводимых перечнях содержания ПП обобщены С.В. Страховой (2010 г.), правда, без выделения специализации автора: криминалистика, психология и т. д. [14]. Следствием этого является неопределенность проводимых эмпирических исследований как относительно отбора, анализа и синтеза исходных данных, так и относительно предлагаемых различными исследователями конечных результатов. Кроме того, как показывает практический опыт, необходимо дифференцировать ПП по предназначению, модифицируя его содержание. Так, ПП для целей подворного обхода должен включать как релевантные психосоциальные, так и ретроспективные характеристики, а также примерный «опросник», на базе которого проводится беседа. В то же время ПП для работы с архивными делами включает не только более полный перечень характеристик, но и определенную «матрицу» учета/поиска. ПП для следователя должен включать рекомендации по проведению допроса;

– присутствует практическая неприменимость ряда известных ПП по конкретным преступлениям в силу их «крена» либо исключительно в психологическую сторону с преимущественным описанием возможных психологических характеристик, мало пригодных для целей розыска и изобличения (например, указание, что искомое лицо относится к типу возбудимых психопатов, никак не ориентировало розыск, учитывая тот факт, что по данным Ю.М. Антоняна [3], около 70 % осужденных за убийство имеют возбудимые черты характера вплоть до не исключаящих вменяемости аномалий личности), либо исключительно в криминологическую сторону с описанием возможных правонарушений искомого лица в прошлом, что не вносило ничего нового, так как существующая методика расследования предполагает включение в анализ сведений о деятельности ранее судимых лиц.

Исходя из вышеизложенного, логичным представляется разделение ПП в соответствии с компетенциями, что позволит не только четко обозначить место каждого исследования в общем стремлении к построению методик формирования

ПП, но и определить приоритеты исследований. В дальнейшем указанная деятельность позволит сформулировать однозначный понятийный аппарат и в последующей перспективе оптимизировать методологические подходы. В конечном итоге это позволит вплотную приблизиться к созданию действенных и эффективных методик составления и разработки ПП по конкретным уголовным делам.

В этой связи данная работа, кроме постановки проблем и предложения путей их устранения, частично решает вышеуказанные задачи. Исходя из существующего разделения знаний, предлагается дихотомическая дифференциация подходов к составлению ПП применительно к практике расследования преступлений. При этом юридической сфере знания соответствует дедуктивно-криминологический ПП, а сфере специального знания — индуктивно-психологический.

Дедуктивно-криминологическим ПП предлагается называть описание фено-типических, социально-демографических, психологических, криминологических и иных криминально-релевантных черт неизвестного преступника на основе анализа статистических данных о взаимосвязи между параметрами правонарушения и обобщенными характеристиками лиц, совершивших подобные правонарушения.

Этот вид ПП формируется математическим моделированием на основе баз данных о преступлениях и может быть ограничен только отсутствием необходимого массива первичной информации (например, в случае исключительно редких, экзотических правонарушений, где отсутствует статистически достоверный объем сведений об аналогичных преступлениях). Дедуктивно-криминологический ПП представлен в наиболее завершеном виде известными «таблицами Видонова» [13], а также в различных руководствах по распространенности тех или иных параметров преступника в определенной выборке [10]. Несомненно, что такого рода ПП могут быть разработаны практически для любого вида-рода правонарушений, в том числе и не для многоэпизодных. Представляется, что дедуктивно-криминологический ПП является неотъемлемой частью типовых версий [11], на что и указывали Н.А. Селиванов и Л.Г. Видонов [13]. Очевидно, что в практическом применении такая разработка под силу оперативному работнику и следователю, обученным обращению с соответствующими справочными материалами.

Индуктивно-психологическим ПП обозначим комплексную модель лица, вероятнее всего совершившего данное правонарушение, сформированную на основе анализа результатов его деятельности, зафиксированной в следовой информации на месте происшествия и на теле жертвы, и взаимодействия с потерпевшей стороной (включая сведения о личности жертвы), обстановки на месте происшествия, а также иных релевантных данных, зафиксированных в материалах дела.

Как следует из приведенного определения, исходной базой для построения и разработки индуктивно-психологического ПП являются комплекс сведений относительно конкретного правонарушения, специальные знания и опыт сведущего лица в области криминальной психологии и психиатрии. Индуктивно-психологический ПП более релевантный, чем дедуктивно-криминологический ПП, так как индивидуализирует искомое лицо независимо от характеристик лиц, совершивших аналогичные, но все же не данное преступление. Индуктивно-психологический ПП

требует не математического моделирования, а формируется на общеметодологическом (восхождение от абстрактного к конкретному и исчисление множеств) и на конкретно-научном (переход от результатов деятельности к описанию искомого лица) уровнях. В определенной мере исходными информационными базами в этом случае можно считать типологические описания наиболее характерных преступных личностей [2].

Выделение дедуктивно-криминологического и индуктивно-психологического ПП представляет собой взаимодополняющую операцию, в которой результаты, полученные одним подходом, уточняются и дополняются другим, что повышает результативность и эффективность работы по розыску и изобличению преступника.

Такого рода разделение ПП дает возможность наметить основной комплекс организационных мероприятий и разработать их содержательное наполнение, конечная цель которых — построение двух методик формирования ПП: следственной и экспертной. Основным ближайшим направлением организационно-методической работы можно считать создание единого информационного пространства, для чего необходимо:

- формирование понятийного аппарата и принятие его в качестве прецедентного текста, что достигается в рамках работы рабочей группы и последующей конференции специалистов;
- констатация выделенных парадигмально-методологических подходов с последующим формированием единого понятийного поля на соответствующем уровне профессионального сообщества, в том числе и в рамках конференции;
- выделение данного направления исследований как приоритетного междисциплинарного с координацией исследований на уровне межведомственной (МВД-МОНМС-МЮ) рабочей группы на базе МВД.

Список использованной литературы

1. *Александренко Е.В.* Анализ особенностей совершения и расследования преступлений серийных сексуальных убийц / Е.В. Александренко // Криміналістичний вісник. — 2010. — № 2 (14). — С. 88—96.
2. *Антонян Ю.М.* Особо опасный преступник / Ю.М. Антонян. — М. : Проспект, 2011. — 312 с.
3. *Антонян Ю.М.* Психология убийства / Ю.М. Антонян. — М. : Юристъ, 1997. — 304 с.
4. *Ахмедшин Р.Л.* Криминалистическая характеристика личности преступника : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук / Р.Л. Ахмедшин. — Томск, 2006. — 48 с.
5. *Баронин А.С.* Психологический профиль убийц: пособие по криминальной психологии и криминалистике / А.С. Баронин. — К., 2001. — 176 с.
6. *Водолазский Б.Ф.* Психология осмотра места происшествия : учеб. пособ. / Б.Ф. Водолазский. — Омск : НИИ и РИО Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1979. — 43 с.
7. *Грановский Г.Л.* Некоторые теоретические положения трассологической идентификации личности / Г.Л. Грановский // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1964. — Вып. 1. — С. 144—151.
8. *Коврижных Б.Н.* Анализ недостатков предварительного следствия по приостановленным делам о нераскрытых убийствах / Б.Н. Коврижных // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1964. — Вып. 1. — С. 48—54.
9. *Криминалистика* : учебник / [отв. ред. А.Н. Васильев]. — М. : Изд-во МГУ, 1963. — 620 с.

10. *Криминалистика* : учебник / [под ред. Е.П. Ищенко]. — М. : Юристъ, 2000. — 751 с.
11. Колесниченко А.Н. О системе версий и методике их построения / А.Н. Колесниченко, Г.А. Матусовский // *Криминалистика и судебная экспертиза*. — 1970. — Вып. 7. — С. 7—13.
12. *Расследование многоэпизодных убийств, совершенных на сексуальной почве* / [под ред. А.И. Дворкина]. — М. : Экзамен, 2003. — 416 с.
13. Селиванов Н.А. Типовые версии по делам об убийствах : справоч. пособ. / Н.А. Селиванов, Л.Г. Бидонов. — Горький, 1981. — 56 с.
14. Страхова С.В. Типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця, що вчинив убивство з особливою жорстокістю / С.В. Страхова // *Криміналістичний вісник*. — 2010. — № 2 (14). — С. 36—46.
15. Усанов И.В. Выявление и избличение лиц, совершивших серийные убийства на сексуальной почве: учебно-методическое пособие / И.В. Усанов. — М. : Юрлитинформ, 2010. — 144 с.
16. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем : монография / Е.Е. Центров. — М. : Изд-во МГУ, 1988. — 160 с.
17. Чуприков А.П. Сексуальные преступления / А.П. Чуприков, Б.М. Цупрык. — К., 2000. — 180 с.
18. Шпет Г.Г. Сочинения / Г.Г. Шпет. — М. : Правда, 1989. — 608 с. — (Сер.: Из истории отечественной философской мысли).
19. Шредингер Э. К принципу неопределенностей Гейзенберга. Избранные труды по квантовой механике / Э. Шредингер. — М. : Наука, 1976. — С. 210—217.

УДК 347.94

С.С. Бичкова, доктор юридичних наук,
заступник начальника кафедри цивільного
права і процесу Національної академії внутрішніх справ

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ЕКСПЕРТА

Досліджено цивільний процесуальний статус експерта, у тому числі детально охарактеризовано його суб'єктивні цивільні процесуальні права, юридичні цивільні процесуальні обов'язки і законний цивільний процесуальний інтерес.

Ключові слова: експерт, цивільний процесуальний статус, суб'єктивні цивільні процесуальні права, юридичні цивільні процесуальні обов'язки, законний цивільний процесуальний інтерес.

Исследован гражданский процессуальный статус эксперта, в том числе детально охарактеризованы его субъективные гражданские процессуальные права, юридические гражданские процессуальные обязанности и законный гражданский процессуальный интерес.

There is the examination of the status of civil procedural expert in the article. His subjective civil procedural rights, civil procedural legal responsibilities and the legal interest of civil procedure were described.

Експерту, як і будь-якому учаснику цивільного процесу, властива наявність цивільного процесуального статусу. При цьому необхідною передумовою виникнення такого статусу є наявність спеціальної цивільної процесуальної правоздатності у складі цивільної процесуальної правосуб'єктності особи, яка набуватиме відповідного статусу¹. Слід зазначити, що цивільний процесуальний статус експерта відрізняється особливостями змісту, який регламентовано не лише нормами цивільного процесуального, але й спеціального законодавства.

Цивільний процесуальний статус експерта у контексті виокремлення та дослідження його елементів не був предметом наукових розробок учених-процесуалістів, які досліджували здебільшого інститут експертизи у цивільному процесі

¹ Цивільну процесуальну правоздатність за колом суб'єктів, які нею наділяються, доцільно класифікувати на загальну та спеціальну. Загальна цивільна процесуальна правоздатність — це здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи. Загальною цивільною процесуальною правоздатністю наділені всі учасники правовідносин, справи щодо яких розглядаються в порядку цивільного судочинства. Спеціальною цивільною процесуальною правоздатністю є здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки органів й осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, процесуальних представників, інших учасників цивільного процесу. Спеціальна цивільна процесуальна правоздатність виникає тільки у тих суб'єктів, які відповідають встановленим законом вимогам з моменту, коли зазначені вимоги можна вважати такими, що їх дотримано.

в цілому (Ж.В. Васильєва-Шаламова, Ю.М. Жуков, Т.О. Лілуашвілі, Ю.К. Орлов, Т.В. Сахнова та ін.) або під час розгляду окремої категорії цивільних справ (наприклад, О.Ф. Дорошенко).

Метою статті є виокремлення та дослідження елементів цивільного процесуального статусу експерта як учасника цивільного процесу.

Відповідно до ч. 1 ст. 53 Цивільно-процесуального кодексу України (далі — ЦПК України) експерт — це особа, якій доручено дослідити матеріальні об'єкти, явища і процеси, що містять інформацію про обставини справи, і надати висновок з питань, які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери її спеціальних знань.

Цивільний процесуальний статус експерта є сукупністю закріплених у цивільному процесуальному законодавстві суб'єктивних цивільних процесуальних прав, юридичних цивільних процесуальних обов'язків і законного цивільного процесуального інтересу, які належать експерту як учаснику цивільного процесу.

Отже, елементами цивільного процесуального статусу експерта є:

- суб'єктивні цивільні процесуальні права;
- юридичні цивільні процесуальні обов'язки;
- законний цивільний процесуальний інтерес.

Цивільні процесуальні права експерта передбачають можливість:

– ознайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета дослідження (йдеться про документи, які відображають процесуальне походження об'єкта дослідження і порядок його внесення до складу доказів, значення цього об'єкта для вирішення справи [2, с. 84]);

– заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків (у клопотанні зазначається, які саме додаткові матеріали і зразки потрібні експертові, у разі потреби вказуються причини такого звернення);

– відмовитися від надання висновку, якщо наданих матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків. Це право впливає з попереднього, оскільки відповідно до п. 4.9 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5, експерт повідомляє суд про неможливість надання висновку після того, як упродовж місяця не отримав відповіді на клопотання про надання йому додаткових матеріалів.

Однак, якщо експерт, з'ясувавши що, матеріалів недостатньо, обґрунтує неможливість їх отримання (наприклад, коли йдеться про отримання додаткових зразків для проведення генетичного дослідження особи, яка визнана у судовому порядку безвісно відсутньою), він може відмовитися від надання висновку, не подаючи перед цим клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків (відповідна відмова оформлюється у вигляді вмотивованої заяви);

– викладати у висновку судової експертизи виявлені під час її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені запитання. Якщо експерт під час проведення дослідження виявить обставини, що мають значення для справи, але з приводу яких йому не були поставлені запитання, він має право на так звану експертну ініціативу — під час складання висновку він може зазначити про ці обставини і навести свої висновки щодо них;

– бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета й об'єктів дослідження. Експерт за потреби може брати участь у дослідженні

письмових (ч. 1 ст. 185 ЦПК України) і речових доказів (ч. 2 ст. 141, ч. 1 ст. 187 ЦПК України), у тому числі за їх місцезнаходженням (ч. 3 ст. 140 ЦПК України). При цьому під час цих процесуальних дій йому можуть поставити запитання з приводу зазначених доказів;

– ставити запитання особам, які беруть участь у справі, та свідкам (запитання мають бути пов'язані з експертним дослідженням, яке він проводить);

– розраховувати на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з проведенням експертизи і викликом до суду. Відповідно до ч. 1 та ч. 3 ст. 86 ЦПК України оплаті підлягають «витрати, пов'язані з переїздом експерта до іншого населеного пункту, найманням ним житла, проведенням судових експертиз... добові (у разі переїзду до іншого населеного пункту), а також компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять». Навіть якщо суд виніс ухвалу про припинення експертизи, в експерта залишається право на відшкодування фактичних витрат і на відповідні компенсації;

– користуватися іншими правами, встановленими Законом України «Про судову експертизу». Відповідно до ст. 13 цього Закону експерт має право: заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи (йдеться про будь-які клопотання, пов'язані з дослідженням, яке він проводить, а не тільки про клопотання щодо подання додаткових матеріалів і зразків); подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують його права. Ці скарги розглядаються у порядку, встановленому законодавством. Зокрема, у разі виникнення в експерта заперечень щодо дій головуючого вони заносяться до журналу судового засідання, і про їх прийняття чи відхилення суд виносить ухвалу (ч. 3 ст. 160 ЦПК України).

Можна також виокремити спеціальні цивільні процесуальні права експерта, які надаються йому у разі проведення дослідження за участю кількох експертів. Так, відповідно до ч. 2 ст. 148, ч. 3 ст. 149 ЦПК України експерт, який не погоджується з висновком іншого експерта (експертів) під час проведення комісійної чи комплексної експертизи, має право надати окремий висновок з усіх питань або з питань, що спричинили розбіжності.

Цивільні процесуальні обов'язки експерта передбачають зобов'язання:

– з'явитися за викликом суду. Наслідки неявки на судові засідання експерта визначено у ст. 170 ЦПК України. У такому випадку суд заслуховує думку осіб, які беруть участь у справі, щодо можливості розгляду справи за відсутності експерта, який не з'явився, та виносить ухвалу про продовження судового розгляду або про відкладення розгляду справи на певний строк. Одночасно суд вирішує питання про відповідальність цього експерта;

– провести повне дослідження і надати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а у разі потреби роз'яснити його. Відповідно до ч. 1 ст. 147 ЦПК України експертиза проводиться в суді або поза судом, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень або якщо об'єкт дослідження неможливо доставити до суду.

Експертне дослідження буде повним, якщо експерт застосує вироблені теорією та практикою методи, що дозволяють отримувати вичерпну відповідь на всі запитання, зазначені в ухвалі про призначення експертизи. При цьому експерт на власний розсуд обирає методи дослідження з урахуванням предмета експертного

дослідження, власного бачення способів досягнення поставленої мети, проте вони завжди мають бути науково обґрунтованими, безпечними, ефективними і законними [1, с. 194].

Обґрунтований (вмотивований) характер висновку експерта означає, що він повинен підкріплюватися проведеним дослідженням. При цьому у ньому обов'язково зазначаються не лише результати, а й перебіг цього дослідження. До висновку експерта додаються розрахунки, схеми, креслення, фототаблиці тощо.

Об'єктивність висновку експерта забезпечується тим, що такий висновок ґрунтується тільки на результатах проведеного експертом дослідження та на його спеціальних знаннях. Висновок має надаватися незалежно від заінтересованості осіб, які беруть участь у справі, інших учасників цивільного процесу, а також суду. Тому не допускається будь-який вплив на експерта, а також втручання у процес експертного дослідження і складання відповідного висновку.

Письмовий висновок експерта долучається до матеріалів справи. При цьому суд має право за заявою осіб, які беруть участь у справі, або з власної ініціативи запропонувати експертові надати усне пояснення свого висновку, що заноситься до журналу судового засідання (ч. 2 ст. 147 ЦПК України);

– забезпечити збереження об'єкта експертизи під час проведення дослідження. Експерт має вжити всіх необхідних заходів щодо збереження переданих йому об'єктів, не допустити їх знищення або пошкодження. Забезпечення збереження об'єктів експертизи потрібне для їх подальшої оцінки судом як доказів у справі, для забезпечення можливості проведення повторної або додаткової судової експертизи.

Вимога щодо забезпечення збереження документів і матеріалів передбачає необхідність складання їх опису, належного упакування, дотримання умов зберігання і передання в опечатаному вигляді. Однак ця вимога не може поширюватися на ті зразки і проби, які взяті для проведення лабораторних та інших досліджень, що призводять до їх повного руйнування [1, с. 195]. Тому, якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт має одержати на це відповідний дозвіл суду, який оформлюється ухвалою.

У будь-якому разі об'єкти можуть бути пошкоджені або витрачені лише так, як це необхідно для дослідження (ст. 5 Закону України «Про судову експертизу»). У разі пошкодження чи знищення у процесі дослідження об'єкта експертизи, зміни його властивостей до висновку експерта вноситься відповідний запис.

Після закінчення експертизи надані експертові об'єкти, незалежно від того, цілі вони чи пошкоджені, або їх залишки, а також надані йому інші матеріали повертаються до суду;

– не збирати за власною ініціативою матеріали для проведення експертизи. Усі матеріали для дослідження експерт може отримувати тільки через суд (наприклад, якщо є потреба в отриманні зразків для експертного дослідження, суд може залучити експерта для їх відбирання);

– не спілкуватися з особами, які беруть участь у справі, а також іншими учасниками цивільного процесу (за винятком дій, пов'язаних з проведенням експертизи). Експерт має утримуватися від неофіційних стосунків з учасниками цивільного процесу (зустрічей, розмов тощо), оскільки особисті контакти з ними поставлять

під сумнів його об'єктивність і неупередженість, що може вплинути на оцінку судом висновку експерта. При цьому експерт може спілкуватися з особами, які беруть участь у справі, та іншими учасниками процесу (зокрема, ставити їм запитання та відповідати на поставлені ними запитання) під час процесуальних дій, пов'язаних з експертним дослідженням, але тільки з приводу цих дій;

– не розголошувати відомостей, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, та не повідомляти будь-кому, крім суду, про результати експертизи. Під час проведення дослідження експерту можуть стати відомими певні факти, розголошення яких може призвести до завдання моральної чи майнової шкоди (наприклад, конфіденційна інформація (про стан здоров'я осіб, які беруть участь у справі, їх особисте життя), комерційна таємниця тощо). Отже, обов'язок експерта щодо нерозголошення всіх відомостей, що стали йому відомими у зв'язку з проведенням експертизи, спрямований на забезпечення охорони прав, свобод та інтересів певних осіб.

Крім того, експерт не може задовольняти бажання будь-яких осіб, зокрема й тих, які беруть участь у справі, та інших учасників цивільного процесу щодо з'ясування результатів експертизи до оголошення висновку експерта у судовому засіданні (ч. 1 ст. 189 ЦПК України), для цього вони мають звернутися з відповідним клопотанням до суду;

– невідкладно повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи без залучення інших експертів та/або через відсутність у нього необхідних знань.

Законодавець не визначає коло причин, внаслідок яких експерт може не мати потрібних знань для проведення експертного дослідження: недостатня підготовленість самого експерта, його нездатність застосувати наукові методи, відсутність таких наукових методів тощо. Але якщо з'ясування обставин, які мають значення для справи, виходить за межі сфери спеціальних знань експерта, він має заявити самовідвід (п. 2 ч. 2 ст. 22, ч. 1 ст. 23 ЦПК України), а не повідомляти про неможливість проведення ним експертизи.

Експерт має невідкладно звернутися до суду з повідомленням у разі виявлення неможливості провести дослідження одноособово, без залучення експертів з іншої галузі знань або з іншого напрямку у межах однієї галузі знань.

Вимоги до повідомлення про неможливість подання висновку встановлені у п. 4.21 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. Зокрема, у такому повідомленні обов'язково має бути викладено причини, які зумовили неможливість надання експертом висновку, зазначено, якого фахівця слід залучити до проведення експертизи.

Якщо на кілька з поставлених судом запитань експерт може дати відповіді, а на інші — ні (тобто є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку), то про неможливість надання відповідей на окремі запитання експерт зазначає у висновку;

– у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення невідкладно заявити суду клопотання щодо його уточнення або повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи за поставленими запитаннями. Експерт не має права самостійно редагувати запитання, зазначені в ухвалі про призначення експертизи, змінювати їх кількість.

Якщо ці запитання є незрозумілими або в експерта щодо них виникли якісь сумніви, він повинен звернутися до суду з клопотанням про уточнення наданого йому доручення або повідомити про неможливість проведення експертного дослідження за поставленими запитаннями.

Якщо формулювання поставлених запитань є не досить вдалим, але вони зрозумілі експерту, він не може відмовлятися від проведення дослідження. У такому разі у своєму висновку експерт наводить зміст та обсяг наданого йому доручення у тому вигляді, в якому вони зазначені в ухвалі про призначення експертизи, і зазначає, як він ці запитання зрозумів;

– провести експертне дослідження особисто. Відповідно до ч. 8 ст. 53 ЦПК України експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі. Однак, якщо проведення експертизи доручено спеціалізованій експертній установі, її керівник має право у разі потреби замінювати виконавців експертизи (ч. 5 ст. 143 ЦПК України);

– негайно подати (повернути) матеріали справи та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи (у разі винесення судом ухвали про припинення проведення експертизи) [3, с. 241].

Законодавець встановлює тільки одну підставу припинення проведення експертизи: у разі несплати судової експертизи в установленій судом строк ухвала про призначення судової експертизи скасовується (ч. 2 ст. 86 ЦПК України). Такими підставами також можуть бути: задоволення відповідного клопотання осіб, які беруть участь у справі, закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду. Незалежно від підстав ухвали про припинення проведення експертизи, експерт повинен негайно повернути суду всі надані йому об'єкти, матеріали і документи.

На експерта покладаються й інші цивільні процесуальні обов'язки, наприклад, за наявності підстав, зазначених у ст. 22 ЦПК України, він зобов'язаний заявити самовідвід (ч. 1 ст. 23 ЦПК України).

Крім того, у разі присутності на судовому засіданні на експерта покладаються обов'язки, визначені у ст. 162 ЦПК України.

Законний цивільний процесуальний інтерес експерта — прагнення експерта надати судові висновок з питань, що виникають під час розгляду справи і стосуються сфери його спеціальних знань.

Завершуючи проведене дослідження, можна дійти висновку, що цивільний процесуальний статус експерта становлять передбачені процесуальним законодавством цивільні процесуальні права, обов'язки, а також законний цивільний процесуальний інтерес, які, виходячи зі специфіки юридичної природи зазначеного учасника цивільного процесу, характеризуються особливостями своєї реалізації та виконання.

Решта проблем, пов'язаних з дослідженням цивільного процесуального статусу експерта (наприклад, визначення передумови виникнення відповідного цивільного процесуального статусу), які існують у теорії та на практиці, становлять перспективні напрями подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. *Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный)* / [Бриксов В.В., Ганичева Е.С., Горохов Б.А. и др.] ; отв. ред. Г.А. Жилин. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ТК «Велби», 2006. — 872 с.
2. *Комментарий к Федеральному закону «О государственной судебной-экспертной деятельности в Российской Федерации»* / [Ефимичев С.П., Ефимичев П.С., Кашепов В.П. и др.] ; под общ. ред. В.П. Кашепова. — М. : Юстицинформ, 2003. — 240 с.
3. *Фурса С.Я.* Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар : у 2 т. / Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. ; за заг. ред. С.Я. Фурси. — К. : Вид. Фурса С.Я. : КНТ, 2006. — Т. 1. — 912 с.

УДК 343.982.32

І.І. Когутич, доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету ім. І. Франка

О.М. Калужна, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету ім. І. Франка

ПРОБЛЕМА ВИБОРУ НАЛЕЖНОЇ СЛІДЧОЇ ДІЇ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДІЛЯНКИ МІСЦЕВОСТІ, БУДІВЛІ ЧИ ПРИМІЩЕННЯ ЗА СЛІДАМИ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано проблеми теорії і практики щодо процесуальної і фактичної можливості та доцільності пред'явлення для впізнання приміщень, будівель, ділянок місцевості у натурі. Обґрунтовано неможливість організації їх пред'явлення для впізнання у натурі згідно з процесуальними умовами цієї слідчої дії, за винятком розташування об'єкта впізнання серед однотипної забудови вулиці. Запропоновано оптимальне рішення для ситуації непридатності будь-якого іншого процесуального засобу доведення з метою встановлення факту впізнання свідком (потерпілим, обвинуваченим) певного об'єкта нерухомості.

Ключові слова: пред'явлення для впізнання, приміщення, будівлі, ділянки місцевості.

Проанализированы проблемы теории и практики относительно процессуальной и фактической возможности и целесообразности предъявления для опознания помещений, зданий, участков местности. Обоснована невозможность организации их предъявления для опознания в натуре в соответствии с процессуальными условиями данного следственного действия, за исключением случаев размещения объекта опознания среди однотипной застройки улицы. Предложено оптимальное решение для ситуации непригодности любых других процессуальных средств доказывания с целью установления факта узнавания свидетелем (потерпевшим, обвиненным) объекта недвижимости.

The paper analyzes the problems of the theory and practice of the procedural and factual possibility and feasibility of the identification of premises, buildings, or terrain. The authors argue that it is impossible to organize their presentation for identification according to the procedural conditions of this investigative action, except for the cases when identifying an object in a homogeneous set of buildings is required. In cases when no other procedural means is suitable for establishing the fact of identifying a building by a witness (victim or accused person), an optimal solution would be to present such an object using its photo or video in compliance with the respective procedural and tactical rules.

У криміналістичній літературі тривалий час дискусійним є питання про коло об'єктів, які можна і доцільно пред'являти для впізнання. При цьому кожна із суперечливих позицій рівною мірою знаходить підтримку в публікаціях останніх

років. Незважаючи на те, що впізнання як форма ідентифікації за уявними образами у слідчій і судовій практиці набула широкого використання, інтенсивна розробка проекту нового КПК України (законопроект КПК України у редакції від 05.07.2011 р. розміщено на сайті Міністерства юстиції України для публічного обговорення [1]) зумовлює потребу висвітлити дійсні проблеми, пов'язані з процесуальною і фактичною можливістю та тактичною доцільністю пред'явлення для впізнання приміщень, будівель, ділянок місцевості з метою їх врахування у законотворчому процесі.

Відповідно до чинного законодавства об'єктами впізнання є живі люди, предмети або їх зображення. Передбачити у законодавстві вичерпний перелік об'єктів, які можуть бути пред'явлені для впізнання, навряд чи є об'єктивно можливим. Водночас їх неоднозначне визначення породжує серед науковців різні думки. У науці кримінально-процесуального права і криміналістиці усталеним є правило, що пред'являти для впізнання можна будь-які матеріальні об'єкти органічної і неорганічної природи, їх ознаки і функціональні властивості, які сприймав у зв'язку з розслідуваною подією свідок (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений), якщо це має значення для вирішення кримінальної справи і при цьому буде дотримано відповідних процесуальних і тактичних умов. Тому прийнято конкретизувати види об'єктів, що пред'являються для впізнання (об'єктів впізнання), а саме: люди, предмети, тварини, птахи, трупи, в тому числі їх зображення на фотознімках, відео-, кінозаписах, голос на звукозаписах. За цим критерієм (видом об'єкта впізнання) розрізняють такі види пред'явлення для впізнання:

- впізнання живих людей;
- впізнання трупів;
- впізнання речей (предметів), їх частин;
- впізнання тварин, птахів, їхніх трупів.

Зазначені види впізнання за видом об'єкта впізнання є традиційними у слідчій і судовій практиці, беззастережно визнаними та обґрунтованими у науці з позиції фактичної можливості їх проведення (відповідності процесуальним умовам), доказової доцільності, достовірності їх результатів¹. При цьому:

– одні авторські колективи виокремлюють тільки зазначені вище види впізнання (людей, трупів людей, предметів, тварин, птахів), і таким чином не обговорюють можливість пред'явлення будь-чого іншого [2, с. 239];

– інші автори, виокремлюючи ці самі об'єкти впізнання, все-таки інформують про відмінні позиції в науці (на їхню думку, дискусійні, безпідставні чи з нерозробленою тактикою) [3, с. 646; 4, с. 208; 5, с. 152; 6, с. 234; 7, с. 201; 8, с. 336];

– решта авторів до кола об'єктів пред'явлення для впізнання, крім зазначених, вносять по одному чи по кілька видів: ділянки місцевості, приміщення, будівлі, документи, почерк, зліпки слідів ніг і предметів, посмертні маски, муляжі обличчя невпізнаних трупів, рослини тощо.

¹ Один цей факт, зрозуміло, жодним чином не виводить вказані види впізнання за межі наукового інтересу, адже тактика їх проведення і законодавча регламентація не є і не можуть бути раз і назавжди сталими, закостенілими. Вони мають прогресувати, враховуючи розробку більш досконалих рекомендацій вчених щодо тактичних умов і порядку їх проведення та фіксації, впровадження у діяльність правоохоронних органів і судів нових засобів зв'язку та фіксації, можливість проведення цієї слідчої дії через відеоконференцз'язок тощо.

З усіх дискусійних об'єктів упізнання найчастіше називають приміщення, ділянки місцевості, будівлі (Р.С. Белкін [9, с. 651], А.Г Філіпов [10, с. 421], С.О. Шейфер [11, с. 111], В.З. Лукашевич [12, с. 154], М.І. Порубов [13, с. 244], В.С. Кузмічов, Г.І. Прокопенко [14, с. 226], Є.Д. Лук'янчиков [15, с. 14], О.Я. Гінзбург [16, с. 9], Ю.М. Корухов [17, с. 7], І.Л. Петрухін [18, с. 275], П.П. Цветков [19, с. 62] та ін.). Однак думки цих авторів — лише гіпотези, оскільки вони жодним словом не згадують, якою має бути тактика впізнання цих об'єктів.

На думку М.В. Салтевського, хоча більшість криміналістів і розрізняють пред'явлення для впізнання приміщень і ділянок місцевості [4, с. 205], однак під час підготовки до нього «складніше підібрати однорідні приміщення, ділянки місцевості, серед яких є такі, що впізнаються. Практично розташувати ділянку, яку впізнають, або будівлю серед однорідних неможливо, оскільки це нерухомі об'єкти. Автори, які рекомендують ділянки місцевості і приміщення як об'єкти впізнання, посилаються на те, що будь-яка ділянка місцевості знаходиться серед однорідних ділянок, що оточують її. Фактично це так, але розташування ділянки — це не єдина ознака, яку особа, що впізнає, запам'ятала. Там є й інші ознаки, наприклад, форма рельєфу, вид чагарників, дерев тощо. Такі ознаки на ділянках, що розташовані поруч, навряд чи є. Отже, порушено принцип пред'явлення об'єктів серед однорідних. У цьому зв'язку доречніше буде проводити не впізнання, а перевірку свідчень на місці, що за своєю суттю нагадує пред'явлення для впізнання» [4, с. 208]. Цю думку поділяє і П.Д. Біленчук [8, с. 338].

М.О. Головецький дотримується іншої думки, ніж його науковий керівник М.В. Салтевський [20]: «Ділянки місцевості і приміщення доцільно вносити до об'єктів, які пред'явлено для впізнання, і проводити цю слідчу дію у тих випадках, коли необхідно з'ясувати, впізнає людина місцевість чи ні. Об'єктів, що слід пред'являти по черзі особі, яка впізнає, повинно бути як мінімум три» [21, с. 152—153]. Так само автори спробували викласти студентам тактику впізнання об'єктів нерухомості, дещо конкретизувавши її, хоча слід визнати, що робили це з обережністю, без претензій на істинність і непохитність, оскільки у програмі дисципліни «Криміналістика» такий вид впізнання колектив криміналістів кафедри не виокремлює [22, с. 15]. Було запропоновано пред'являти для впізнання ділянки місцевості і приміщення тоді, коли є заява особи про те, що вона у змозі їх впізнати. Впізнавання приміщення проводилось за такими ознаками: планування, кількість, розмір і форма приміщення, кількість, форма і розміщення вікон і дверей, особливості підлоги та стелі, стін, опалювальних пристроїв, меблів тощо. Особі, яка упізнавала, було надано можливість відвідати кілька однорідних (схожих) ділянок місцевості (приміщень), серед яких була та (те), яку (яке) потрібно впізнати [23, с. 466].

Аналогічного підходу дотримуються В.О. Маркусь [24, с. 354], В.С. Бурданова та О.М. Коршунова. При цьому Бурданова і Коршунова конкретизують дещо інші аспекти: «Особливістю пред'явлення цих об'єктів безпосередньо є те, що вони не можуть бути пред'явлені одночасно з аналогічними. Тому слідчий повинен назвати особі, яка впізнає, загальну кількість об'єктів, що пред'являтимуться, а також дозволити зазначати примітки у процесі послідовного їх пред'явлення для впізнання. Проведення цієї слідчої дії має бути організовано таким чином, щоб усі його учасники переміщувалися від об'єкта до об'єкта однією групою» [25, с. 622, 638].

О.О. Ексархопуло [3, с. 646], Ю.В. Гаврилін, А.В. Победкін, В.М. Яшин [5, с. 152] вважають, що ідентифікацію місцевості і будівель слід здійснювати не шляхом пред'явлення для впізнання, оскільки у цьому випадку немає можливості забезпечити дотримання процесуальних правил цієї слідчої дії. У натуральному вигляді вони можуть бути впізнані (ідентифіковані) шляхом перевірки показань на місці. До того ж, на думку О.О. Ексархопуло, «перевірка показань на місці є в таких випадках єдиним процесуальним способом впізнання ділянок місцевості в природі» [3, с. 630], а «з дотриманням установлених кримінально-процесуальним законом вимог їх впізнання проводиться тільки за фотознімками» [3, с. 646]. В.С. Бурданова і О.Н. Коршунова також зазначили, що «основні особливості пред'явлення для впізнання приміщень, будівель і ділянок місцевості пов'язані з тим, що такі об'єкти, як правило, пред'являються не безпосередньо, а за фото- чи відеоматеріалами», хоча ці авторки й допускають їх пред'явлення у природі за описаною тактикою [25, с. 638].

В.П. Лисицин (представник кафедри кримінального процесу і криміналістики — учитель авторів) також не вважає за доцільне відносити ділянки місцевості і приміщення до об'єктів впізнання, а вдаватися в таких випадках до впізнання шляхом перевірки свідчень раніше допитаних осіб [26, с. 141]. Його думку, що цілі і завдання цих двох слідчих дій різні, підтримав М.О. Головецький: «Під час відтворення обстановки та обставин події, крім констатації фактів узнавання, підозрюваний вказує маршрут руху до місця події і черговість виконаних дій. У цьому місці може бути також перевірено можливість проведення певних дій або наявність навичок. А метою пред'явлення для впізнання є встановлення тотожності спостережуваного об'єкта із зафіксованим у пам'яті образом» [21, с. 153].

Розбіжності у трактуваннях щодо можливості, доцільності, форм і тактики здійснення пред'явлення для впізнання будівель, ділянок місцевості тощо тільки поглиблюватимуться, якщо дослідники намагатимуться вирішити ці окремі питання, не з'ясувавши вихідних, концептуальних положень. Тому, звертаючись до наведених джерел, доцільно керуватися правилом, що їх авторитет визначається виключно ґрунтовністю аналізу та вагомістю аргументів, а не будь-якими суб'єктивними факторами. Отже, проаналізувавши висловлені дотепер аргументи «за» і «проти», слід ще раз обміркувати питання:

– чи можна організувати проведення впізнання будівель, приміщень, ділянок місцевості так, щоб тактика його проведення відповідала процесуальним умовам слідчої дії «пред'явлення для впізнання»;

– чи ця слідча дія є єдиним можливим засобом доказування, з використанням якого можна встановити факт узнавання свідком (потерпілим, підозрюваним) певної ділянки місцевості, будівлі чи приміщення;

– якщо ні, то чи альтернативні засоби встановлення цього факту є рівнозначними за достовірністю і доказовим значенням їх результатів;

– в яких слідчих ситуаціях і під час розслідування яких категорій кримінальних справ найімовірніше (принаймні, найчастіше) може виникати потреба в установленні факту узнавання ділянки місцевості, будівлі чи приміщення;

– до яких засобів доказування у цих ситуаціях типово вдаються слідчі.

Початком роботи став пошук у матеріалах кримінальних справ бодай кількох протоколів пред'явлення для впізнання якихсь нерухомих об'єктів з метою

підтвердження того, що цей вид впізнання існує і як це відбувається на практиці. Для полегшення пошукової роботи в архівах судів здійснено звернення до 11 слідчих прокуратури Львівської області і 3 прокурорів зі стажем слідчої роботи понад 10 років. Ані слідчі, ані прокурори за свою прокурорсько-слідчу практику до пред'явлення для впізнання якихось нерухомих об'єктів ніколи не вдавалися і навіть не чули про такі випадки. Проте ситуації, пов'язані з узнаванням свідком, потерпілим, обвинуваченим чи з установленням за їхньої участі ділянок місцевості, приміщень, будівель, у них виникали. При цьому вдавалися до таких тактичних рішень:

– відтворення обставин і обстановки події (у формі перевірки показань на місці або поєднання перевірки і слідчого експерименту);

– огляд приміщення чи ділянки місцевості за участі потерпілого, свідка;

– доручення на проведення оперативних дій за участю потерпілого, свідка.

Для прикладу, музикант ресторанного оркестру після вживання алкоголю попрямував з незнайомою компанією клієнтів до них у гості, де продовжував випивати — отямився на вулиці без верхнього одягу і грошей. Нічого про місцезнаходження будинку, в якому він гостював цілу ніч, і нових «друзів» сказати не міг, проте потерпілий згадав, що при вході до під'їзду будинку звернув увагу на мелодійний звук, який створювали двері. Тоді слідчий поставив завдання оперативному працівнику разом з потерпілим обійти будинки у тому районі, де останній опинився, коли прийшов до тями. У результаті вони знайшли двері, петлі і пружини яких створювали звук, зафіксований професійним слухом музиканта, а у під'їзді встановили квартиру його «друзів».

Слід погодитися, що отримана емпірика не достатньо репрезентативна. Більш представницьку можна було б опрацювати у межах спеціального дослідження. Водночас, наприклад, М.О. Головецький, на жаль, цього не ставив за мету, обґрунтувавши свої теоретичні висновки лише тим, що «у літературі описано випадки, коли під час розслідування справ про зґвалтування, хабарництво, шахрайство потерпілим для впізнання пред'являлися ділянки місцевості і приміщення» [21, с. 152], залишивши ці джерела у таємниці (а серед доступних таких, де було б описано схожі приклади, не виявлено). Та й сьогодні справи про хабарництво порушуються здебільшого внаслідок оперативного документування передавання хабара і затримання «на гарячому», тому немає потреби у будь-яких різновидах пред'явлення для впізнання [27].

Звичайно, необхідність встановлення, уточнення чи процесуального закріплення зв'язку певної ділянки місцевості (приміщення) з подією злочину шляхом її узнавання свідком, потерпілим і визначення кола необхідних слідчих дій для цього залежить від виду злочину та особливостей конкретної кримінальної справи. Найімовірніше, така потреба може виникати для встановлення місця:

– зґвалтування;

– викрадення чи утримування викраденої людини;

– утримування людей при їх торгівлі, а також виготовлення чи розповсюдження порнографічних предметів чи наркотичних засобів;

– утримання місць розпусти чи вживання наркотичних засобів тощо.

У цілому така потреба може бути актуальною для справ будь-якої категорії.

Підставою (ситуацією) для узнавання об'єктів нерухомоті шляхом пред'явлення для впізнання є вочевидь не встановлення належності об'єкта, як це зазвичай

відбувається під час впізнання предметів, а встановлення зв'язку ділянки місцевості, будівлі, приміщення з розслідуваною подією, тобто, коли зазначені об'єкти нерухомості були, як правило, місцем підготовки, вчинення чи приховування злочину, однак внаслідок застосування інших засобів доказування або й надалі залишаються для слідства невідомими, або їх результати потребують перевірки, уточнення, доповнення чи процесуального закріплення, якщо допитуваний (свідок, потерпілий, підозрюваний) заявив, що знає це місце, оскільки сприймав його (візуально, на слух тощо) у зв'язку з розслідуваною подією, і може його впізнати, хоч і не може назвати його адреси (не знає чи не пам'ятає її) і не знає, як до нього потрапити (як знайти до нього дорогу).

Коли допитуваний описує загальні та окремі ознаки певного нерухомого об'єкта і називає його адресу, об'єкт ідентифікують за цією індивідуалізуючою ознакою і перевіряють як на належність до справи, так і на правдивість показань шляхом огляду ділянки місцевості (приміщення). Якщо допитуваний заявляє, що хоча і не знає адреси нерухомого об'єкта, але знає як до нього дістатися, пам'ятає чи пригадав би дорогу до нього і показав би його слідству, то у цих випадках не доцільно пред'являти об'єкт для впізнання, а треба проводити перевірку показань на місці для з'ясування місця, де відбувалася подія, і перевірку показань особи, яка показує шлях до цього місця, де перевірятимуться її показання. Тому навряд чи влучним є приклад Р.С. Белкіна стосовно необхідності пред'явлення для впізнання ділянки місцевості, будівлі і приміщення, «коли особа, викрита у вчиненні серії квартирних крадіжок, виявляє бажання показати обікрадені нею квартири, ще не відомі слідству, але не пам'ятає їх точної адреси — тільки за місцезнаходженням і може впізнати ці об'єкти» [9, с. 664].

Перевірка показань на місці схожа з впізнанням — вони немов би завершують розпочату на первинних допитах роботу зі збирання, перевірки й одержання додаткової доказової інформації і залежать від результатів допитів. В обох випадках суб'єкт порівнює об'єкт, який спостерігає, зі змістом уявного образу — сліду пам'яті. Однак під час впізнання суб'єкт для пошуку тотожного об'єкта вибирає його з кількох пред'явлених однорідних, а під час перевірки показує реальний предмет на місці його знаходження, схожий на той, який раніше спостерігав і запам'ятав (тобто у процесі перевірки на місці суб'єкт не вибирає об'єкт, який він впізнає, серед однорідних). Інакше кажучи, під час впізнання допитуваний не має інформації, де саме на момент допиту перебуває об'єкт (людина, предмет, приміщення), який слідство має на меті відшукати іншими засобами доказування і пред'явити допитуваному для узнавання. Отже, специфіка процесу впізнання передбачає абсолютну самостійність демонстрації особою, показання якої перевіряються, місця події та її матеріальної обстановки. Водночас характерним для перевірки показань на місці є те, що допитуваний має володіти такою інформацією, а тому для перевірки «важливою є заборона навідних запитань, будь-яких інших підказок, «навідних дій», за допомогою яких особі, показання якої перевіряються, передається раніше невідома інформація про напрямок і маршрут руху, розташування об'єкта або спосіб учинення окремої дії» [28, с. 8].

Проте, якщо допитуваний не знає місця розташування приміщення і як до нього потрапити (наприклад, потерпілий у справах про викрадення і незаконне позбавлення волі людини може не знати де знаходиться місце його незаконного

утримання і навіть напрямку його знаходження порівняно з місцем його захоплення, хоча він перебував у ньому і може його впізнати), але оперативно-розшуковими чи іншими процесуальними заходами слідству вдалось його встановити, перевірка показань на місці для встановлення факту узнавання допитуваним цього приміщення (будівлі) не проводиться. Адже доставка особи на місце, знайомість якого особі перевіряється, буде явною підказкою і нівелюватиме достовірність і допустимість у доказуванні результату такої перевірки. Тому не можна вважати абсолютно безпідставною думку, що перевірка показань на місці — це єдиноможливий, завжди прийнятний спосіб ідентифікації ділянки місцевості чи приміщення за слідами пам'яті.

Не застосовний у таких випадках і додатковий допит на місці, оскільки будь-який об'єкт може бути продемонстрований на допиті лише тоді, коли факт того, що допитуваний його сприймав раніше, не викликає сумнівів, а його належність до справи встановлено. У таких випадках доречним було б саме пред'явлення для впізнання. Інша річ, що після впізнання будівлі, приміщення, ділянки місцевості доцільно провести їх огляд для відшукування ще не виявлених слідів, які мають бути (якщо показання особи, яка впізнає, відповідають дійсності), а також перевірку свідчень на місці як «випробування на поінформованість» з метою демонстрації допитуваним реально існуючих деталей обстановки, знання яких свідчить про обізнаність особи щодо події. Результативне проведення окремої слідчої дії спроможне забезпечити лише вирішення окремих завдань розслідування у кримінальній справі, а успіх розслідування у цілому, як і встановлення певної обставини, багато в чому залежить від своєчасного проведення і тактично правильного поєднання різних процесуальних засобів збирання і перевірки доказів [29, с. 46]. Таке поєднання потрібно, «щоб забезпечити необхідні межі доказування, що будуть основою для прийняття процесуальних, у тому числі підсумкових процесуальних рішень у справі» [29, с. 49].

Відповідаючи на запитання щодо можливості організації впізнання будівель, ділянок місцевості тощо з дотриманням процесуальних умов пред'явлення для впізнання, деякі з опитаних слідчих відповіли, що вони відважилися б на таке рішення за умови однотипної забудови усієї вулиці чи хоча б її частини, коли будинки збудовані за однаковим проектом, а відрізняються за окремими елементами оздоблення та озелененням прибудинкової ділянки (таке можливе, наприклад у котеджних містечках). Варіант почергового пред'явлення з метою впізнання попередньо підібраних слідчим схожих ділянок місцевості, будівель (приміщень), серед яких, як вважається, є та, що мала б бути впізнана, вони відкидають тому, що така демонстрація матиме, швидше, ознаки слідчого експерименту, аніж пред'явлення для впізнання (за винятком того, що не проводяться реконструкція обстановки і відтворення обставин події). Але реконструкція не проводиться і в інших слідчих ситуаціях відтворення обставин і обстановки події, коли вона не впливає на результат цієї слідчої дії, хоча і у цих випадках ця слідча дія не перестає бути правомірною (дійсно, у науці виокремлюють такий різновид слідчого експерименту для перевірки, уточнення просторових і часових меж певних подій, коли іншим способом, ніж як зіставленням показань з тим, що є у дійсності, на місці події, неможливо переконатися у достовірності таких показань [9, с. 649]).

Розмірковуючи над тим, чому слідчі насторожено ставляться до почергового пред'явлення для впізнання об'єктів нерухомості, слід зазначити, що воно дійсно не таке бездоганне, як може видатися на перший погляд. З точки зору дотримання процесуальних умов «карусельний» варіант, порівняно з описаними М.В. Салтєвським і П.Д. Біленчуком недоліками впізнання ділянок (будівель) серед суміжних, можливо, має більш хиткі позиції з кількох причин.

По-перше, це неможливість забезпечення особі, яка впізнає, одночасного сприйняття об'єкта, що підлягає впізнанню, та об'єктів-статистів. Як відомо, пред'явлення для впізнання — це слідча дія, яка полягає у пред'явленні свідкові (потерпілому, обвинуваченому), що раніше бачив (сприймав) певний об'єкт, однорідних об'єктів, що не мають істотних відмінностей у зовнішньому вигляді, в кількості не менше трьох, серед яких, як вважається, знаходиться і об'єкт, що раніше сприймався, з метою встановлення їх тотожності або групової належності. Ця дія передбачає одночасне пред'явлення будь-яких однорідних об'єктів в умовах, що дозволяють сприймати їх загальні та окремі ознаки. У процесі впізнання свідок спостерігає ознаки пред'явлених об'єктів, порівнює і зіставляє їх зі збереженими у пам'яті та доходить висновку про наявність чи відсутності тотожності або групової належності одного з пред'явлених об'єктів з раніше сприйнятим. Показання про тотожність або групову належність по суті є висновком, який ґрунтується на уявному аналізі, синтезі та порівнянні ознак. Інакше кажучи, організація пред'явлення для впізнання має забезпечувати достовірність (правильність), об'єктивність і обґрунтованість висновків за умови точного додержання процесуального порядку пред'явлення для впізнання. Тому одночасне, а не почергове (послідовне, різночасне, розірване в часі) пред'явлення об'єкта серед статистів є однією з процесуальних і тактичних умов пред'явлення для впізнання як слідчої дії. При цьому розрив у часі між сприйняттям першого пред'явленого об'єкта і кожного наступного у зв'язку з переміщенням учасників впізнання від об'єкта до об'єкта може становити кілька годин. Це, звичайно, дещо стирає зафіксований образ кожного попереднього об'єкта у всіх деталях, а відтак впливає на пізнавальні психічні процеси аналізу, порівняння, синтезу загальних і окремих ознак об'єктів, тобто на психофізіологічний акт впізнання. При цьому сам акт впізнання протікає у свідомості особи, яка впізнає, складніше — з більшою кількістю логічних операцій, ніж при одночасному сприйнятті пред'явлених об'єктів. Принагідно слід згадати, що одночасне сприйняття об'єкта, що пред'являється, серед статистів є однією з ознак, за якою узнавання (як психофізіологічний процес ідентифікації за мисленим образом) під час пред'явлення для впізнання відрізняється від процесу впізнання під час обшуку, огляду, перевірки показань на місці, слідчого експерименту чи проведення оперативно-розшукових заходів.

Тому, якщо не можна дотримати всіх процесуально-тактичних умов впізнання, від нього слід відмовитись і використати інші можливі засоби доказування для встановлення факту ідентифікації свідком певного об'єкта.

По-друге, слід проаналізувати почергове пред'явлення для впізнання з точки зору припущення: чи можна вважати допустимим і таким, що відповідає процесуальним і тактичним правилам цієї слідчої дії, почергове пред'явлення, наприклад, будь-яких рухомих об'єктів, у зв'язку з певними труднощами чи неможливістю доставки однорідних об'єктів на місце, де відбуватиметься ця слідча дія (наприклад,

коли громадяни чи підприємства відмовляються надати слідчому для цієї слідчої дії однорідні об'єкти-статисти через їхню високу вартість чи з інших причин, то чи можна було б і у цій ситуації вийти з положення шляхом почергового переміщення учасників впізнання від місця перебування одного об'єкта до іншого). Напевно ніхто не заперечуватиме проти того, щоб вважати таку екстраполяцію нонсенсом. А отже, процесуальні умови і порядок пред'явлення для впізнання слід сприймати як встановлені законодавством однаково для будь-яких об'єктів матеріального світу (предметів, речей).

По-третє, апелюючи до використання у криміналістиці почергового, послідовного пред'явлення для впізнання однорідних об'єктів без будь-яких застережень (людей за голосом, фонограмою, ходом), слід зазначити, що у цих випадках об'єкти пред'являються один за одним без перерви. Крім того, особа, яка впізнає, прослухавши, наприклад, фонограми, послідовні монологи чи відповіді усіх пред'явлених об'єктів, може попросити повторити певну фразу або прослухати їх спільну розмову, або порівняти певні фрази, висловлювання на фонограмах.

По-четверте, у контексті сказаного можна змодельовати і таке: під час послідовного пред'явлення будівель, ділянок місцевості особі, яка впізнає, слід дозволити робити примітки, до того ж оформляти їх у вигляді фото- чи відеофіксації. Після демонстрації останнього об'єкта надати особі, яка впізнає, можливість для остаточного детального і синтезуючого зіставлення ознак усіх пред'явлених об'єктів з переглядом їх відео- чи фотозображень (їх виготовлення в умовах сьогоднішнього забере не більше часу ніж переїзд від об'єкта до об'єкта, що демонструвалися). При цьому у процесі почергового пред'явлення будівель, споруд тощо фото- чи відеозйомка як додатковий спосіб фіксації мав би виконувати сам слідчий чи спеціаліст. Адже за процесуальними і тактичними правилами пред'явлення для впізнання предметів (ст. 175 КПК України), правилам якого мало б відповідати і пред'явлення будівель після поміщення понятими об'єкта впізнання серед однорідних, проставляння під кожним предметом номера 1, 2, 3, 4 і зазначення у протоколі, що предмет, який впізнається, поміщено серед однорідних (наприклад об'єкт зафіксувати за допомогою фотозйомки, а потім впізнаний — окремо сфотографувати масштабним способом). При цьому під фототаблицею як додатком до протоколу повинні підписатися усі учасники пред'явлення для впізнання, засвідчивши цим відповідність зображень на фотознімках фактично продемонстрованим об'єктам. У такому разі ситуацію, пов'язану із засвідченням фототаблиці, яка мала б закономірно виникати у кожному випадку пред'явлення предметів, не розцінювати як можливість побачити разом усі почергово пред'явлені об'єкти і як завершальну синтезуючу стадію їх порівняння з уявним образом раніше сприйманого об'єкта. Але фактично така ситуація переростає у впізнання за фотографіями.

По-п'яте, у моделюванні такого складного алгоритму акту узнавання будівель, що почергово пред'являються, немає сенсу і тому, що під час пред'явлення для впізнання предметів у будь-якому випадку мало б виконуватися їх фотографування, оскільки для наочно-образної демонстрації і підкріплення додержання процесуальних умов і достовірності його результатів наука рекомендує застосовувати фото- чи відеозйомку. Крім того, слідчий самостійно або оперативні працівники органу дізнання за його дорученням, добираючи однорідні об'єкти (будівлі, ділянки

місцевості, споруди, приміщення), мусять побувати на кожному такому об'єкті і ще під час підшукування сфотографувати їх і провести пред'явлення для впізнання об'єктів нерухомості за попередньо виготовленими фотознімками. Очевидними перевагами такого виходу із ситуації є:

– додержання процесуальних умов цієї слідчої дії — одночасна демонстрація об'єкта впізнання серед однорідних;

– додержання тактичних правил — пред'явлення для впізнання предметів за фотознімками, що можливе для будь-якого виду впізнання, проводиться у випадках, коли їх неможливо пред'явити у натурі (до речі, у ч. 5 та ч. 6 ст. 193 КПК Російської Федерації регламентовано, що у разі неможливості пред'явлення для впізнання предмета у натурі у групі однорідних впізнання може бути проведено за його фотографією, що пред'являється одночасно з фотографіями інших предметів, зовнішньо схожих з тими, що впізнаються (при цьому кількість фотографій має бути на менше трьох) [30]. Проведення впізнання будівель за фотографіями не додасть слідчому додаткової роботи, пов'язаної з їх виготовленням, тому що ґрунтуватиметься на діях, які він і так виконував би, якби наважився на пред'явлення об'єктів у натурі, а ймовірніше, зекономило б і час, і ресурси на проведення розслідування за відсутності потреби у перевезенні учасників впізнання від об'єкта до об'єкта. Адже одну і ту саму обставину нерідко можна встановити та підтвердити за допомогою проведення низки однорідних чи різнорідних (вербальних чи невербальних) слідчих дій, і можливість вибору у цьому випадку — або пред'явлення для впізнання у натурі, або інша процесуальна дія — не є винятком;

– можливість виготовлення фотознімків нерухомих об'єктів з усіх боків, з кількох ракурсів, а саме з тих, з яких особа, яка впізнає, сприймала об'єкт у зв'язку з подією злочину, що створювало б повне відображення об'єкта, рівноцінне реальному його сприйняттю, і відкидало б заперечення щодо нерівноцінного впізнання у натурі і за фотознімками (мовляв, фотознімки — це лише площинна копія, яка не відображує всіх ознак об'єкта).

Відповідно до загальних тактичних правил пред'явлення для впізнання об'єктів за фотографіями матеріали для цієї слідчої дії слід виготовити з використанням тієї самої апаратури, за допомогою якої отримано зображення об'єкта, що цікавить слідство, або апаратури аналогічного класу для того, щоб роздільна здатність, чіткість, яскравість і кольорова гама зображень були приблизно однаковими.

Отже, з огляду на зазначене стає очевидним, що немає підстав для несприйняття у наукових колах можливості пред'явлення для впізнання нерухомих об'єктів тільки за фото- чи відеозображеннями, як не існує і наукових підстав (хоча право, звичайно, є) для незворушної схоластичної позиції щодо можливості та правомірності здійснення пред'явлення для впізнання нерухомих об'єктів у натурі. Не знайшовши на сьогодні серйозних аргументів прихильників позиції про неможливість пред'явлення для впізнання об'єктів нерухомості взагалі чи про можливість їх пред'явлення у натурі і дослідивши це питання з точки зору теорії і практики, можна дійти таких висновків:

– організувати пред'явлення для впізнання об'єктів нерухомості у натурі з додержаннями процесуальних умов цієї слідчої дії практично неможливо, що і стримує вибір цієї дії слідчими на практиці. Винятком є випадки розташування об'єкта впізнання серед однотипної (однорідної) забудови вулиці (кварталу);

– ділянки місцевості, будівлі, багаторічні рослини у природних умовах, інші об'єкти нерухомості можуть бути об'єктом пред'явлення для впізнання за їх фото чи відеозображеннями. Таке тактичне рішення не призводить до звуження меж доказування, не спричиняє проведення будь-яких додаткових підготовчих дій, витрат часу, затягування строків розслідування і судового розгляду справи, не ускладнює перевірку достовірності результатів такого пред'явлення. Навпаки, така практика була б застосуванням найефективнішого і водночас економічного засобу доказування. Відкидати чи ігнорувати його нелогічно, це марнотратство можливостей опосередкованих видів пред'явлення для впізнання, а оцінка результатів впізнання об'єктів нерухомості за фотозображеннями разом з іншими доказами (показаннями свідка (потерпілого, обвинуваченого), протоколами огляду цих об'єктів, відтворення обстановки і обставин події тощо) була б підставою для формування у слідчого, суду внутрішнього переконання про зв'язок цих об'єктів нерухомості з подією злочину та її учасниками.

Виходячи з того, що «у суперечці народжується істина», а «критика є рухом уперед», автори усвідомлюють, що висловлені пропозиції та позиція не можуть вважатись істиною в останній інстанції, що не підлягає критичній оцінці та обговоренню, хоча б з тих мотивів, що, за твердженням академіка В.Г. Гончаренка, «експериментальною психологією незаперечно встановлено, що диференціація або виокремлення людиною шуканого образу найнадійніше здійснюється при пред'явленні їй шести схожих об'єктів, а сформульоване законодавцем правило «не менше ніж три» зумовлено не науковими висновками, а підсвідомою впевненістю, виробленою віками на побутовому рівні, що тричі щось здійснене чи пораховане має визначальний сенс або незаперечну надійність» [31]. Водночас у низці європейських країн передбачено правило, що особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється разом з іншими особами, які не є схожими між собою, і загальна їх кількість, наприклад, в Англії, — вісім. Однак в умовах чинної законодавчої бази України правило «не менше ніж три» видається найоптимальнішим тактичним рішенням за потреби використати «пред'явлення для впізнання» з метою встановлення факту впізнання учасником процесу певного об'єкта нерухомості.

Список використаної літератури

1. *Проект Кримінального процесуального кодексу України (05.07.2011)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // <http://www.minjust.gov.ua/0/discuss>.
2. *Криміналістика* : підручник / [за ред. проф. В.Ю. Шепітька]. — Харків : Право, 2008. — 4-те вид., переробл. і доп. — 728 с.
3. *Ексархопуло А.А.* Криміналістика : учебник / А.А. Ексархопуло. — СПб., 2009. — 904 с.
4. *Салтевський М.В.* Криміналістика : підручник : у 2-х ч. / М.В. Салтевський. — Харків : Консум, 2001. — Ч. 2. — 528 с.
5. *Гаврилин Ю.В.* Следственные действия : учебн. пос. / Гаврилин Ю.В., Победкин А.В., Яшин В.Н. — М. : УМВД России; Книжный мир, 2006. — 187 с.
6. *Криміналістика* : навч. посіб. / [за ред. проф. А.Ф. Волобуєва]. — К. : КНТ, 2011. — 504 с.
7. *Кофанов А.В.* Криміналістика: питання і відповіді : навч. посібн. / [Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Кузьмичов Я.В. та ін.] — К. : Центр навч. л-ри, 2011. — 280 с.
8. *Криміналістика* : підручник / [за ред. П.Д. Біленчука]. — К. : Атіка, 2001. — 2-е вид., випр. і доп. — 544 с.
9. *Криміналістика* : учебник для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.] ; под ред. проф. Р.С. Белкина. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. — 990 с.

10. *Криминалистика* : учебник / [под общ. ред. А.Г. Филиппова]. — М. : Высшее образование, 2009. — 4-е изд., перераб. и доп. — С. 420—436.
11. *Шейфер С.А.* Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С.А. Шейфер. — М. : Юрлитинформ, 2004. — 181 с.
12. *Уголовный процесс России. Особенная часть* : учебник / [Александров А.И., Величкин С.А., Кириллова Н.П. и др.]; под ред. В.З. Лукашевича. — СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. — 704 с.
13. *Порубов Н.И.* Криминалистика : учеб. пособ. / [Порубов Н.И., Грамович Г.И., Порубов А.Н.]; под ред. Н.И. Порубова. — Минск : Выш. шк., 2007. — 575 с.
14. *Кузмічов В.С.* Криміналістика : посібник / В.С. Кузмічов, Г.І. Прокопенко ; за ред. В.Г. Гончаренка, Є.М. Моїсеєва. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 366 с.
15. *Лук'янчиков Є.Д.* Пред'явлення для впізнання / Є.Д. Лук'янчиков. — Макіївка : Графіті, 1998. — 45 с.
16. *Гинзбург А.Я.* Тактика предъявления для опознания / А.Я. Гинзбург. — М., 1971. — 175 с.
17. *Корухов Ю.М.* Предъявление для опознания на предварительном следствии и в суде / Ю.М. Корухов. — М., 1969. — 127 с.
18. *Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации* ; под ред. проф. И.Л. Петрухина. — М., 2002.
19. *Цветков П.П.* Криминалистика (актуальные проблемы) / П.П. Цветков. — М., 1988. — 362 с.
20. *Головецький М.О.* Тактика впізнання і впізнання на досудовому слідстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза» / М.О. Головецький. — К., 2002. — 22 с.
21. *Головецький М.О.* Тактика впізнання і впізнання на досудовому слідстві : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / М.О. Головецький. — Харків, 2002. — 194 с.
22. *Криміналістика* : програма курсу для студентів юридичного факультету / [авт. кол. Когутич І.І., Гулкевич З.Т., Береський Я.О., Калужна О.І., Ковна У.С., Жолнович І.В.]; за ред. І.І. Когутича. — Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2010. — 36 с.
23. *Когутич І.І.* Криміналістика : курс лекцій / І.І. Когутич. — К. : Атіка, 2008. — 888 с.
24. *Маркусь В.О.* Криміналістика : навч. посіб. / В.О. Маркусь. — К. : Кондор, 2007. — 558 с.
25. *Бурданова В.С.* Тактика предъявления для опознания / В.С. Бурданова, В.Н. Коршунова // Курс криминалистики : в 3-х т. (Теоретические и методологические основы криминалистики. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика) ; под ред. О.Н. Коршуновой, А.А. Степанова. — СПб. : Пресс, 2004. — С. 621—638.
26. *Лисицин В.П.* Пред'явлення для упізнання вимагає більш чіткої регламентації в нормах КПК України / В.П. Лисицин // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики : збір. наук. праць. — К., 1994. — С. 138 — 150.
27. *Трепак В.М.* Розслідування хабарництва, вчинюваного суддями, і подолання протидії розслідуванню : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза» / В.М. Трепак. — К. : Академія адвокатури України, 2011. — 18 с.
28. *Негребецький В.В.* Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза» / В.В. Негребецький. — Харків, 2001. — 18 с.
29. *Соловьев А.Б.* Система следственных действий как средство уголовно-процессуального доказывания (проблемы уголовного процесса и криминалистики) : науч.-метод. пособ. / А.Б. Соловьев. — М. : Юрлитинформ, 2006. — 216 с.
30. *Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 № 174-ФЗ (принят ГД ФС РФ 22.11.2001)* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://duma.consultant.ru/page.aspx>.
31. *Гончаренко В.Г.* Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В.Г. Гончаренко. — К. : Академія адвокатури України, 2008. — 278 с.

УДК 341.4:343.132

Ю.М. Черноус, кандидат юридичних наук,
доцент, докторант ад'юнктури та докторантури
Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

Розглянуто основні криміналістично значущі ознаки криміналістичної характеристики злочинів міжнародного характеру.

Ключові слова: злочин міжнародного характеру, криміналістична характеристика, спосіб вчинення злочину, обстановка вчинення злочину, організовані злочинні угруповання.

Рассмотрены основные криминалистически значимые признаки криминалистической характеристики преступлений международного характера.

The main features of forensic science which form the context of criminalistic characteristics of international crimes are revealed.

Поширення злочинів міжнародного характеру, а саме злочинних діянь, що посягають на партнерські відносини між державами та завдають шкоди економічним, соціально-культурним, майновим сферам, а також організаціям і громадянам [1, с. 97], викликає стурбованість усього світового співтовариства. Це стосується:

- злочинів проти стабільності міжнародних відносин (міжнародний тероризм, взяття заручників, викрадення ядерного матеріалу, найманство);
- злочинних посягань на особисті права людини (катування, торгівля людьми);
- злочинів у сфері дипломатичних відносин (посягання на осіб, які користуються дипломатичним захистом);
- злочинів у сфері економіки і фінансів (легалізація злочинних доходів, контрабанда, фальшивомонетництво) тощо.

Основна особливість цих злочинів полягає в тому, що відповідальність за їх вчинення передбачено міжнародно-правовими актами загального (універсального) або регіонального значення. Конкретні заходи щодо покарання за вчинення злочинів міжнародного характеру передбачено національним законодавством після інкорпорування ним положень міжнародно-правових актів [2, с. 615].

Питанням протидії злочинам міжнародного характеру у різних її аспектах присвятили свої праці Ю.П. Аленін, О.М. Бандурка, П.Д. Біленчук, О.І. Виноградова, В.М. Волженкіна, О.Г. Волеводз, Ю.М. Грошевий, С.Е. Еркенов, Н.С. Карпов, В.С. Кузьмичов, В.В. Лисенко, В.Т. Маляренко, Н.І. Маришева, М.М. Михеєнко, В.В. Мілінчук, В.Т. Нор, І.М. Нурбеков, М.І. Пашковський, М.І. Смірнов, В.М. Тертишник, В.П. Шибіко, В.Ю. Шепітько та інші вчені.

Зрозуміло, що боротьба зі злочинами міжнародного характеру потребує якомога активнішого використання досягнень науки криміналістики для їх розслідування,

розкриття та запобігання їм. Зокрема, це стосується криміналістичного дослідження злочинів міжнародного характеру та формування відповідної криміналістичної характеристики, у тому числі розробки криміналістичних рекомендацій як щодо їх розслідування і розкриття, так і щодо запобігання їм, озброєння цими рекомендаціями правоохоронних органів.

Як показує аналіз, питання комплексного дослідження криміналістичної характеристики злочинів міжнародного характеру у науковій літературі описано неповністю — до сьогодні тривають дискусії з цього питання. Як зазначає М.П. Яблоков, слідчий повинен вміти зіставляти виявлену криміналістично значущу інформацію про злочинну діяльність з її типовою криміналістичною характеристикою і на цій підставі висунути конкретні слідчі версії, обрати оптимальні методи розслідування [3, с. 3].

Криміналістична характеристика злочинів може бути визначена як система узагальнених даних про найтипівіші ознаки певного виду (групи) злочинів, що проявляються у способі та механізмі діяння, обстановці вчинення, особі суб'єкта злочину, інших обставинах, закономірний зв'язок яких є основою наукового і практичного вирішення завдань з його розслідування та розкриття [4, с. 224].

Елементами криміналістичної характеристики традиційно є:

- предмет злочинного посягання;
- спосіб вчинення злочину;
- обстановка вчинення злочину;
- «слідова картина» злочину;
- характеристика особи злочинця та особи потерпілого з урахуванням їх взаємозв'язку тощо.

Як зазначає А.Г. Філіпов, криміналістичну характеристику можна розглядати на двох рівнях:

- як загальне поняття (вищий рівень абстракції щодо цієї наукової категорії);
- як криміналістичні характеристики конкретних видів і груп злочинів [5, с. 310].

Саме у другому, практичному, аспекті криміналістична характеристика злочинів міжнародного характеру може надати повний і системний опис механізму злочинного діяння та пов'язаних із ним елементів.

Визнаючи актуальність і необхідність опрацювання зазначеної проблематики, слід констатувати, що обсяг статті дозволяє висвітлити це питання у повному обсязі, а тому розглянемо ключові криміналістично значущі ознаки криміналістичної характеристики злочинів міжнародного характеру, окресливши у загальних рисах її основні положення.

Предмет злочинного посягання. Предметом злочинного посягання злочинів міжнародного характеру у широкому розумінні є міжнародний і національний правопорядок, мирне співробітництво держав у галузях економіки, культури, торгівлі, права і свободи людини, інтереси юридичних і фізичних осіб.

Криміналістичне тлумачення безпосереднього предмета злочинного посягання має свої особливості, відомості про які дозволяють зрозуміти спрямованість дій злочинця та можливу сферу територіального охоплення, передбачити заподіяні збитки. Предметами посягання можуть бути матеріальні цінності, кошти, антикваріат, твори мистецтва, наркотичні засоби, психотропні речовини, документи тощо.

Саме предмет посягання як конкретна річ матеріального світу та відомості про нього мають вагоме значення для розшуку об'єктів і сприяють визначенню напрямів розшуку злочинців. Такі відомості активно використовує Інтерпол для розшуку як осіб, так і предметів, пов'язаних із подією злочину.

Особа злочинця. Як свідчить аналіз статистичних даних, більшість злочинів міжнародного характеру вчиняються організованими злочинними угрупованнями (злочинними групами та злочинними організаціями). Однак певну частину злочинів міжнародного характеру злочинці вчинюють одноосібно (комп'ютерні злочини (кіберзлочини), злочини, пов'язані з викраденням культурних цінностей, контрабандою, посяганням на осіб, які користуються дипломатичним захистом, тощо).

Л.В. Борисова за результатами комплексного аналізу суб'єктів транснаціональних комп'ютерних злочинів дійшла висновку, що серед них: 80 % — особи, які мають спеціальні знання і навички, 52 % — особи з фаховою освітою, 93 % — особи чоловічої статі здебільшого молодого чи середнього віку (87 % — 20—40 років, 13 % — старші 40 років), 97 % — особи, які мали стосунки з потерпілими (службовці обчислювальних центрів і відповідних установ). Зрозуміло, що під час створення типової моделі комп'ютерних злочинців підозрюваними у вчиненні таких злочинів будуть ті, хто за видом фахової діяльності спроможний їх вчинити у певний спосіб (наприклад, професійні порушники режимів експлуатації комп'ютера, злочинці у «білих комірцях», чиновники, професійні злочинці, хакери, особи з психічними порушеннями) [6, с. 11]. Сучасне розширення інформаційного простору створює нові можливості і для організованої комп'ютерної злочинності.

Зважаючи на те, що вчинення злочинів міжнародного характеру найчастіше пов'язано з діяльністю організованих злочинних груп і злочинних організацій, доцільно навести більш детальну їх характеристику.

Організована злочинна група характеризується стабільністю особового складу, чіткою рольовою диференціацією, суворою дисципліною і конспіративністю дій. У групі формуються норми поведінки та ціннісна орієнтація, є лідер. Їй доступні складні способи вчинення злочинів, притаманна обізнаність зі способами та прийомами роботи правоохоронних органів.

Злочинні організації — це організовані групи, але з більш суворою дисципліною та координацією дій. Злочинні організації діють на двох рівнях. До першої (нижчої) належать злочинні організації з обмеженою сферою діяльності (наприклад, організовані групи, що займаються виготовленням і збутом підроблених грошей) і, як правило, без корумпованих зв'язків. Йдеться про безпосередню участь у злочинній діяльності адміністративного персоналу установ, співробітників правоохоронних органів.

Злочинні організації другого рівня являють собою систему злочинних організацій, що можуть бути певною мірою спеціалізованими (займатися одним видом злочинної діяльності, наприклад, наркобізнесом), хоча зазвичай їх діяльність є набагато різноманітнішою. Відмінною ознакою злочинної діяльності цих організацій є її регіональний рівень, що зумовлює широке коло корумпованих зв'язків [7, с. 903—904].

Організованим злочинним угрупованням, що вчиняють злочини міжнародного характеру, притаманна також низка особливих криміналістичних ознак, зумовлених як специфікою самих злочинів і масштабом діяльності угруповань, так і характеристикою осіб, які входять до їх складу.

По-перше, виконавці та співучасники злочину можуть бути громадянами різних держав. В середині організованого злочинного угруповання наявна складна структура взаємозв'язків між злочинцями — як «традиційна» (з визначеною структурою та розподілом обов'язків між учасниками), так і без чітких ознак структури, що може виражатися у мінімальній обізнаності членів організованого злочинного угруповання один про одного (громадяни різних держав часто не знайомі особисто, зважаючи на те, що пошук членів групи та спілкування здійснюються з використанням мережі Інтернет). Для виконання окремих завдань можуть залучатися «технічні помічники», які часто навіть необізнані щодо злочинного характеру їхньої участі.

Організовані злочинні угруповання традиційно налагоджують контакти з кримінальними угрупованнями інших держав, відбувається своєрідний «обмін досвідом» щодо методів, засобів, прийомів злочинної діяльності. Особливість взаємозв'язку злочинців на міжнародному рівні полягає в тому, що вирішальним чинником у контактуванні з іншими злочинними групами є національна, мовна чи територіальна спільність.

Для організованих злочинних угруповань характерне створення розгалуженої мережі міжнародних чи міжрегіональних зв'язків. Активно маскують зв'язки між злочинними групами чи їх членами, а також між злочинцями і потерпілими (з використанням псевдонімів, інших вигаданих даних) за допомогою засобів анонімізації, а також маскують використання ресурсів Інтернет шляхом створення захищених каналів для переговорів і передачі інформації, її шифрування [8, с. 2].

Існує взаємозв'язок злочинної діяльності з розвитком економічних і ринкових відносин, про що свідчить значний інтерес злочинних угруповань до здійснення контролю над найбільш ефективними сферами міжнародної і національної економіки. З метою отримання «надприбутків» застосовуються складні системи заходів з відмивання та легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

Зростає «якісний» (інтелектуальний) склад членів організованих злочинних угруповань. До злочинної діяльності залучають висококваліфікованих фахівців, застосовують спеціалізоване сучасне обладнання та програмне забезпечення.

Спосіб вчинення злочинів міжнародного характеру. Дії з підготовки, вчинення та приховування злочину формують єдиний спосіб вчинення злочину, оскільки спрямовані на досягнення кінцевого результату та охоплені загальною метою. Доречною є думка В.Ф. Єрмоловича, який зауважує, що найпростіші способи вчинення злочину не передбачають дій з його підготовки та приховування. Складні способи вчинення злочинів в одних випадках охоплюють весь комплекс дій з їх підготовки, вчинення і приховування, а в інших — обмежуються лише підготовчими діями, спрямованими на безпосередню реалізацію злочинного наміру. Відомі випадки, коли умисні злочини вчиняють без попередньої підготовки, але з подальшим застосуванням заходів з їх приховування [9, с. 13].

Злочини міжнародного характеру є умисними, їм притаманні всі перелічені стадії, тому можна констатувати наявність складної системи підготовчих дій на стадіях реалізації злочинного наміру, супроводження безпосереднього вчинення злочину та приховування наслідків. Щоправда, існують деякі винятки. Наприклад, якщо йдеться про міжнародний тероризм або піратство, то після стадій ретельної підготовки та вчинення злочину настає стадія не приховування злочинних наслідків, а

навпаки, їх відкрите та зухвале демонстрування, підсилення певних негативних і суспільно небезпечних ознак з метою досягнення злочинних цілей. Приховування стосується інформації, що перешкоджає викриттю членів організованих злочинних угруповань.

Спосіб вчинення злочину міжнародного характеру значною мірою визначено специфікою і характером міжнародних взаємовідносин держав, на виконання та/чи трансформацію яких спрямовано злочинний умисел (сукупність відповідних міжнародних економічних, політичних, правових, культурних відносин, суб'єктами яких є держави, організації та громадяни) [10, с. 107]. Отже, способи вчинення злочинів міжнародного характеру можуть бути виражені у різноманітних діях, зумовлених об'єктивною їх стороною. За способом вчинення злочини міжнародного характеру можуть бути класифіковані так:

- пов'язані із застосуванням особливо небезпечних засобів і знярядь їх вчинення: вибухових пристроїв з потужною уражаючою дією, вогнепальної зброї, підпалів (міжнародний тероризм);
- пов'язані з нападом на жертву, застосуванням до неї фізичного та психічного насильства (захоплення заручників, посягання на осіб, які користуються дипломатичним захистом);
- пов'язані з незаконною діяльністю у різних сферах економіки (легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом);
- пов'язані з незаконною діяльністю посадових осіб, наслідком яких є порушення основних прав людини (катування, корупційні дії);
- пов'язані з незаконним перетинанням державного кордону (торгівля людьми, контрабанда, незаконна міграція);
- пов'язані з порушенням правил роботи цивільної авіації, правил морського судноплавства (захоплення, викрадення та інші злочини на борту повітряного судна чи в міжнародних аеропортах, зіткнення морських суден);
- пов'язані з порушенням конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем (кіберзлочинність) тощо.

Обстановка вчинення злочину міжнародного характеру може формуватися під впливом різних чинників. Насамперед це розвиток міжнародних відносин, розширення економічних і соціальних зв'язків, посилення «прозорості» кордонів, спрощення порядку міжнародних поїздок, розвиток міжнародної торгівлі, поява нових ринків збуту товарів і послуг. Зазначені позитивні тенденції розвитку державних і суспільних відносин злочинці використовують у своїх протиправних цілях, полегшуючи вирішення своїх злочинних завдань і відкриваючи нові злочинні можливості.

Крім того, розвиток міжнародних фінансових зв'язків дозволяє здійснювати швидко переведення коштів електронним шляхом необхідним адресатам, що суттєво ускладнює процес регулювання і контролю державою коштів, полегшує приховування грошей, отриманих злочинним шляхом, з метою їх подальшого відмивання.

Сучасний світ характеризується активним посиленням процесу міграції населення, утворенням різних етнічних діаспор у місцях переселення. Організовані злочинні угруповання активно використовують у своїх протиправних цілях етнічні інтереси діаспор. Створені на такій об'єднувальній основі, вони вирізняються особливою згуртованістю, мають корупційні зв'язки у вищих органах влади, правоохоронних органах (насамперед з представниками своєї національності).

Національна солідарність, родинні зв'язки, а також мовний і культурний бар'єри надійно захищають такі угруповання від проникнення до них сторонніх осіб, у тому числі агентів спецслужб [11, с. 10—12].

Злочинні угруповання вміло використовують і суттєві відмінності у кримінальному законодавстві та судочинстві різних держав з метою безпечного вчинення своїх дій (відмивання коштів у державах, де немає відповідальності за такі діяння, постачання незаконних товарів і послуг у регіони зі слабким правовим регулюванням цієї комерційної діяльності тощо).

«На руку» злочинним угрупованням і демократичні та революційні перетворення, які відбуваються у багатьох країнах світу, що часто пов'язано з руйнуванням налагоджених систем контролю, політичною та економічною нестабільністю, повільним становленням належного правового регулювання різних сфер діяльності суспільства і, як наслідок, значним послабленням боротьби зі злочинністю, у тому числі й міжнародною, що може спровокувати незаконне постачання контрабандних товарів, зброї, хімічних і радіоактивних речовин.

Слід також мати на увазі, що розширення міжнародних контактів, торгівлі, комунікацій сприяє залученню до культури інших народів, що, крім позитивного культурного та світоглядного обміну, призводить до поширення «чужих» (у тому числі й кримінальних) стандартів життя, руйнування багатовікових національних традицій, а потім і до створення нових ринків збуту незаконних товарів і послуг (наркотиків, зброї, азартних ігор, секс-послуг тощо) [11, с. 11—12]. Ці та інші обставини формують сприятливу обстановку для підготовки та вчинення злочинів міжнародного характеру і приховування злочинних наслідків.

Обстановка вчинення злочинів міжнародного характеру визначається й тим, що їх можуть вчиняти на території кількох держав або на території, що не підпадає під юрисдикцію жодної держави [12, с. 6]. Механізм вчинення злочину часто пов'язаний з переміщенням людей, цінностей, наркотичних засобів, зброї, вибухових речовин та інформації через міждержавні кордони, нерідко — через своєрідні міжнародні злочинні канали. Таке переміщення не може відбуватися безслідно, тому можна говорити і про відповідний комплекс слідової інформації.

Слідова картина злочинів міжнародного характеру різноманітна і представлена групами ідеальних і матеріальних слідів. До ідеальних джерел інформації належать свідчення осіб, які володіють інформацією про обставини вчинення злочину. При цьому матеріальні сліди можуть бути представлені трасологічними слідами-відображеннями, інформаційними слідами (під час вчинення кіберзлочинів) тощо. Тілесні ушкодження (при катуваннях) також є матеріальними слідами.

Сліди злочину наявні у різних документах, особливо у разі вчинення злочинів міжнародного характеру економічної спрямованості, де переважну більшість слідової інформації про злочин складають паперові й електронні документи, які нерідко містять ознаки матеріального та інтелектуального підроблення. Складність збирання криміналістично значущої інформації полягає в тому, що установчі, реєстраційні, фінансові та бухгалтерські документи, у тому числі дані чорнової бухгалтерії та звітності, знаходяться переважно за кордоном і є документальною іноземних юридичних осіб.

Особливість дослідження як слідової картини злочинів міжнародного характеру, так і інших елементів криміналістичної характеристики полягає в тому, що

місце вчинення злочину, місце підготовки та приховування злочинних наслідків, а також місце переховування злочинців, знаходяться на території кількох держав. Вилучення слідів злочину, їх дослідження, здійснення низки необхідних процесуальних, слідчих дій та оперативно-розшукових заходів потребують співробітництва з правоохоронними органами зарубіжних держав і міжнародними правоохоронними організаціями (наприклад, міжнародна правова допомога у кримінальних справах, проведення інших скоординованих заходів з розслідування та розкриття злочинів).

Список використаної літератури

1. *Карпец И.И.* Международная преступность / И.И. Карпец. — М. : Наука, 1988. — 112 с.
2. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [ред. кол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. — К. : Українська енциклопедія, 1998. — Т. 2 «Д — Й». — 741 с.
3. *Яблоков Н.П.* Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей криминалистической теории / Н.П. Яблоков // Вестник МГУ (серия «Право»). — 2000. — № 2. — С. 3—6.
4. *Бахін В.П.* Криміналістика : курс лекцій / Бахін В.П., Гора І.В., Цимбал П.В. — Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. — Ч. 1. — 356 с.
5. *Криминалистика* : учебник / [под ред. А.Г. Филиппова]. — М. : Высшее образование, 2006. — 441 с.
6. *Борисова Л.В.* Транснаціональні комп'ютерні злочини як об'єкт криміналістичного дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Л.В. Борисова. — К., 2007. — 22 с.
7. *Криминалистика* : учебник для вузов : 3-е изд., перераб. и доп. / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.]. — М. : Норма, 2008. — 992 с.
8. *Нурбеков И.М.* Некоторые организационно-тактические аспекты расследования транснациональных преступлений / И.М. Нурбеков // Российский следователь. — 2008. — № 15. — С. 2—5.
9. *Ермолович В.Ф.* Способы и механизм преступления / В.Ф. Ермолович ; под ред. И.И. Басецкого. — Мн., 2000. — 107 с.
10. *Нурбеков И.М.* Тактико-организационные особенности взаимодействия при расследовании преступлений международного характера : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нурбеков Искандер Маликович. — М., 2010. — 308 с.
11. *Транснациональная криминальная среда* : учеб. пособ. / [Бирюлькин В.Г., Новиков В.В., Райков В.Л., Усенко С.В.]. — Волгоград : МВД Российской Федерации : Волгоградская академия, 2006. — 81 с.
12. *Галенская Л.Н.* Международная борьба с преступностью / Л.Н. Галенская. — М. : Международные отношения, 1972. — 168 с.

УДК 343.983

Л.Г. Бордюгов, кандидат юридичних наук,
заступник директора Донецького науково-дослідного
інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗАСІБ СИТУАЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У СУДОВІЙ ІНЖЕНЕРНО-ЕКОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ

Розглянуто питання системних досліджень під час проведення судової інженерно-екологічної експертизи, системності об'єкта судової інженерно-екологічної експертизи, викладено основні поняття системних досліджень — системного підходу та системного аналізу.

Ключові слова: судова інженерно-екологічна експертиза, системні дослідження, системність, системний підхід, системний аналіз.

Рассмотрены вопросы системных исследований при проведении судебной инженерно-экологической экспертизы, системности объекта судебной инженерно-экологической экспертизы, изложены основные понятия системных исследований — системного подхода и системного анализа.

The article assumes the questions of systematical researches of forensic engineering and ecological examinations, the systematic of object of forensic engineering-ecological examination, and the basic definitions of systematical research — its systematic concept and systematic analysis.

Практика проведення судових інженерно-екологічних експертиз зумовлює потребу у певних типових підходах до багатьох аспектів експертних досліджень цього напрямку та у регулюванні нормативно-правової бази їх методичного забезпечення.

Експертне дослідження як своєрідна галузь пізнання, що здійснюється в межах кримінального, цивільного, господарського чи адміністративного процесів, підпорядковано закономірностям будь-якого пізнання та побудовано на загальних методологічних положеннях, що забезпечують встановлення об'єктивної істини у кожній кримінальній, цивільній, господарській чи адміністративній справі. «Немає і не може бути спеціальної теорії судового (слідчого) пізнання істини; встановлення істини в суді здійснюється на загальних гносеологічних підставах» [1, с. 99].

Значний внесок у формування методології судової експертизи зробили Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, О.Р. Шляхов та багато інших вчених [2; 3; 4; 5]. Проте питання щодо використання системного підходу під час проведення судово-експертних досліджень у наукових працях висвітлено недостатньо.

Отже, метою цієї статті є розгляд питання щодо використання системного підходу під час проведення судової інженерно-екологічної експертизи.

Підходом називається спосіб розгляду будь-якої проблеми [6, с. 915] або сукупність способів і прийомів під час розгляду чого-небудь [7, с. 885]. Підхід визначається позицією дослідника, характером завдання, метою його розв'язання та іншими факторами.

Системний підхід — конкретний прояв діалектичного методу у тих гносеологічних ситуаціях, коли предметом пізнання є системні об'єкти [8, с. 17]. Системний підхід — це підхід до дослідження об'єкта (проблеми, явища, процесу) як до системи, в якій виокремлено елементи, внутрішні та зовнішні зв'язки, що суттєво впливають на досліджувані результати його функціонування, а мету кожного з елементів визначають виходячи із загального призначення об'єкта [9, с. 43].

Основна ідея системного підходу полягає в тому, що частини слід розглядати в нерозривному поєднанні з цілим, але так, щоб цілісність при цьому не порушувалася і частини продовжували становити систему.

Перш ніж розглянути питання про використання системного підходу під час проведення судової інженерно-екологічної експертизи, слід зупинитися на питанні генезису системного знання та системного підходу.

Системні дослідження — галузь наукової діяльності, яка інтенсивно розвивається і є одним з найрезультативніших проявів інтегративних тенденцій у науці [10, с. 3].

Появу системного руху пов'язують з ім'ям відомого австрійського вченого-біолога, філософа Людвіга фон Берталанфі. Якщо на IX Міжнародному філософському конгресі у 1937 році виступ Л. Берталанфі, присвячений цим питанням, фактично залишився без уваги, то через двадцять років, у 1958 році, у своєму виступі на XII Міжнародному філософському конгресі він зумів підбити певні підсумки розробки «загальної теорії систем» в її різних варіантах [11, с. 8]. Про це також говорив і сам Людвіг фон Берталанфі, визначаючи, що концепцію «загальної теорії систем» вперше він запропонував ним ще до появи кібернетики, системотехніки та пов'язаних з ними дисциплін [12, с. 34].

Водночас деякі вчені, відновлюючи історичну справедливість, називають першим розгорнутим викладом узагальненої теорії систем «Тектологію» О.О. Богданова. Так, наприклад, О.О. Маліновський (син О.О. Богданова) писав, що фактично перші концепції системного характеру з'явилися на початку XX ст. При цьому він посилався на роботи «Вчення про аналогії» та «Загальні механізми різномірних явищ», які опублікував серб Михайло Петрович ще у 1906 та у 1921 роках і сформулював у них системні принципи. Ще більш близькою за змістом до сучасних системних поглядів є робота «Загальна організаційна наука: (Тектологія)» у трьох книгах (1913 р., 1917 р., 1922 р.), яку в 20-х роках опублікував О.О. Богданов [13, с. 83].

Про «Тектологію» О.О. Богданова як про одну з перших праць, у яких «досліджуються аналогії між системами з різних сфер навколишнього світу як матеріального, так і ідеального», говорив А.І. Уємов [14, с. 142].

В.Н. Садовський, зазначаючи, що історична послідовність наукових подій часто не збігається з послідовністю їх впливу на наукове співтовариство, виокремлював чотири основних джерела системного мислення [15, с. 65], створених незалежно одне від одного, а саме: загальну організаційну науку О.О. Богданова (1913—1917 рр.); загальну теорію систем Людвіга фон Берталанфі (1945 р.);

кібернетику Норберта Вінера (1948 р.); праксеологію Тадеуша Котарбинського (1930—1940 рр.).

На сьогодні міждисциплінарні курси «Теорія систем», «Системний аналіз», «Системотехніка» тощо входять до навчальних планів різних спеціальностей — технічних, економічних, гуманітарних.

Отже, системне мислення (системне знання), що зародилось на початку ХХ ст., зробило значний внесок у розуміння світу й людини, а його специфіку та розвиток системного підходу, системного аналізу висвітлювали у багатьох роботах вітчизняні та закордонні вчені [16; 17; 18; 19].

Існує думка, що «поняття «система» і «системний підхід» у цілому трактуються настільки широко й невиразно, що специфіка системних досліджень, як правило, чітко не прослідковується» [20, с. 105], до того ж загальна теорія систем так і залишилася проектом, щодо якого важко сказати «як його здійснювати і... чи можна взагалі такий проект реалізувати» [15, с. 71]. Проте, незважаючи на такі висловлювання, досвід розвитку системних досліджень у сучасних умовах свідчить, що впровадження в науку системного підходу є важливим завданням.

На жаль, до цього часу питання використання методів системного аналізу у судовій експертизі розглянуто епізодично та безсистемно [21, с. 3], хоча існує низка статей, присвячених застосуванню системного підходу в судових експертизах [22; 23], а також робіт, у яких висвітлено питання застосування системного підходу, як правило, у судово-психологічній і судово-психіатричній експертизах [24; 25].

Розгляд питання щодо використання системного підходу під час проведення ситуалогічних досліджень об'єкта судової інженерно-екологічної експертизи слід розпочати з того, що судова інженерно-екологічна експертиза — це процесуальна дія, суть якої полягає у спеціальному дослідженні, спрямованому на встановлення пов'язаних з порушеннями вимог екологічного законодавства обставин і фактів про екологічну подію, що призвела до загибелі людей, завдання шкоди їхньому здоров'ю, значного матеріального збитку, забруднення навколишнього середовища, а також до інших тяжких наслідків, і проведеному у передбаченому процесуальним законодавством порядку обізнаними у галузі інженерної екології та деяких прикладних наук особами за дорученням органу, що проводить розслідування, або суду з метою встановлення фактичних даних, які у формі висновку судового експерта можуть стати доказом для встановлення істини в кримінальній, цивільній, адміністративній або господарській справі [26, с. 573].

З огляду на зазначене можна дійти висновку, що загальним об'єктом судової інженерно-екологічної експертизи є обставини екологічної події.

Під час проведення судових інженерно-екологічних експертиз використовують переважно ситуалогічні дослідження, тобто інтегративні експертні дослідження, проведені особами, що володіють спеціальними знаннями у галузі екологічних і деяких прикладних наук. Ці дослідження спрямовані на ретроспективну реконструкцію статистичних і динамічних параметрів просторово-часових характеристик екологічної події в цілому.

Об'єктом ситуалогічного дослідження, а отже, судової інженерно-екологічної експертизи є речова (матеріальна) обстановка події в цілому, яку слід досліджувати як цілісну систему. З цього приводу Г.Л. Грановський зазначав, що необхідно

змінити підхід до об'єкта експертизи у цілому. Старий підхід, відповідно до якого експерти прагнули у всіх випадках здобути максимум інформації з окремих елементів обстановки місця події, вичерпав свої можливості [27, с. 105].

У зв'язку з цим судову інженерно-екологічну експертизу можна охарактеризувати як ситуалогічну експертизу, до предмета дослідження якої належить дослідження обставин екологічної події за її слідами та ситуаційними ознаками. При цьому сукупність зазначених слідів і ознак розглядають не як просту суму або конгломерат, а як цілісну систему.

Слід зазначити, що сукупність елементів утворює систему тільки тоді, коли зв'язки між ними породжують інтегративну якість, за якою цю сукупність вирізняють з навколишнього середовища [28, с. 101]. Система — це «сукупність об'єктів, взаємодія яких спричиняє виникнення нових інтегративних якостей, невластивих компонентам, що її утворюють» [29, с. 66].

Отже, суть об'єкта судової інженерно-екологічної експертизи як системи полягає у сукупності взаємозалежних елементів, які утворюють певну цілісність і під час взаємодії породжують нову системну (інтегративну) властивість, невластиву окремо взятим елементам, що утворюють систему.

Поняття системи уособлює цілісність, упорядкованість, наявність певних зв'язків і закономірностей між її елементами.

У загальному випадку об'єкт судової інженерно-екологічної експертизи як система характеризується:

- наявністю багатьох елементів;
- наявністю зв'язків між ними;
- цілісним характером [30, с. 118].

На підставі зазначеного, а також з урахуванням системності об'єкта судової інженерно-екологічної експертизи можна виокремити такі його основні властивості:

– об'єкт судової інженерно-екологічної експертизи — це сукупність елементів (цілісна система). За певних умов окремі елементи можуть розглядатися як системи (ієрархічність);

– наявність між елементами та (або) їхніми властивостями істотних зв'язків, що перевершують за потужністю зв'язки цих елементів з елементами, що не входять до цієї системи. Зазначена властивість відрізняє систему від простого конгломерату і виокремлює у вигляді цілісного об'єкта;

– існування інтегративних властивостей, притаманних системі у цілому, але не притаманних жодному з її елементів окремо. Їх наявність свідчить, що властивості системи хоча і залежать від властивостей елементів, але не визначаються ними повністю [31, с. 14].

Слід зазначити, що кожна деталь, кожний слід, предмет речової обстановки місця події утворюють єдиний об'єкт, цілісну систему, тому одним з основних атрибутів речової обстановки місця події як об'єкта судової інженерно-екологічної експертизи (при цьому об'єкт розглядається як система) є її цілісність. Поняття і характеристика цілісності у системних дослідженнях розглядалися в багатьох роботах [32; 33; 34]. Зокрема, з приводу цілісності структури місця події як об'єкта ситуалогічної експертизи Г.Л. Грановський писав, що «як цілісні розглядають системи, які мають властивості, відсутні у складових їх окремих елементів...

Структура місця події у цілому, без сумніву, має такі властивості і містить інформацію, якою не володіє жоден з її елементів... Її необхідно розглядати як цілісну систему» [27, с. 111].

Розглянемо це на прикладі дослідження обстановки місця надзвичайної екологічної події. Зрозуміло, що це місце характеризується великою кількістю слідів, які утворюють цілісну систему або сукупність. Оскільки ситуалогічна експертиза розглядає речову обстановку місця події, необхідно досліджувати всю сукупність слідів у взаємозв'язку. Відсутність або втрата будь-якого сліду може призвести до викривлення загальної картини події і, як наслідок, до неможливості розв'язання поставленого експертного завдання.

Отже, системність об'єкта дослідження ситуалогічної (у випадку розв'язання ситуалогічних завдань) судової інженерно-екологічної експертизи не викликає сумнівів. Її об'єкт (як система) характеризується наявністю великої кількості елементів, зв'язків між ними, а також цілісним характером процесу об'єднання цих елементів і має такі ознаки: розподіл (розчленування), цілісність, зв'язаність і неаддитивність.

Об'єкт дослідження можна поділити, якщо існує можливість виокремити у ньому фіксоване число складових частин першого рівня, а в них — частини другого рівня і так далі аж до останнього рівня. Складові частини такого об'єкта (крім частин останнього рівня) називають підсистемами. Частини останнього або нижчого рівня прийнято називати елементами. Елементи й підсистеми позначаються терміном «компонента». Іноді вже перший крок членування системи може призвести до ситуації, коли кожна із частин буде елементом.

Цілісність виходить з того, що об'єкт, який складається з кількох виокремлених частин, є цілісним, якщо у ньому в результаті взаємодії частин утворюється нова якість (загальносистемна властивість), відсутня у частин, і кожна складова частина набуває нових якостей (системні властивості компонентів) порівняно з якостями, які властиві цим самим частинам поза цим об'єктом.

Зв'язаність — це ознака, яка свідчить про те, що цілісні властивості досліджуваного об'єкта та особливі властивості його частин формуються за рахунок міжкомпонентних (внутрішньорівневих і міжрівневих) відносин, зв'язків і взаємодій. Під час аналізу систем, крім внутрішньої зв'язаності, виокремлюють зовнішню зв'язаність, тобто відносини, зв'язки і взаємодії досліджуваної системи з навколишнім середовищем.

Неаддитивність як ознака системи проявляється у тому, що властивості досліджуваного об'єкта неможливо звести до властивостей його частин, а також вивести тільки з них. Цю ознаку у дещо іншій інтерпретації можна виразити формулою: якщо досліджуваний об'єкт сприймається у певному дослідженні як система, то за будь-якого способу поділу такого об'єкта на частини неможливо виявити його цілісні властивості [35, с. 47—65].

Таким чином, об'єкт судової інженерно-екологічної експертизи можна досліджувати як цілісну систему, якщо він ідентифікується за ознаками поділу, цілісності, зв'язаності й неаддитивності, а ситуалогічне дослідження є системним, якщо процедурно воно побудовано без порушення положень цих ознак.

Системний підхід і системні дослідження сьогодні інтенсивно розвиваються та впроваджуються у теорію і практику, що зумовлено розширенням галузі їх

застосування і поглибленою розробкою їх окремих аспектів. Зазначене неминуче потребує подальшого розвитку проблематики системного підходу.

Разом з поняттям системного підходу поширене поняття системного аналізу. Системний аналіз — це спосіб (методика, прийом) реалізації системного підходу до розв'язання конкретного (експертного) завдання, що полягає у моделюванні системи, у тому числі визначенні її структури та структури її компонентів, установленні зв'язків та їх кількісної оцінки.

Отже, системний підхід є теоретичною і методологічною основою системного аналізу.

У разі системного підходу до розв'язання ситуалогічного експертного завдання судової інженерно-екологічної експертизи системний аналіз відіграє роль інструмента, за допомогою якого:

- об'єкт експертизи розглядають як систему;
- об'єкт експертизи моделюють як систему, що дозволяє повною мірою виявити та оцінити його якості та властивості;
- об'єкт експертизи досліджують як систему з метою оцінки його якостей і властивостей у разі зміни стану.

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що розв'язання експертного завдання системним методом — це використання судовим експертом системного аналізу із застосуванням основних принципів і положень системного підходу [36, с. 43].

Таким чином, взявши системний підхід за методологічну основу ситуалогічного дослідження об'єкта судової інженерно-екологічної експертизи, у цій роботі було запропоновано вирішити такі завдання: розглянути поняття «системний підхід», а також установити відповідність системних властивостей об'єкта судової інженерно-екологічної експертизи — речової обстановки місця екологічної події потребам процесу доказування, зважаючи на те, що місце екологічної події може бути презентовано «як дещо ціле, що має власні властивості, які містять необхідну доказову інформацію» [27, с. 10].

Список використаної літератури

1. Белкин Р.С. Собрание, исследование, оценка доказательств. Сущность и методы / Р.С. Белкин. — М. : Наука, 1966. — 295 с.
2. Белкин Р.С. Учение о методах криминалистической науки / Общая теория советской криминалистики / Р.С. Белкин. — Саратов : Сарат. ун-т, 1986. — С. 303—345.
3. Винберг А.И. Общая характеристика методов экспертного исследования / А.И. Винберг, А.Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, — 1977. — № 28. — С. 54—93.
4. Винберг А.И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособ. / А.И. Винберг, Н.Т. Малаховская ; отв. ред. Б.А. Викторов. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1979. — 184 с.
5. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т.В. Аверьянова. — М. : Норма, 2006. — 480 с.
6. Антонов А.В. Системный анализ : учебник для вузов / А.В. Антонов. — М. : Высш. шк., 2004. — 454 с.
7. Блауберг И.В. Системные исследования и общая теория систем / Блауберг И.В., Саудовский В.Н., Юдин Э.Г. // Системные исследования. Ежегодник. — М. : Наука, 1969. — С. 7—29.

8. *Берталанфи Л.* Общая теория систем — обзор проблем и результатов / Л. Берталанфи // Системные исследования. Ежегодник. — М. : Наука, 1969. — С. 30—54.
9. *Малиновский А.А.* Значение общей теории систем в биологических науках / А.А. Малиновский // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. — 1984. — М. : Наука, 1984. — С. 83—115.
10. *Уемов А.И.* Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. — М. : Мысль, 1978. — 272 с.
11. *Садовский В.Н.* Смена парадигм системного мышления / В.Н. Садовский // Системные исследования. Ежегодник (1992—1994). — М. : Эдиториал. УРСС, 1996. — С. 64—78.
12. *Проблемы методологии системного исследования* / [ред. кол. Блауберг И.В., Саудовский В.Н., Юдин Э.Г.]. — М. : Мысль, 1970. — 455 с.
13. *Блауберг И.В.* Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. — М. : Наука, 1973. — 270 с.
14. *Клиланд Р.* Системный анализ и целевое управление / Р. Клиланд, В. Кинг. — М. : Советское радио, 1974. — 280 с.
15. *Перегудов Ф.И.* Введение в системный анализ / Ф.И. Перегудов, Ф.П. Тарасенко. — М. : Высшая школа, 1989. — 367 с.
16. *Юдин Э.Г.* Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э.Г. Юдин. — М. : Наука, 1978. — 391 с.
17. *Рыбальский О.В.* Системный анализ — основа методологии разработки методик и средств экспертизы технических объектов / О.В. Рыбальский, Т.А. Татарникова // Криміналістичний вісник. — 2011. — № 1 (15). — С. 72—75.
18. *Ермоленко Б.Н.* Системный подход в судебно-баллистических исследованиях / Б.Н. Ермоленко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1973. — Вып. 10. — С. 281—286.
19. *Беломестнова Н.В.* Системный подход в судебной экспертизе технологий манипуляции сознанием / Н.В. Беломестнова // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма : сбор. науч. ст. по матер. I межд. форума (Санкт-Петербург, 5—7 июня 2006 г.) / [под общ. ред. Баевой И.А., Ионеску Ш., Регуш Л.А., Чернышевой С.А.]. — СПб. : ООО «Книжный Дом», 2006. — С. 211—213.
20. *Первомайский В.Б.* Системный подход к изучению психических аномалий в судебной психиатрии / Первомайский В.Б., Илейко В.Р., Радзиевская Л.А. // Первомайский В.Б. Судебно-психиатрическая экспертиза: от теории к практике / В.Б. Первомайский, В.Р. Илейко. — К. : КИТ, 2006. — С. 56—62.
21. *Сафуанов Ф.С.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе : науч. практ. пособ. / Ф.С. Сафуанов. — М. : Смысл; Гардарика, 1998. — 192 с.
22. *Бордюгов Л.Г.* Судебная инженерно-экологическая экспертиза: основные понятия и перспективы развития / Л.Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — 2011. — Вип. 11. — С. 569—577.
23. *Грановский Г.Л.* Ситуалогические исследования места происшествия / Г.Л. Грановский // Программированные и ситуалогические методики трасологических исследований. — 1979. — Вып. 37. — С. 104—139.
24. *Шабров О.Ф.* Системный подход и компьютерное моделирование в политологическом исследовании / О.Ф. Шабров // Общественные науки и современность. — 1996. — № 2. — С. 100—110.
25. *Афанасьев В.Г.* О целостных системах / В.Г. Афанасьев // Вопросы философии. — 1980. — № 6. — С. 62—78.
26. *Спицнадель В.Н.* Основы системного анализа : учеб. пособ. / В.Н. Спицнадель. — СПб. : Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. — 326 с.
27. *Блюмин С.Л.* Экономический факторный анализ : моногр. / Блюмин С.Л., Суханов В.Ф., Чеботарев С.В. — Липецк : ЛЭГИ, 2004. — 148 с.
28. *Блауберг И.В.* Понятие целостности и его роль в научном познании / И.В. Блауберг, Б.В. Юдин. — М. : Знание, 1972. — 48 с.

29. Смирнов Г.А. Об исходных понятиях формальной теории целостности / Г.А. Смирнов // Системные исследования. Ежегодник. 1978. — М. : Наука, 1978. — С. 53—69.

30. Блауберг И.В. Проблема целостности и системный подход / И.В. Блауберг. — М. : Эдиториал УРСС, 1997. — 448 с.

31. Теоретические основы системного анализа / [В.И. Новосельцев, Б.В. Тарасов, В.К. Голиков, Б.Е. Демин] ; под ред. В.И. Новосельцева. — М. : Майор, 2006. — 592 с.

32. Толковый словарь русского языка / [под ред. Д.В. Дмитриева]. — М.: ООО «Издательство Астрель» ; ООО «Издательство АСТ», 2003. — 1582 с.

33. Большой толковый словарь русского языка / [сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов]. — СПб. : Норинт, 2000. — 1536 с.

34. Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание : избр. статьи / М.С. Каган. — Л. : ЛГУ, 1991. — 384 с.

35. Системный подход в современной науке (к 100-летию Людвиг фон Берталанфи) / [отв. ред. : И.К. Лисеев, В.Н. Садовский]. — М. : Прогресс-Традиция, 2004. — 561 с.

36. Берг Л.В. Системный метод решения проблем / Л.В. Берг. — Краснодар : Центр переподготовки и повышения квалификации кадров, 1996. — 68 с.

УДК 343.85: 343.98

М.О. Янковий, кандидат юридичних наук,
доцент, начальник кафедри криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх спра

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО З ЕКСПЕРТНИМИ УСТАНОВАМИ У ПРОЦЕСІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ

На основі узагальнення літературних джерел та вивчення судово-слідчої та експертної практики проаналізовано роль криміналістичної науки взагалі та експертно-криміналістичних підрозділів зокрема при виявленні обставин, що сприяли вчиненню злочину. Сформульовано власне бачення суті взаємодії слідчого з експертними установами у процесі криміналістичної профілактики злочинів на сучасному етапі розвитку криміналістики, запропоновано можливі шляхи її розвитку і практичного застосування.

Ключові слова: злочин, взаємодія, криміналістична профілактика, слідчий, експертно-криміналістичний підрозділ, профілактичні заходи.

На основе обобщения литературных источников и изучения судебно-следственной и экспертной практики проанализирована роль криминалистической науки в целом и экспертно-криминалистических подразделений в частности при определении обстоятельств, содействовавших совершению преступления. Сформулировано собственное видение сути взаимодействия следователя с экспертными организациями в процессе криминалистической профилактики преступлений на современном этапе развития криминалистики, предложены возможные пути ее развития и практического применения.

Based on the literature synthesis and study of forensic investigation and expert practice the research analyses the role of forensic science and its expert units in identifying the crime circumstances. It is formulated the own view about the nature of cooperation between inspector and experts institutions in the process of crime prevention nowadays. Possible ways of its development and practical usage are proposed.

Боротьба зі злочинністю на сучасному етапі розбудови української демократичної правової держави, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [1], є важливим державним завданням. Одним із пріоритетних напрямів цієї боротьби є профілактика злочинів. Її переваги як методу зміцнення громадського порядку полягають, по-перше, у виявленні та усуненні у процесі профілактичної роботи причин і умов, що дозволяють, як правило, запобігти не одному конкретному, а певній кількості можливих правопорушень, по-друге, у проведенні заходів індивідуальної профілактики, які мають виховний вплив на конкретних осіб, дають можливість запобігти конкретним злочинам. Провідну роль у профілактиці злочинів відведено органам внутрішніх справ, які мають для цього відповідні повноваження, сили та засоби.

Спираючись на науково-обґрунтовану правову теорію у поєднанні з передовою практикою, вони покликані в умовах сьогодення по-новому вирішувати це завдання. Тому від науково-методичного забезпечення їх діяльності значною мірою залежить виконання важливої загальнодержавної програми з профілактики злочинності.

Концептуальні основи криміналістичної профілактики злочинів уже доволі давно заклали відомі вітчизняні вчені-криміналісти, зокрема В.П. Колмаков (1961 р.), Ф.А. Лопушанський (1973 р.), В.С. Зеленецький (1975 р.) та ін.

Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили також В.Д. Берназ, Р.С. Белкін, О.А. Борідько, О.М. Васильєв, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.К. Звірбуль, В.Ф. Зудін, Г.Г. Зуйков, І.І. Карпець, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, Г.М. Мінковський, І.Я. Фрідман, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков, І.М. Якимов та інші, праці яких мають суттєве наукове й практичне значення і є підґрунтям подальших наукових досліджень.

Слід зазначити, що проблема профілактики злочинів в Україні тривалий час була заідеологізованою, і це не могло не позначитися на відповідних теоретичних концепціях, викладених у науковій і навчальній літературі. Крім того, у системі профілактики антисуспільних явищ ще недостатньо визначено роль криміналістичної науки взагалі та експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ зокрема, а у відповідній літературі з криміналістики висвітлено лише окремі аспекти цієї проблематики. Водночас можливість участі працівників експертно-криміналістичних підрозділів при виявленні обставин, що сприяли вчиненню злочину, передбачена законодавчою базою. Так, у ст. 200 КПК України [2] вказано, що у разі встановлення експертом під час проведення експертизи обставин, щодо яких йому не були поставлені запитання, але які мають значення для справи, експерт має право вказати на них у своєму висновку. Такими обставинами, без сумніву, можуть бути й умови, що сприяли вчиненню злочину.

Враховуючи викладене, а також спираючись на досягнення суміжних галузей знань (конституційне право, кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія тощо), поставлено за мету сформулювати власне бачення суті взаємодії слідчого з експертними установами у процесі криміналістичної профілактики злочинів на сучасному етапі розвитку криміналістики, з'ясувати можливі шляхи її розвитку і практичного застосування.

Взаємодія як поняття і вид діяльності служб і підрозділів правоохоронних органів широко використовується у їх практиці, спрямованій на розслідування, розкриття злочинів і запобігання їм.

Термін «взаємодія» застосовується у Законах України «Про оперативну-розшукову діяльність» (ст. 4; п. 4 ст. 7) [3], «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (розділ V) [4] тощо, але не має однозначного тлумачення. Тому перш ніж розглядати взаємодію крізь призму взаємовідносин слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, яка вчинила злочин, доцільно приділити увагу лексичному і філософському значенню цього терміна.

У сучасній українській мові поняття «взаємодія» визначено як взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена між ким-, чим-небудь дія [8, с. 85]. Розглядаючи «взаємодію» у контексті філософських категорій, слід зазначити, що це наукова абстракція високого рівня, що є фундаментальною основою для сприйняття

суті цього поняття щодо природи і суспільства. Поняття «взаємодія» відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну зумовленість. Кожний об'єкт є причиною іншого і як наслідок одноразового зворотного впливу протилежного об'єкта [9, с. 88].

Процес взаємодії у правоохоронній діяльності закономірний і виправданий, зважаючи на те, що це — складна система, яка містить у собі різні види діяльності всіх структурних підрозділів правоохоронних органів (у тому числі слідчого та експертно-криміналістичного), що є самостійними системами більш низького рівня. Різні види діяльності, виходячи з філософської точки зору, можуть стикатися, перетинатися, взаємодіяти, зливатися, переходити один в інший, утворюючи складні структури. Тому цілком закономірно, що у реальному житті один вид діяльності завжди спирається на інший і зумовлює новий вид діяльності [10, с. 36].

Отже, взаємодія слідчого з фахівцями у процесі профілактичної діяльності — це спільна, узгоджена діяльність слідчого і фахівців, що ґрунтується на законі і під час якої фахівці, застосовуючи свої спеціальні знання і навички та доцільно використовуючи засоби і методи своєї діяльності, допомагають слідчому при виявленні, фіксації та дослідженні джерел доказової інформації з метою якісного розслідування та швидкого розкриття злочину взагалі і встановлення причин та умов, які сприяли його вчиненню зокрема [11, с. 245]. Суть досліджуваної взаємодії полягає у консолідації сил і засобів взаємодіючих суб'єктів, розумному поєднанні узгодженості та самостійності дій слідчого і фахівців під час їхньої спільної діяльності за пріоритетної керівної ролі слідчого та ініціативи фахівців.

Незважаючи на те, що кримінально-процесуальний закон не містить визначення поняття «взаємодія», саме він охоплює всі аспекти діяльності щодо проведення досудового розслідування і є основою правової регламентації взаємодії, що розглядається. Правовою основою взаємодії також є положення Законів України «Про міліцію» [5], «Про судову експертизу» [6], відомчі нормативні акти, прийняті МВС України, Генеральною прокуратурою України, СБ України на підставі чинного законодавства. Зокрема, відомчі накази МВС України, що регламентують діяльність слідчого під час розслідування та розкриття злочину, визначають форми, напрями та види взаємодії слідчого з іншими підрозділами органів внутрішніх справ. Таким є, наприклад, наказ МВС України від 15 червня 2011 року № 336 «Про проведення експерименту щодо апробації вертикальної системи підпорядкування слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України» [7], яким затверджено Тимчасову інструкцію з організації діяльності органів досудового слідства в системі МВС України та взаємодії їх з іншими структурними підрозділами органів внутрішніх справ України при розслідуванні та розкритті злочинів.

Як і будь-яке соціальне явище, взаємодія слідчого з фахівцями базується на принципі — особливості, покладеній в основу створення або здійснення чогонебудь, способі створення або здійснення чогонебудь [8, с. 941].

При цьому основними принципами організації профілактичної діяльності експертно-криміналістичних підрозділів мають бути:

- плановість;
- своєчасність;
- забезпечення контролю за проведенням профілактичних заходів;

- налагодження взаємодії експертно-криміналістичних підрозділів зі слідчими та оперативними службами під час здійснення профілактичної діяльності;
- доцільність і прийнятність (з економічної точки зору) профілактичних рекомендацій і пропозицій.

Вибір методів організації профілактичної діяльності експертно-криміналістичних підрозділів залежить від стадії її здійснення. У процесі планування профілактичної діяльності доцільно використовувати такі методи:

- складання планів (річних, піврічних, квартальних тощо), що містять питання профілактичної діяльності експертно-криміналістичних підрозділів;
- розробка функціональних обов'язків працівників експертно-криміналістичних підрозділів з урахуванням їх участі у профілактичній діяльності;
- розробка програм профілактичних заходів.

Крім того, у процесі здійснення заходів щодо організації профілактичної діяльності можуть використовуватися такі методи:

- виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину;
- участь працівників експертно-криміналістичних підрозділів як фахівців у проведенні слідчих дій;
- довідково-консультаційна діяльність працівників експертно-криміналістичних підрозділів;
- участь працівників експертно-криміналістичних підрозділів у правовій пропаганді (виступ перед населенням безпосередньо або з використанням засобів масової інформації);
- проведення теоретичних і експериментальних досліджень з проблем профілактики злочинів;
- участь працівників експертно-криміналістичних підрозділів у профілактичних заходах, які проводять правоохоронні органи (прокуратура, суди), державні органи та громадські організації, а також інші підрозділи органів внутрішніх справ;
- проведення занять з посадовими особами відповідних міністерств і відомств з метою навчання способам розпізнавання фактів підробки цінних паперів, документів, розкриття замикаючих пристроїв, пломб тощо;
- впровадження у діяльність експертно-криміналістичних підрозділів наукових основ взаємодії зі слідчими й оперативними службами щодо профілактики злочинів;
- розробка пропозицій з удосконалення профілактичної діяльності;
- організація спільних нарад і занять працівників експертно-криміналістичних, слідчих та оперативних підрозділів з питань профілактичної діяльності.

Для здійснення контролю за профілактичною діяльністю експертно-криміналістичними підрозділами можуть застосовуватися такі методи:

- узагальнення та аналіз експертної практики з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів;
- аналіз профілактичної діяльності працівників експертно-криміналістичних підрозділів за результатами участі як фахівців у слідчих діях;
- спостереження за дотриманням строків і якістю виконання профілактичних заходів;
- інформування керівників слідчих та оперативних апаратів про факти невикористання можливостей профілактичної діяльності.

Як відомо, профілактична діяльність працівників експертно-криміналістичних підрозділів здійснюється у двох основних формах — процесуальній і непроцесуальній. При цьому процесуальна форма припускає участь працівників експертно-криміналістичних підрозділів у діяльності, прямо передбаченій кримінально-процесуальним законодавством:

- виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, у процесі участі як фахівців під час проведення слідчих дій;
- виявлення зазначених обставин під час проведення криміналістичних експертиз як за завданням слідчого, так і у порядку експертної ініціативи.

Непроцесуальна форма профілактичної діяльності працівників експертно-криміналістичних підрозділів відрізняється від процесуальної тим, що вона прямо не передбачена законом і регламентується відомчими нормативними актами МВС України. Варто виокремити такі види непроцесуальної профілактичної діяльності:

- довідково-консультаційна діяльність;
- узагальнення та аналіз експертної практики;
- вивчення та узагальнення практики застосування криміналістичних засобів і методів;
- участь у правовій пропаганді;
- проведення теоретичних і експериментальних досліджень;
- безпосередня участь у профілактичних заходах;
- проведення занять з посадовими особами.

Обставини, що сприяли вчиненню злочину і виявлені під час проведення слідчих дій, слідчий використовує під час підготовки подання про вжиття заходів щодо їх усунення. Якщо обставини, що сприяли вчиненню злочину (низки аналогічних злочинів), виявляються з ініціативи фахівця, працівник експертно-криміналістичного підрозділу складає довідку, в якій викладає ці обставини, їх причини, а також пропонує заходи для їх усунення. Довідка візується керівником експертно-криміналістичного підрозділу і передається начальникові слідчого підрозділу.

Обставини, що сприяли вчиненню злочину, можуть бути також встановлені працівниками експертно-криміналістичних підрозділів у результаті взаємодії під час проведення судових експертиз. Так, у разі призначення криміналістичної експертизи слідчий (найчастіше проконсультувавшись з працівником експертно-криміналістичного підрозділу) визначає, за допомогою вирішення яких експертних завдань можуть бути виявлені обставини, що сприяли вчиненню злочину. При цьому питання і висновок експерта не можуть виходити за межі його компетенції. Крім того, в експертному висновку не повинна міститися оцінка правового змісту виявлених фактів. Експерт лише встановлює факти, що належать до причин і умов вчинення злочину, а визнання виявлених фактів причиною злочину є правовим питанням і стосується виключно компетенції слідчого. Дотримання цієї вимоги означає також, що експерт може встановлювати лише такі обставини, для виявлення яких необхідні його спеціальні знання, а пропоновані ним для їх усунення заходи повинні мати технічний та організаційно-правовий характер.

Профілактичні рекомендації, розроблені під час проведення експертизи, оцінює орган (особа), який призначив експертизу, у сукупності з іншими матеріалами справи.

Розроблені експертом профілактичні рекомендації мають відповідати таким вимогам:

- ґрунтуватися на фактичному матеріалі справи;
- у разі потреби підтверджуватися експериментальними дослідженнями;
- бути прийнятними з економічної точки зору, реально здійсненими у конкретних умовах розвитку науки і техніки.

Проаналізувавши основні складові взаємодії, про яку йдеться, і базуючись на досвіді слідчої роботи, можна сформулювати такі основні недоліки цієї взаємодії:

- слідчі органів внутрішніх справ під час призначення судових експертиз украй рідко ставлять експертам-криміналістам запитання профілактичного характеру;
- експерти-криміналісти не повною мірою вирішують завдання щодо встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів. У низці випадків до вирішення таких питань експерт підходить формально, обмежуючись вказівкою на загальні положення, не аналізуючи впливу певних факторів у конкретній ситуації. Слідчі, стикаючись з таким ставленням експерта, не завжди належно реагують (не призначають додаткової експертизи, не допитують експерта тощо);
- у висновках експертів часто немає практичних рекомендацій щодо шляхів усунення виявлених обставин, які сприяли вчиненню злочину;
- інформацію, яку слідчий отримав від експерта-криміналіста, він використовує не повністю або зовсім не використовує;
- обмін інформацією про результати впровадження профілактичних рекомендацій між слідчими і працівниками експертно-криміналістичних підрозділів відсутній або недостатній. Нерідко експерти-криміналісти не знають чи реалізовано слідчим рекомендації, що містяться у висновку експерта;
- подання слідчих є малопереконливими та недостатньо аргументованими, причиною цього є відсутність постійної ділової взаємодії слідчих з працівниками експертно-криміналістичних підрозділів, роз'єднаність їх профілактичних дій, відсутність єдиної мети;
- відсутня достатня інформація про профілактичну діяльність інших органів внутрішніх справ, що призводить до дублювання профілактичних рекомендацій і зниження ефективності взаємодії між слідчим і експертом-криміналістом.

Зазначені недоліки зумовлені неналежною взаємодією обох взаємодіючих сторін. До того ж керівники слідчих і експертно-криміналістичних підрозділів не завжди вміють правильно організувати взаємодію підпорядкованих підрозділів і до кінця проконтролювати процес спільної діяльності. Тому слід посилити контроль керівників слідчих і експертно-криміналістичних підрозділів за профілактичною діяльністю, при цьому не тільки з виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів, а й з розробки профілактичних рекомендацій щодо їх усунення. Також контролю потребує реалізація профілактичних пропозицій, що містяться у поданнях слідчих, проведення у разі потреби відповідних заходів із залученням органів прокуратури, державної влади або галузевого управління.

На завершення слід додати, що взаємодія слідчого з фахівцями експертно-криміналістичних підрозділів сприяє повноцінному, своєчасному та кваліфікованому впровадженню у слідчу практику досягнень науки і техніки та заснованих на них методів і засобів виявлення, фіксації, дослідження речових доказів, а отже, сприяє розслідуванню, розкриттю та профілактиці злочинів.

Список використаної літератури

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К. : Преса України, 1997. — 80 с.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / [за заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка]. — 5-е вид., перероб. та доп. — К. : Юрисконсульт, 2008. — 986 с.
3. Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII «Про оперативно-розшукову діяльність» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
4. Закон України від 30 червня 1993 року № 3341-XII «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
5. Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-XII «Про міліцію» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
6. Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII «Про судову експертизу» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
7. Наказ МВС України від 15 червня 2011 року № 336 «Про проведення експерименту щодо апробації вертикальної системи підпорядкування слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і голов. ред. В.Т. Буцел]. — К. ; Ірпінь : Перун, 2004. — 1440 с.
9. Философский энциклопедический словарь / [редкол. : Аверинцев С.С., Араб-Оглы Э.А., Ильичев Л.Ф. и др.]. — 2-е изд. — М. : Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.
10. Образцов В.А. Взаимодействие в структуре деятельности следователя / В.А. Образцов // Вопросы взаимодействия следователя и других участников расследования преступлений : межвуз. сб. научн. тр. — Свердловск, 1984. — С. 33—39.
11. Волобуєва О.О. Поняття і принципи взаємодії слідчого зі спеціалістами під час збору інформації про особу підозрюваного / О.О. Волобуєва // Вісник ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України. — 2004. — № 2. — С. 242—249.

УДК 343.132:35.081.73

І.В. Басиста, кандидат юридичних наук, доцент,
перший заступник начальника Прикарпатського
юридичного інституту Львівського державного
університету внутрішніх справ

ПРОЦЕСУАЛЬНІ РІШЕННЯ СЛІДЧОГО, ЩО ВИРАЖАЮТЬСЯ У ФОРМІ ПОСТАНОВИ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Розглянуто проблемні питання щодо рішень слідчого, які він приймає під час розслідування, зокрема тих, що мають процесуальне оформлення у вигляді постанови, наведено різновиди таких рішень, запропоновано шляхи вирішення низки наявних колізій.

Ключові слова: досудове розслідування, слідчий, класифікація, процесуальна форма, процесуальний документ, рішення про обрання запобіжного заходу, рішення про зупинення досудового розслідування.

Рассмотрены проблемные вопросы, касающиеся решений следователя, которые он принимает в ходе расследования, в частности оформляемых в виде постановления, приведены разновидности таких решений, предложены пути решения существующих коллизий.

Problem aspects, concerning such important decisions of investigator that are made in the process of investigation, are examined in the article. In particular, it concerns decisions that have procedural execution in the form of resolution. Different kinds of such decisions are given and the ways of solving of some existing collisions are proposed.

У спеціальній юридичній літературі неодноразово зазначалось, що для своєчасного виявлення і закріплення доказів, необхідних для правильного вирішення кримінальної справи, розслідування слід проводити швидко. Це є важливою умовою виконання завдань боротьби зі злочинністю, забезпечення прав і законних інтересів учасників процесу [1, с. 281—282].

Як наголошувалось у попередніх публікаціях, усі рішення слідчого оформляються у певну процесуальну форму — процесуальний документ. Основними процесуальними документами, які складають під час провадження розслідування, є постанови, протоколи, обвинувальний висновок. Серед інших слід виокремити подання слідчого, окреме доручення, доручення органу дізнання, заперечення проти вказівок прокурора (ст. 231, ст. 114 і ст. 118 Кримінально-процесуального кодексу України, далі — КПК України).

При цьому детальний аналіз теоретичних основ прийняття слідчим у процесі розслідування рішень у вигляді постанов і вироблення шляхів щодо усунення існуючих колізій є нагальною потребою та має неабияке значення для практичної діяльності.

Проблемам прийняття та оформлення процесуальних рішень у вигляді постанов присвячено монографічні дослідження С.С. Алексєєва, Р.С. Белкіна, В.М. Горшенєва, Ф.А. Григор'єва, А.П. Гуляєва, А.Я. Дубинського, В.О. Коновалової, П.А. Лупинської, Я.О. Мотовиловкера, Ю.І. Новика, С.І. Цветкова, П.С. Єлькінд та інших авторів. Однак питання теоретичних основ прийняття слідчим рішень на досудовому розслідуванні містить низку дискусійних аспектів, які розглядатимуться у цій статті. Отже, метою статті є визначення теоретичних основ прийняття слідчим рішень у процесі розслідування та вироблення шляхів усунення наявних колізій.

Діяльність уповноважених органів з розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ здійснюється відповідно до процесуальної форми в межах повноважень суб'єктів кримінального процесу шляхом проведення процесуальних дій. Така діяльність супроводжується прийняттям певних рішень і оформленням їх у вигляді кримінально-процесуальних документів. Саме їх аналізують суб'єкти кримінального процесу на всіх стадіях судочинства з метою формулювання висновків про доведення вини особи у вчиненні злочину. За складеними процесуальними документами завжди можна визначити, чи було дотримано принципів кримінального судочинства, які під час розслідування висувалися і відпрацьовувалися версією, які за ними прийнято рішення і наскільки вони є обґрунтованими.

Процесуальні документи поділяють на такі види:

1) за стадіями кримінального судочинства й особами, які приймають процесуальні рішення: **слідчі** (постанова про прийняття кримінальної справи до свого провадження) і **судові** (розпорядження про виконання обвинувального вироку);

2) щодо виявлення і закріплення доказів: **слідчо-процесуальні та процесуальні**. Як відомо, слідчі дії спрямовані на виявлення, збирання, дослідження та перевірку доказів. До них можуть належати допити, очні ставки, обшуки, виїмки, проведення експертиз та деякі інші, вичерпного переліку яких у КПК України, на жаль, не наведено. Процес і результати слідчих дій фіксуються у протоколах, які мають відповідати вимогам, установленим ст. 85 КПК України.

Решта дій, передбачених кримінально-процесуальним законом, є процесуальними, які до слідчих дій не належать, а саме:

- оперативно-виконавчі (повідстки, постанови про привід тощо);
- такі, що встановлюють процесуальний стан особи (постанова про визнання особи потерпілою, цивільним позивачем чи цивільним відповідачем);
- ті, що мають на меті забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу (протокол ознайомлення обвинуваченого з матеріалами експертизи, протокол ознайомлення потерпілого з матеріалами справи);
- спрямовані на запобігання правопорушенням (подання про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину);

3) за процесуальною значимістю: **основні та допоміжні**. Основні процесуальні документи підбивають підсумок певної діяльності. Їх, як правило, складають, коли закінчується одна зі стадій кримінального судочинства (наприклад, постановва про відмову у порушенні кримінальної справи, про закриття справи, обвинувальний висновок, вирок тощо). Допоміжні процесуальні документи забезпечують законне й обґрунтоване прийняття основного рішення (протокол усної заяви, протокол огляду, постановва про призначення експертизи);

4) за імперативністю прийняття процесуальних рішень: **обов'язкові та факультативні**. Обов'язкові документи складають з додержанням безумовної вимоги законодавця за будь-якою справою чи за певною категорією справ (постанова чи ухвала про порушення кримінальної справи). Факультативні документи складають у разі потреби проведення окремих процесуальних, у тому числі слідчих дій (постанова про накладення арешту на майно, протокол виїмки);

5) за кількістю суб'єктів прийняття процесуальних рішень: **колегіальні та одноособові**. Колегіальним органом у кримінальному судочинстві є суд (коли санкція правової норми передбачає довічне позбавлення волі, коли справа розглядається в апеляційній чи касаційній інстанції). В інших випадках рішення приймає одноособово особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор чи суддя (постанова про проведення освідування, постанова судді про призначення справи до судового розгляду);

6) за місцем складання процесуальних документів: документи, що складаються у **службових приміщеннях** (пред'явлення обвинувачення і допит обвинуваченого), за **місцем знаходження суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності** (допит потерпілого у лікарні), за **місцем знаходження матеріальних об'єктів** (огляд місця події);

7) за юридичною силою: ті, що **набирають законної сили** (вирок, ухвала чи постанова суду), та ті, що **не набирають законної сили** (постанова про визнання особи потерпілою, протокол очної ставки).

У кримінальному судочинстві існує понад 20 різних процесуальних документів: постанови, протоколи, ухвали, подання, обвинувальні висновки, вирoki, скарги, протести, вказівки, повістки, зобов'язання, повідомлення, доручення, клопотання, заяви, пояснення, описи тощо. Кожний вид процесуального документа незалежно від розповсюдження має свій зміст, значення, структуру та відображає певне процесуальне рішення уповноваженого суб'єкта [2, с. 111—115].

Так, процесуальними рішеннями слідчого, які він приймає під час розслідування, зокрема у формі постанови, є рішення щодо:

– визнання особи потерпілою, законним представником, цивільним позивачем, представником потерпілої особи, цивільного позивача і цивільного відповідача;

– призначення захисника та допуску його до участі у справі;

– притягнення обвинуваченого як цивільного відповідача;

– застосування заходів безпеки;

– відсторонення обвинуваченого від посади;

– обрання стосовно особи запобіжного заходу (підписки про невиїзд, особистої поруки, поруки громадської організації або трудового колективу, застави);

– передачі під нагляд командування військової частини, батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи;

– скасування чи зміни запобіжного заходу (за умови обрання його слідчим), визнання речовим доказом і долучення до справи;

– продовження строків розслідування;

– зупинення досудового розслідування та його поновлення;

– здійснення приводу;

– оголошення розшуку обвинуваченого;

- проведення експертизи, обшуку на загальних підставах, освідкування, експу-мації, виїмки;
- одержання зразків для експертного дослідження;
- накладення арешту на майно;
- відмови у задоволенні заявленого клопотання.

Для прикладу, особа, що провадить дізнання, та слідчий зобов'язані задовольнити кожне клопотання учасника процесу, якщо обставини, про встановлення яких вони просять, мають значення для справи і якщо необґрунтовано обмежено їхні права. Строк розгляду клопотання — не більше ніж 3 дні. Особу, яка його заявила, повідомляють про результати розгляду клопотання. Про повну або часткову відмову у клопотанні складають мотивовану постанову (ст. 129 КПК України). Зазвичай особи, затримані як підозрювані та обвинувачені, заявляють клопотання про надання їм конкретних адвокатів для участі у справі як їхніх захисників. Такі клопотання не завжди задовольняють, хоча право особи на захист у кримінальному судочинстві є одним з найважливіших інститутів, що забезпечують додержання прав і свобод людини, характеризують демократизм правової системи, стан формування в Україні правової держави. Крім того, як свідчать матеріали судової практики, підозрюваним і обвинуваченим не завжди роз'яснюють у повному обсязі права, передбачені ст. 21, 43 і 43¹ КПК України. Часто це роблять формально. Має місце тенденція до роз'яснення цих прав таким чином, щоб обмежити участь захисника у справі на початку її розслідування, особливо у разі затримання особи за підозрою у вчиненні злочину. Трапляються випадки, коли на затриманих осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, психологічно впливають з метою одержання заяви про відмову від захисника. Для прикладу, у справі про обвинувачення у вчиненні злочину гр. К. і гр. С. не роз'яснювали право мати захисника навіть при пред'явленні обвинувачення, хоча вони до цього перебували під вартою, а під час ознайомлення з матеріалами справи був складено протокол про відмову обвинувачених від захисника [3, с. 95—96]. Тому дії та рішення слідчого або особи, яка провадить дізнання, можуть бути оскаржені учасником процесу прокуратури (як безпосередньо, так і через слідчого) [1, с. 282—283].

Про непоодинокі випадки необґрунтованої відмови слідчим у задоволенні клопотань підозрюваного, обвинуваченого та їх захисника вказують О.Г. Шило і Н.В. Глинська. Проведеним ними дослідженням встановлено, що близько 65 % загальної кількості клопотань, заявлених обвинуваченим чи його захисником під час провадження досудового розслідування, були повністю або частково не задоволені слідчим. Близько половини цих відмов були необґрунтованими через відсутність у постанові слідчого відповідної аргументації на користь прийнятого рішення. При цьому більшість незадоволених клопотань стосувалися прохання сторони захисту щодо проведення повторних або додаткових експертиз, проведення відтворення обстановки та обставин події, виклику додаткових свідків. Як правило, обвинувачений і його захисник займали стабільну позицію у кримінальній справі та заявляли аналогічні клопотання на наступних стадіях процесу. Проте не завжди суд своєчасно та обґрунтовано реагував на такі клопотання. Зокрема, лише за 40 % кримінальних справ, де було виявлено безпідставні відмови слідчого у задоволенні клопотань захисника щодо проведення повторних або додатко-

вих експертиз, такі експертизи були призначені судом за повторним клопотанням сторони захисту та проведені під час судового розгляду кримінальної справи. У решті випадків суд першої інстанції повторно відмовляв обвинуваченому чи захиснику у задоволенні зазначеного клопотання. У подальшому стосовно потреби у їх проведенні зазначалось у відповідній ухвалі суду апеляційної інстанції про скасування вироку суду першої інстанції та повернення справи на новий судовий розгляд чи нове розслідування [4, с. 229—230].

Аналіз практики винесення слідчим постанов про зупинення досудового розслідування доводить, що тут теж є низка проблемних питань. Як зазначає О.В. Лускатов, питання щодо внесення змін до кримінально-процесуального інституту зупинення досудового слідства у зв'язку з невстановленням особи, яка вчинила злочин, чи коригування наслідків прийняття зазначеного процесуального рішення неодноразово розглядали вчені-юристи насамперед з точки зору проблеми розкриття злочинів [5, с. 108].

Як наголошує Б.Н. Ковріжних, неможливість проведення слідчих дій у зупиненій справі перешкоджає роботі, яка має продовжуватися як не процесуальними, так і процесуальними засобами до розкриття злочину, а кримінально-процесуальні норми, що регламентують зупинення слідства у разі, коли не встановлено особу, яка вчинила злочин, потребують перегляду [6, с. 11—12].

О.В. Лускатов акцентує увагу на тому, що згідно з п. 3 ст. 206 КПК України слідство зупиняється лише після проведення всіх необхідних можливих слідчих дій для встановлення особи, яка вчинила злочин (до цього моменту слідчий проводив пошукову роботу як процесуального, так і не процесуального характеру, що поки не дала результатів). Незважаючи на зупинення слідства у справі, слідчий згідно зі ст. 209 КПК України зобов'язаний як безпосередньо, так і через органи дізнання вживати заходів щодо встановлення особи, яка вчинила злочин. Тут є певна суперечність. Якщо слідчий зупинив слідство у кримінальній справі, напевно, він зробив усе, що міг, тобто вичерпав свої пошукові можливості. А якщо він зобов'язаний і надалі вживати заходів для встановлення злочинця, то пошукові можливості не вичерпано, а отже, навіщо зупиняти слідство і таким чином їх обмежувати, зводячи тільки на рівень проведення не процесуальних дій?

Законом України від 30.06.93 р. № 3351-XII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів» ст. 120 КПК України було доповнено ч. 5, згідно з якою перебіг строку слідства у справах, у яких не встановлено особу, яка вчинила злочин, починається з дня її встановлення. Зрозуміло, що це докорінно змінило ситуацію, яка зумовлювала проведення зазначеної вище дискусії.

Поява у ст. 120 КПК України ч. 5 створила певну суперечність між нормами, що регламентують перебіг строку досудового слідства, підставою для його зупинення у разі нерозкриття злочину, а також їх застосуванням на практиці. По-перше, вважається, що завданням інституту зупинення досудового слідства є збереження і скорочення процесуальних строків. Але відповідно до ч. 5 ст. 120 КПК України перебіг строку у справах, де не встановлено особу, яка вчинила злочин, почнеться лише після її встановлення. Якщо до цього моменту строки не обчислюються, навіщо зупиняти слідство? По-друге, згідно зі ст. 120 КПК України правило щодо строків досудового слідства у кримінальній справі не поширюється на ті з них, у яких не встановлено особу, яка вчинила злочин. Однак співробітники після проведення

слідства упродовж 2 місяців у такій категорії кримінальних справ (нерозкритих) у більшості випадків справи зупиняють.

Цій практиці не суперечать і положення п. 18 Інструкції про єдиний облік злочинів (затвердженої спільним наказом Генпрокуратури, СБУ, МВС, ДПА та Мін'юсту від 26.03.2002 р. № 20/84/293/126/18/5), відповідно до якої до числа нерозкритих зараховуються злочини, у справах за якими з моменту їх порушення пройшло більше ніж 2 місяці, але не подано документів первинного обліку про пред'явлення обвинувачення, продовження чи зупинення слідства за розшуком чи не встановленням осіб, які їх учинили. Результати вивчення кримінальних справ про нерозкриті злочини свідчать, що у більшості з них досудове слідство зупинено у термін до 2 місяців (82 %), у решті випадків — або після 2 місяців (11 %), або до 20 діб першого місяця (7 %). Крім того, за останньою із зазначених категорій рішення про зупинення не завжди зумовлено ситуацією, що склалася під час проведення слідства. Так, в окремих справах, що були порушені у грудні, постанови про їх зупинення були винесені в термін до 10 діб. Така «швидкість» пояснюється лише тим, що ці рішення приймалися наприкінці звітного періоду — календарного року. Таким чином, попри те, що юридично строки не обчислюються, у термін до 2 місяців слідчий зобов'язаний вжити всіх можливих і необхідних заходів для розкриття злочину, але іноді незалежно від якості його роботи слідство зупиняють, щоб не «псувати» статистику. Цим самим обмежуються можливості співробітника щодо розкриття злочину, оскільки для відновлення слідства йому потрібно надалі не тільки виконати певні дії (винести постанову, оформити статистичну картку), але й мати достатньо підстав (викладених у мотивованій постанові) для такого процесуального рішення у справі. Достатніми підставами, як правило, є одержання інформації, що сприяє розкриттю злочину. Але як бути, якщо слідчий не одержав такої інформації, а в результаті аналізу матеріалів справи у нього виникли нові версії або в його розпорядження надійшли дані лише про шляхи пошуку інформації, здатної слугувати достатньою підставою для відновлення слідства? У такому випадку слідчий має обрати один з таких варіантів:

– відмовитися від перевірки своїх припущень чи пошуку відповідних даних процесуальним шляхом і дочекатися, доки з'явиться достатньо підстав для відновлення слідства;

– провести процесуальні дії, фальсифікувавши їх дату в протоколі (вказати її не в момент проведення слідчої дії, а, залишивши прогалину, надалі порівняти її з моментом відновлення слідства);

– не будучи впевненим у достатності підстав для відновлення слідства та в одержанні під час проведення процесуальних дій якого-небудь вагомого результату, все-таки відновити слідство, незважаючи на громіздкість оформлення прийнятого рішення і ризик незгоди з ним прокурора.

Який варіант обере слідчий, це питання його тверезого розрахунку, принциповості, досвіду тощо. Сам факт зупинення досудового слідства психологічно налаштовує слідчого на завершеність роботи у справі. Він уже прийняв процесуальне рішення, в якому зафіксовано певний результат проведеного розслідування, тому справу можна покласти до сейфу і забути про неї на певний час. Скільки він триватиме, залежатиме від різних причин (навантаження слідчого поточними справами, бажання займатися справою, в якій, на його погляд, уже все зроблено

для розкриття, контролю за станом роботи у зупинених справах начальником слідчого відділу тощо). Тому пропонується внести зміни до КПК України шляхом запровадження норми, згідно з якою після закінчення певного терміну в розслідуванні злочину (можливо ті самі 2 місяці) він вважався б нерозкритим на підставі прийняття процесуального рішення, оформленого постановою про визнання злочину нерозкритим, що, на відміну від зупинення слідства, не обмежуватиме можливості проведення слідчих дій [5, с. 109—112].

Отже, важливе значення має своєчасність прийняття певного рішення, що оформляється постановою, з метою забезпечення всебічності, повноти і об'єктивності розслідування кримінальної справи. Будь-яке рішення, яке приймає слідчий, це завжди є вибором способів і засобів досягнення завдань досудового розслідування. Найважливішим елементом цього вибору є визначення необхідності проведення процесуальних, у тому числі слідчих дій, з метою встановлення об'єктивної істини у кримінальному судочинстві. Процесуальні рішення спричинюють, змінюють або припиняють кримінально-процесуальні правовідносини. Вони є волевиявленням слідчого, обов'язковим для виконання всіма підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами.

Список використаної літератури

1. Коваленко Є.Г. Кримінальний процес України : підруч. / Є.Г. Коваленко, В.Т. Маляренко. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 688 с.
2. Басиста І.В. Кримінальний процес України : навч. посіб. / Басиста І.В., Галаган В.І., Удовенко Ж.В. — К. : ЦУТ, 2010. — 452с.
3. Коментар судової практики з кримінальних справ. — К., 1997. — С. 95—96.
4. Шило О.Г. Якість кримінально-процесуальних рішень, що приймаються на досудовому розслідуванні / О.Г. Шило, Н.В. Глинська // Питання боротьби зі злочинністю : збір. наук. праць. — 2009. — Вип. 17. — С. 223—236.
5. Лускатов О.В. Зупинення досудового слідства у справах про нерозкриті злочини — потрібні зміни / О.В. Лускатов // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ України. — 2004. — Спец. вип. № 1 (16). — С. 108—114.
6. Коврижных Б.Н. Деятельность органов прокуратуры по делам о нераскрытых убийствах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Б.Н. Коврижных. — Харьков, 1969. — 22 с.

УДК 343.982.4

Л.С. Тальянчук, начальник сектору

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України у Вінницькій області*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ, ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Висвітлено проблемні питання дослідження документів в Україні, проаналізовано становлення правового регулювання обігу документів, що посвідчують особу, при перетині державного кордону України, звернуто увагу на сучасний розвиток та європейську інтеграцію українських документів, що посвідчують особу, при перетині державного кордону України, створення єдиних баз даних з персональною інформацією.

Ключові слова: перетин кордону, пропускний режим, європейська інтеграція, відцифроване фото, відцифрований підпис.

Освещены проблемные вопросы исследования документов в Украине, проанализировано становление правового регулирования обращения документов, удостоверяющих личность, при пересечении государственной границы Украины, обращено внимание на современное развитие и европейскую интеграцию украинских документов, удостоверяющих личность, при пересечении государственной границы Украины, создание единых баз данных с персональной информацией.

The article is devoted scientific development and problem questions of research of documents in Ukraine, becoming of the legal adjusting of appeal of documents which certify person at crossing of state boundary of Ukraine is analysed. Paid regard to modern development and European integration of the Ukrainian documents, which certify person at crossing of state boundary of Ukraine, creation of the unique databases, with the personal information.

Становлення України як незалежної держави обумовило необхідність вирішення владою низки важливих завдань, у тому числі й щодо зміцнення суверенітету країни, що сприяло розвитку політичної, економічної, соціальної та інших сфер діяльності.

Одним з таких завдань стало забезпечення українських громадян відповідними документами, що посвідчували б особу, визначали її статус, гарантували права та свободи, засвідчували надання пільг, забезпечували право громадян на перетин державного кордону, дозволяли проводити фінансові операції у державній валюті. При цьому документи нової держави повинні мати надійний захист, належне нормативне забезпечення, призначатися для тривалого перебування в обігу, виготовлятися на державних підприємствах.

Процес затвердження й виготовлення нових українських документів здійснювався поступово. Проте після появи кожного виду документа в країні з'являлися підробки, виявлялися факти невідповідності встановленим зразкам.

У 1996 році відповідно до Указу Президента України «Про грошову реформу в Україні» на території країни було введено національну валюту — гривню, з перших місяців запровадження якої почали виявляти факти її підробки [1, с. 167].

У вітчизняній науковій літературі дослідженню документів приділяли увагу такі вчені-криміналісти, як В.В. Бірюков, Т.П. Бірюкова, І.В. Гора, Т.А. Коробочкіна, І.П. Красюк, П.Г. Кулагін, В.С. Мацішин, С.Д. Павленко, В.М. Палій, С.Ю. Петряєв, О.О. Садченко, Н.В. Терзієв, Н.П. Яблоков та інші.

Окремі питання дослідження документів із засобами захисту викладено у працях М.Ю. Будзієвського, О.В. Воробей, О.М. Глотова, О.Л. Кобилянського, В.П. Колмакова, Ю.Г. Корухова, О.А. Леви, В.Є. Ляпічева, О.С. Силкіна, Ю.І. Паршикова, Л.Л. Патик та інших.

Так, О.В. Воробей, аналізуючи статистичні дані про випадки підробки грошових знаків наприкінці минулого століття і на початку цього століття, провела порівняльний аналіз захисних елементів української гривні із захисними елементами доларів США та європейської валюти, за результатами якого дійшла висновку про необхідність підвищення захисних властивостей національних паперових грошей на основі новітніх досягнень світового банкнотного виробництва [1, с. 171].

О.Л. Кобилянський у своїх працях вперше сформулював поняття документа зі спеціальними засобами захисту, запропонував класифікацію таких документів, визначив основні положення та особливості методики дослідження документів зі спеціальними засобами захисту, визначив алгоритм їх комплексного експертного дослідження, а також аргументував тезу про забезпечення відповідності спеціальних засобів захисту значущості документа [2, с. 16].

Звичайно, науковці не залишили поза увагою й основний для кожної людини документ — паспорт.

Так, Л.Л. Патик, присвячуючи свою працю дослідженню цього документа, вказує, що «...паспорт громадянина України — один з найважливіших документів суворого обліку та звітності, який має широке соціальне і правове значення, оскільки містить найбільш повні відомості про його власника і відношення до громадянства України. Паспорт забезпечує громадянину реалізацію правоздатності у сфері цивільно-правових відносин, право на працю, відпочинок, освіту, охорону здоров'я тощо. Наявність цього документа дає можливість громадянам України забезпечити особисті, майнові, трудові, соціальні та політичні права» [3, с. 1]. Крім того, Л.Л. Патик деталізувала спеціальні засоби захисту паспорта громадянина України, охарактеризувала сучасні способи повної і часткової підробки, визначила можливості техніко-криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України, вдосконалила правила огляду паспорта працівниками міліції та іншими посадовими особами з метою виявлення ознак підробки, сформулювала рекомендації щодо удосконалення методики техніко-криміналістичного дослідження окремих об'єктів (у тому числі паспортів), обґрунтувала необхідність створення окремої методики дослідження паспортів [3, с. 4].

Незважаючи на дослідження українських вчених у цій галузі, на сьогодні немає жодного документа, що видається в нашій країні, який би був надійно захищеним. Тому при вирішенні питання щодо захисту документів від підробки і науковці, і законодавці мають працювати у тісній співпраці задля максимального упровадження у

життя рекомендацій науковців щодо забезпечення надійного захисту документів і тривалого їх використання.

Крім проблеми криміналістичного дослідження документів і підвищення ступеня їх захисту, важливе значення має правове регулювання обігу та застосування цих документів, особливо тих, що використовуються під час перетину державного кордону України.

Ще у 1992 році Верховна Рада України прийняла Постанову «Про затвердження положень про паспорт громадянина України, про свідоцтво про народження та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон», якою затвердила положення про паспорт громадянина України для виїзду за кордон, а Указом Президента України від 1993 року датою видачі паспорта громадянина України для виїзду за кордон було визначено 1 січня 1994 року [4, с. 1; 5; 6]. Отже, саме тоді громадяни України вперше отримали право на власний український документ, який би дозволив їм здійснювати перетин державного кордону та перебувати у будь-якій країні світу.

У зазначеній Постанові Верховної Ради України вперше чітко було сформульовано, кому, за яких підстав та які органи видають паспорт для виїзду за кордон [5], описано його колір, розміри, кількість сторінок, визначено місця для розміщення фотокартки та написів на всіх сторінках. У подальшому цей документ змінювався, доповнювався, проте, як і раніше, залишається основним документом для виїзду українського громадянина за кордон [7].

Перелік документів, що дають право на виїзд з України і в'їзд до України та посвідчують особу громадянина України під час перебування за її межами, визначено у ст. 2 Закону України від 21 січня 1994 року «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», а саме: паспорт громадянина України для виїзду за кордон, проїзний документ дитини, дипломатичний паспорт, службовий паспорт та посвідчення особи моряка [8]. Перелік доповнено іншими, більш новими нормативними документами — посвідченням члена екіпажу та посвідченням особи на повернення в Україну, що видається дипломатичним представництвом або консульською установою України за кордоном [9, с. 1; 10, с. 2].

В Україні контроль за перетином державного кордону здійснюють органи Державної прикордонної служби України, які перевіряють паспортні та інші документи громадян України, іноземців та осіб без громадянства з метою встановлення їх дійсності, належності відповідній особі, наявності відповідно до вимог законодавства посвідки на постійне проживання чи візи. При цьому з'ясовується також наявність або відсутність підстав для тимчасової відмови особі у перетині державного кордону [11, с. 2].

Під час перевірки документів використовують технічні засоби контролю для пошуку ознак підробки у документах, здійснюють пошук необхідної інформації у базах даних Державної прикордонної служби України, за результатами оцінки ризиків проводять опитування осіб, які прямують через державний кордон, а також повторну перевірку їхніх документів [11, с. 6].

Зрозуміло, що умови сьогодення потребують подальшого зміцнення нормативно-правового захисту документів, що посвідчують особу, при перетині державного кордону України, вдосконалення та розробки вимог до спеціальних елементів їх захисту, вдосконалення прийомів і технічного забезпечення огляду таких

документів працівниками міліції та іншими посадовими особами з метою виявлення ознак підробки, підвищення якості проведення експертних досліджень документів із застосуванням новітніх технологій і методів дослідження.

23 вересня 2011 року Верховна Рада України у першому читанні проголосувала за Постанову (№ 8507), згідно з якою прийняла за основу проект Закону України «Про документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України» та доручила Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин доопрацювати зазначений законопроект та внести його на розгляд Верховної Ради України у другому читанні [12, с. 1].

Згідно із цим законопроектом в обіг вводиться не паспорт громадянина, а паспортна картка. У законопроекті також наводиться перелік документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу, визначають її спеціальний статус (загальна кількість документів дорівнює 22) із наведенням загальних і технічних характеристик. Законопроектом передбачено також створення державної інформаційної системи реєстраційного обліку фізичних осіб та їх документування, визначено її структуру, функції, гарантії захисту і безпеки інформації [12, с. 6]. Крім загальної персональної інформації в електронному вигляді на кожну людину, до системи буде внесено її відцифроване фото, відцифрований підпис тощо.

Розробляючи цей законопроект, українська влада здійснює кроки на шляху лібералізації безвізового режиму між Україною та країнами Євросоюзу, забезпечуючи реалізацію конституційних прав фізичних осіб на свободу пересування і вибір місця проживання, заборону втручання в особисте і сімейне життя, інших прав і свобод людини і громадянина, дотримуючись міжнародних зобов'язань України з питань боротьби з тероризмом, незаконною міграцією та організованою міжнародною злочинністю тощо [13, с. 3].

На розвиток законодавства щодо інформаційних даних про особу спрямовані і закони України «Про захист персональних даних» (який набрав чинності з 1 січня 2011 року) та «Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних» [14; 15].

Загалом проблематика введення в Україні документів з елементами біометричного захисту перебуває на стадії активного обговорення. Застосування таких документів потребує узгодження з міжнародними конвенціями прав людини у разі використання конфіденційної інформації про особу. Законодавчого врегулювання потребує механізм узагальнення персональної інформації.

Отже, вирішення проблеми створення в Україні надійних документів, що посвідчують особу, для перетину державного кордону — кропітка і довготривала робота, що передбачає не тільки проведення аналізу обігу таких документів та їх підробок в інших країнах світу, а й упровадження новітніх досягнень науки і техніки.

Список використаної літератури

1. Воробей О.В. Проблеми захисту гривні від підробки / О.В. Воробей // Науковий вісник НАВСУ. — 2003. — Вип. 2. — С. 167—172.
2. Кобилянський О.Л. Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09

«Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О.Л. Кобилянський. — К., 2007. — 17 с.

3. Патик Л.Л. Криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Л.Л. Патик. — К., 2010. — 17 с.

4. Указ Президента України від 28 жовтня 1993 року «Положення про паспорт громадянина України для виїзду за кордон» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

5. Постанова Верховної Ради України від 26 червня 1992 року «Про затвердження положень про паспорт громадянина України, про свідоцтво про народження та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

6. Постанова Верховної Ради України від 2 вересня 1993 року «Про внесення змін і доповнень до Положення про паспорт громадянина України, затвердженого постановою Верховної Ради України «Про затвердження положень про паспорт громадянина України та свідоцтво про народження» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

7. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1997 року № 292 «Про внесення змін і доповнень до Правил оформлення і видачі паспортів громадянина України для виїзду за кордон і проїзних документів дитини, їх тимчасового затримання та вилучення» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

8. Закон України від 21 січня 1994 року № 3857-XII «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

9. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1079 «Про затвердження Положення про посвідчення особи на повернення в Україну» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

10. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 року № 57 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

11. Закон України від 18 грудня 1991 року «Про державний кордон України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

12. Постанова Верховної Ради України від 23 вересня 2011 року «Про прийняття за основу проекту Закону України про документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

13. Пояснювальна записка до Закону України від 23 вересня 2011 року № 8507 «Про документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

14. Закон України від 1 червня 2010 року «Про захист персональних даних» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

15. Закон України від 6 липня 2010 року «Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

УДК 343.985.8

С.А. Горшенков, ад'юнкт

Академіи МВД Республіки Беларусь

ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ЛИЦ, ОКАЗЫВАЮЩИХ КОНФИДЕНЦИАЛЬНОЕ СОДЕЙСТВИЕ ОРГАНАМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Рассмотрены проблемы социальной защиты лиц, оказывающих конфиденциальное содействие органам внутренних дел, предложены меры по усовершенствованию института социальной защиты и механизма ее осуществления.

Ключевые слова: социальная защита, конфиденты, правоотношения, компенсационные выплаты, контракт, трудовые правоотношения.

Розглянуто проблеми соціального захисту осіб, які надають конфіденційне сприяння органам внутрішніх справ, запропоновано заходи щодо вдосконалення інституту соціального захисту і механізму його запровадження.

Problems of maintenance of social protection of the persons rendering confidential assistance to law-enforcement bodies are considered. The author offers measures on improvement of institute of social protection and the mechanism of its realization.

В последнее время особо остро обозначилась проблема социальной защиты личности в оперативно-розыскной деятельности (далее — ОРД), прежде всего по отношению к лицам, осуществляющим конфиденциальное содействие правоохранительным органам. Участие конфиденнта в ОРД предполагает тесные контакты с лицами, совершающими преступные деяния, что, в свою очередь может привести к угрозе наступления негативных последствий для него в процессе осуществления содействия правоохранительным органам. Поэтому обеспечение надлежащей социальной защиты лиц, оказывающих конфиденциальное содействие органам, осуществляющим ОРД, является неременным условием их эффективной помощи сотрудникам оперативных подразделений в противодействии преступности.

Проблеме обеспечения социальной защиты негласных сотрудников посвящены работы И.И. Басецкого, А.В. Шахматова, С.Е. Шокина, С.А. Михаленок, Н.В. Павличенко, С.В. Луговика, А.В. Федорова и др. Однако в них данное понятие трактуется неоднозначно.

Конфиденциальное содействие органам, осуществляющим ОРД, следует рассматривать как специфический вид деятельности, осуществляя которую конфиденнт и орган, с которым он поддерживает отношения сотрудничества, имеют взаимные права и обязанности. Причем, учитывая то, что социальная защита конфиденнтов закреплена рядом нормативных правовых актов, осуществляется она

только при наличии сложившихся правоотношений между конфиденнтом и органом, осуществляющим ОРД.

Вызывает интерес точка зрения Н.В. Павличенко, отождествляющего социальную защиту и социальное обеспечение, выделяя при этом пенсионное обеспечение, компенсационные выплаты при наступлении негативных последствий и превентивные меры по социальной защите [1, с. 46]. Это мнение полностью согласуется со ст. 47 Конституции Республики Беларусь, гарантирующей своим гражданам право на социальное обеспечение, а также провозглашающей ответственность государства за проявление особой заботы о лицах, утративших здоровье при защите государственных и общественных интересов [2].

Следует отметить, что под социальной защитой лиц, оказывающих конфиденциальное содействие органам, осуществляющим ОРД, следует понимать урегулированную нормами права деятельность этих органов по применению совокупности мер социального обеспечения, направленных на социальную поддержку конфиденнтов в связи с их участием при решении задач ОРД.

Как справедливо отмечает С.В. Луговик, «надлежащее регулирование труда лиц, содействующих органам внутренних дел, в наибольшей степени отвечает задачам их социальной защиты», однако дискуссия о социальной защите конфиденнтов, как правило, сопровождается анализом правоотношений, возникающих в этой сфере [3].

Понятно, что между органом, осуществляющим ОРД, и конфиденнтом возникают специфические правоотношения. По мнению некоторых исследователей, эти правоотношения являются оперативно-розыскными. Так, например, С.Е. Шокин полагает, что «деятельность негласных сотрудников нельзя рассматривать с точки зрения трудового законодательства. В связи с этим отношения, складывающиеся между оперативно-розыскным органом и лицом, оказывающим конфиденциальное содействие указанному органу, нельзя считать трудовыми правоотношениями, и, как следствие, они не могут быть оформлены трудовым договором. Указанные отношения следует рассматривать как специфические оперативно-розыскные правоотношения, которые возникают в процессе взаимодействия указанных лиц с оперативными аппаратами» [4, с. 20].

Подобной точки зрения придерживается и М.А. Пашкеев, который считает, что оперативно-розыскные правоотношения между органом, осуществляющим ОРД, и конфиденнтом имеют сложный характер и не в полной мере урегулированы правом [5, с. 97].

Оппонируя ему, Н.В. Павличенко утверждает, что в ОРД «нельзя выделить «чистые» правоотношения, которые регламентируются только оперативно-розыскным законодательством» [6, с. 40].

Аналогичной точки зрения придерживается и С.В. Луговик, полагающий, что в ОРД присутствует комплекс правоотношений: уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, оперативно-розыскные, трудовые. Свою точку зрения он обосновывает тем, что лица, оказывающие конфиденциальное содействие органам внутренних дел, подписывают контракт, согласно которому стороны принимают на себя определенные обязательства. В этом случае контракт по своему содержанию является аналогом трудового договора [3].

С мнением С.В. Луговика нельзя согласиться, поскольку основанием возникновения трудовых правоотношений является трудовой договор. В современном

трудоном законодательстве термин «контракт» не употребляется, а оформление трудовых отношений осуществляется посредством заключения трудового договора. В соответствии со ст. 1 Трудового кодекса (далее — ТК) Республики Беларусь, трудовой договор — соглашение между работником и нанимателем, согласно которому работник обязуется выполнять работу по определенной одной или нескольким профессиям, специальностям или должностям соответствующей квалификации и соблюдать внутренний трудовой распорядок, а наниматель обязуется предоставлять работнику обусловленную трудовым договором работу, обеспечивать условия труда, предусмотренные законодательством о труде, нормативными правовыми актами и соглашением сторон, своевременно выплачивать работнику заработную плату [7].

Очевидно, что требования, необходимые для заключения трудового договора, влекущего за собой соответствующие трудовые отношения, не применимы в сфере осуществления негласного сотрудничества граждан и органов внутренних дел. Кроме этого, по мнению Г.Б. Шишко, «трудовое правоотношение представляет собой такую форму фактического общественного отношения, которая формируется на основе норм законодательства о труде» [8, с. 107].

Нельзя при этом соблюсти и требование, вытекающее из ст. 18 ТК Республики Беларусь, о передаче одного экземпляра трудового договора работнику. В сфере ОРД это недопустимо, поскольку влечет за собой вероятность расшифровки конфиденента.

Таким образом, в оперативно-розыскных правоотношениях присутствуют лишь отдельные черты иных правоотношений, которые должны быть урегулированы нормами оперативно-розыскного законодательства.

Сегодня нормы, закрепленные в ст. 20 Закона Республики Беларусь «Об оперативно-розыскной деятельности», гарантируют лицам, содействующим органам ОРД на контрактной основе, исполнение обязательств, предусмотренных контрактом. В этой связи возникает вопрос о правовой природе контракта в рамках ОРД как необходимого условия осуществления социальной защиты и средства урегулирования между сторонами конфликтных ситуаций, связанных с конфиденциальным содействием. В соответствии со ст. 14 Закона Республики Беларусь «О государственных секретах» сведения, содержащиеся в контракте, относятся к государственной тайне и подлежат особому порядку обращения, поэтому судебный порядок рассмотрения споров между сторонами должен быть строго регламентирован [9].

Заслуживает внимания точка зрения А. Демина, который предлагает «вариант создания в структурах правоохранительных органов специальных коллегий, рассматривающих споры внеаппаратного содержания, включая и разногласия, вытекающие из контрактных обязательств сторон» [10], хотя, по мнению С.В. Луговика такой порядок рассмотрения споров противоречит конституционным принципам защиты прав граждан, а точнее, лишает конфиденента права на судебную защиту своих трудовых прав [3].

В связи со специфичностью оперативно-розыскных правоотношений в контрактах целесообразно предусматривать порядок рассмотрения споров, о чем перед их подписанием давать разъяснения конфиденту.

Таким образом, контракт при проведении ОРД — это соглашение, заключенное между конфидентом и органом, осуществляющим ОРД, согласно которому

конфидент обязуется выполнять законные поручения органа, осуществляющего ОРД, по противодействию преступности и не разглашать сведения, ставшие ему известными в ходе подготовки и проведения оперативно-розыскных мероприятий. Орган ОРД обязуется обеспечить предусмотренную нормативными правовыми актами и соглашением сторон социальную и иную защиту в случае наступления негативных последствий и своевременно выплачивать денежное содержание.

Следует подчеркнуть, что предусмотренные Законом Республики Беларусь «Об оперативно-розыскной деятельности» меры социальной защиты применяются только в отношении лиц, осуществляющих содействие органам ОРД на контрактной основе. Не все исследователи согласны с таким положением дел. Так, С.Е. Шокин предлагает «распространить меры защиты на все категории лиц, оказывающих содействие оперативным аппаратам на конфиденциальной основе, независимо от формы их содействия» [4, с. 14]. С этим мнением можно согласиться лишь отчасти, так как не все меры по социальной защите применимы к конфидентам, оказывающим содействие на бесконтрактной основе. Например, не должен входить в трудовой стаж период сотрудничества с органами внутренних дел, дающий право на пенсионное обеспечение лиц, оказывающих конфиденциальное содействие на бесконтрактной основе, хотя компенсационные выплаты в случае наступления негативных последствий, напротив, могут быть им предоставлены независимо от формы сотрудничества. В настоящее время нормы оперативно-розыскного законодательства гарантируют осуществление компенсационных выплат только конфидентам, оказывающим содействие органам ОТРД на контрактной основе. Причем ст. 20 Закона Республики Беларусь «Об оперативно-розыскной деятельности» гарантирует выплату семье конфидента в случае его смерти (гибели) единовременного пособия в размере до десятилетнего денежного содержания, а также назначение пенсии по случаю потери кормильца; в случае получения конфидентом телесных повреждений, исключающих его дальнейшее сотрудничество с органом ОРД, гарантирует выплату единовременного пособия в размере до пятилетнего содержания, а также назначение пенсии по инвалидности. Учитывая то, что решение о выплате единовременного пособия и его размере принимается руководителем органа, осуществляющего ОРД, целесообразно установить фиксированную сумму выплат, внося соответствующие корректировки в содержание норм Закона Республики Беларусь «Об оперативно-розыскной деятельности».

Также следует обратить особое внимание на проблему отсутствия законодательного закрепления компенсационных выплат конфиденту в случае получения им телесных повреждений в связи с его участием в подготовке и проведении оперативно-розыскных мероприятий, не исключающего его дальнейшее участие в противодействии преступности. В данном случае, наоборот, сумма единовременного пособия не должна носить фиксированный характер, а исчисляться в зависимости от тяжести телесных повреждений.

Принятие норм, устраняющих пробелы в законодательстве, повысит уровень социальной защищенности конфидентов, окажет положительное влияние на дальнейшее совершенствование процесса их защиты.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. Павличенко Н.В. Проблемы осуществления компенсационных выплат, связанных с наступлением негативных последствий конфиденциальной работы / Н.В. Павличенко // Актуальные проблемы борьбы с преступлениями и иными правонарушениями : матер. 7-й межд. науч.-практ. конф. (Барнаул, апрель 2009 г.). — Барнаул : Барнаул. юрид. ин-т МВД России. — 2009. — Ч. 1. — С. 46—47.
2. Конституция Республики Беларусь, с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 года и 17 октября 2004 года. — Минск : Амалфея, 2005. — 48 с.
3. Луговик С.В. Особенности правового регулирования труда лиц, конфиденциально сотрудничающих с органами внутренних дел / С.В. Луговик // Консультант Плюс: Версия Проф. Технология 3000. — М. : ЮрСпектр, 2011.
4. Шокин С.Е. Защита лиц, оказывающих конфиденциальное содействие органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / С.Е. Шокин. — Владимир, 2005. — 23 с.
5. Пашкеев М.А. Субъекты, форма и содержание правоотношений в оперативно-розыскной деятельности / М.А. Пашкеев // Современные проблемы правовых отношений : сб. науч. трудов ; под ред. В.А. Кучинского, Э.А. Саркисовой. — Минск, 2008. — С. 95—103.
6. Павличенко Н.В. Перспективы и тенденции развития института охраны негласного сотрудничества / Н.В. Павличенко // Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе : матер. 12-й межд. науч.-практ. конф. (Красноярск, 19—20 фев. 2009 г.). — Красноярск : Сибирский юрид. ин-т МВД России. — 2009. — Ч. 3. — С. 39—42.
7. Трудовой кодекс Республики Беларусь, принятый Палатой представителей 8 июня 1999 года и одобренный Советом Республики 30 июня 1999 года : по состоянию на 20 мая 2010 года. — Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2010. — 240 с.
8. Шишко Г.Б. Трудовые правоотношения / Г.Б. Шишко // Современные проблемы правовых отношений : сб. науч. трудов ; под ред. В.А. Кучинского, Э.А. Саркисовой. — Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2008. — С. 103—119.
9. О государственных секретах : Закон Республики Беларусь от 19 июля 2010 года № 170-З / Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000. — Минск : ЮрСпектр, 2011.
10. Демин А. Контракты в сфере оперативно-розыскной деятельности / А. Демин // Российская юстиция. — 1997. — № 6. — С. 10—11.
11. Михаленок С.А. Правовая сущность социально-правовой защиты лиц, оказывающих содействие государственным органам в осуществлении оперативно-розыскной деятельности / С.А. Михаленок // Теоретические и прикладные проблемы уголовного процесса, криминалистики и ОРД : сб. матер. науч.-практ. конф. (Минск, 18 мая 2006 г.). — Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь. — 2006. — С. 280—283.

УДК 343.125

Т.Л. Щерба, ад'юнкт

Академії МВД Республіки Беларусь

ЗАЛОГ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ СТРАН СНГ

Путем сравнительного анализа рассмотрены вопросы правовой регламентации залога в модельном уголовно-процессуальном кодексе для государств — участников Содружества Независимых Государств (Российской Федерации, Украины, Республики Молдова Республики Беларусь).

Ключевые слова: уголовно-процессуальный кодекс, мера пресечения, залог, заключение под стражу.

Шляхом порівняльного аналізу розглянуто питання щодо правової регламентації застави у модельному кримінально-процесуальному кодексі для держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав (Російської Федерації, України, Республіки Молдова, Республіки Білорусь).

In the article by comparative analysis examined the legal regulation of bail in a model of the Criminal Procedure Code for the states — members of the Commonwealth of Independent States, Criminal Procedure Codes of Russian Federation, of the Ukraine, of Moldova and of the Republic of Belarus.

На современном этапе развития уголовно-процессуального законодательства залог как мера пресечения предусмотрен уголовно-процессуальными кодексами всех стран — участниц Содружества Независимых Государств (СНГ). В определенной мере это обусловлено принятием 17 февраля 1996 года модельного Уголовно-процессуального кодекса (УПК) для государств — участников СНГ, целью которого являются «обеспечение максимально сходного, основанного на высоких правовых стандартах защищенности прав личности порядка осуществления уголовно-процессуальной деятельности во всех государствах СНГ; способствование развитию демократической судебной реформы в пределах Содружества Независимых Государств» [6]. По замыслу разработчиков модельный УПК имеет рекомендательный характер, что детерминировано суверенитетом стран СНГ. В соответствии с ч. 2 и ч. 4 ст. 166 этого УПК в качестве одной из мер пресечения предложен залог, который наряду с домашним арестом презюмируется в качестве альтернативы заключению под стражу, что означает применение его лишь в случае, когда получено постановление суда об аресте обвиняемого. Согласно ч. 3 ст. 176 этого документа суд обязан предоставить обвиняемому возможность быть освобожденным из-под стражи под залог, за исключением случаев, когда такое освобождение мотивированно признается недопустимым (в случае неустановления личности обвиняемого, отсутствия у него постоянного места жительства, наличия попыток скрыться от органа, ведущего уголовный процесс, возникновения обстоятельств, делающих освобождение лица из-под стражи

невозможным или рискованным). В соответствии с модельным УПК именно суд решает, применять залог к лицам, обвиняемым в совершении «преступлений исключительной тяжести», или нет.

Согласно ч. 1 ст. 176 модельного УПК предметом залога могут являться «деньги, ценные бумаги, другие ценности», с разрешения суда в залог может быть принято недвижимое имущество. На основании ч. 7 ст. 176 модельного УПК залог подлежит возврату залогодателя во всех случаях, когда не были доказаны нарушения этой меры пресечения.

Несмотря на наличие общих правовых корней уголовного процесса республик бывшего СССР, не все страны СНГ (анализ проводился на примере Российской Федерации, Украины, Молдовы, Республики Беларусь) приняли положения модельного УПК и отразили их в своем законодательстве. Речь идет о закреплении альтернативного характера залога, его предмете и целевом предназначении, основании для его применения и возврата, а также об ограничении в его применении в зависимости от тяжести преступления, в совершении которого подозревается или обвиняется лицо.

Прямое закрепление в законе альтернативного характера залога относительно заключения под стражу нашло свое отражение только в УПК Республики Молдова. Так, ч. 5 ст. 175 УПК Республики Молдова указывает на то, что залог является альтернативной аресту мерой пресечения «и может быть применен только к лицу, в отношении которого заявлено ходатайство об аресте, либо к подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, уже подвергнутому аресту». Процессуальный порядок применения залога в Российской Федерации приравнивается к домашнему аресту и заключению под стражу (ст. 108 УПК РФ). Рассмотрение вопроса о применении залога становится возможным с момента подачи ходатайства подозреваемым, обвиняемым либо другим физическим или юридическим лицом (ч. 2 ст. 106 УПК РФ). Причем это ходатайство обязательно для рассмотрения судом наряду с рассмотрением ходатайства следователя о применении заключения под стражу. Из вышеуказанного вытекает альтернативный характер залога относительно самой строгой меры пресечения, что подобно правовой регламентации залога в Молдове. УПК Республики Беларусь и УПК Украины не позиционируют залог как альтернативу заключению под стражу, поэтому часто залог в этих государствах воспринимается как самостоятельная мера пресечения, которая по своей принудительной интенсивности приравнивается к другим мерам, не связанным с лишением свободы. В результате на практике нередки ситуации, когда при решении вопроса о замене заключения под стражу иной мерой пресечения правоприменитель отдает предпочтение подписке о невыезде как наименее трудоемкой в применении. В частности, в Республике Беларусь подписка о невыезде и надлежащем поведении применяется в среднем в 64 % случаев от общего количества мер пресечения, тогда как на залог приходится только в 0,2 %, хотя подписка о невыезде в литературных источниках обоснованно считается низкоэффективной мерой [3, с. 17—18; 2, с. 8]. Это детерминировано тем, что принуждение к правомерному поведению в данном случае порождается только страхом подозреваемого, обвиняемого перед более строгой мерой пресечения, в то время как залог обладает троекратной принудительной силой, которая порождается угрозой утраты имущества, моральной ответственностью перед залогодателем и

страхом перед более строгой мерой пресечения. Поэтому закрепление в законодательстве альтернативного характера залога относительно заключения под стражу исключает случаи сознательного игнорирования правоприменителем этой меры пресечения и обязует его применять залог.

Основания применения залога вытекают из актуальности закрепления его целевого назначения в законодательстве рассматриваемых государств. Так, в ч. 1 ст. 124 УПК Республики Беларусь предусмотрено, что залог применяется «для обеспечения явки подозреваемого или обвиняемого по вызову органа уголовного преследования и суда», из чего следует, что основанием применения залога в Республике Беларусь является только то, что подозреваемый или обвиняемый может скрыться от органа уголовного преследования и суда либо воспрепятствовать предварительному расследованию уголовного дела или рассмотрению его судом путем неявки без уважительных причин. В то же время ст. 117 УПК Республики Беларусь предусмотрен более широкий перечень оснований применения мер пресечения по сравнению с указанными выше, а именно: подозреваемый, обвиняемый могут воспрепятствовать предварительному расследованию уголовного дела или рассмотрению его судом путем оказания незаконного воздействия на лиц, участвующих в уголовном процессе, сокрытия или фальсификации материалов, имеющих значение для дела; совершить предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние; противодействовать исполнению приговора. Вышеизложенное позволяет утверждать, что ч. 1 ст. 124 УПК Республики Беларусь существенно сужает круг оснований для применения залога как альтернативной меры пресечения и функциональное предназначение применения залога. Эта проблема в Республике Беларусь была поднята П.В. Мытником [5, с. 35] и поддержана В. Лагойским, О.А. Антоновой, Д.Г. Цыганковым и др. [4, с. 59; 1, с. 7].

Аналогичное несоответствие зафиксировано в ст. 97 и ч. 1 ст. 106 УПК РФ. В соответствии с ч. 1 ст. 106 УПК РФ, залог применяется «в целях обеспечения явки подозреваемого либо обвиняемого к следователю, дознавателю или в суд, предупреждения совершения им новых преступлений». Как видно, в данной формулировке отсутствует одно из наиболее важных оснований применения мер пресечения, предусмотренное ст. 97 УПК РФ, которое заключается в том, что подозреваемый или обвиняемый «может угрожать свидетелю, иным участникам уголовного судопроизводства, уничтожить доказательства либо иным путем воспрепятствовать производству по уголовному делу» (п. 3 ч. 1 ст. 97 УПК РФ).

Лучше всего основания для применения залога изложены в ч. 1 ст. 154¹ УПК Украины, в соответствии с которой он применяется «в целях обеспечения надлежащего поведения, исполнения обязательства не отлучаться с постоянного места жительства или с места временного нахождения без разрешения следователя или суда, явки по вызову в орган расследования и суд». Под надлежащим поведением в данном случае следует понимать отсутствие воспрепятствования производству по уголовному делу и совершение преступлений, что полностью соответствует целям и основаниям применения мер пресечения в целом, закрепленных в ст. 148 УПК Украины.

Интересен опыт закрепления оснований применения залога в Республике Молдова. Так, согласно ч. 5 ст. 175 и ч. 2 ст. 176 УПК Республики Молдова предварительный арест и альтернативные аресту меры пресечения (залог и домашний

арест) применяются только в случае, если имеются разумные подозрения в совершении преступления, за которое законом предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок не менее 2 лет. Если закон устанавливает санкцию за совершенное преступление менее 2 лет, данные меры пресечения применяются при условии, что обвиняемый (подсудимый) скрылся от органа уголовного преследования или судебной инстанции, препятствовал установлению истины в уголовном процессе, совершил другие преступления (а не мог скрыться, как это предусмотрено УПК Республики Беларусь, Российской Федерации и других стран СНГ). Таким образом, УПК Республики Молдова подчеркивает надежную обеспечительную способность залога, устанавливая условием применения его не гипотетические действия, а фактически совершенные. Подобная регламентация оснований применения залога уникальна, так как в других государствах противоправное поведение подозреваемого (обвиняемого) является поводом для замены залога заключением под стражу.

Следует также отметить, что в России, Украине и Молдове применение залога не имеет ограничений, обусловленных тяжестью преступления. Однако согласно разъяснению Пленума Верховного Суда Украины, «залог вместо содержания под стражей в отношении лиц, обвиняемых в совершении тяжких насильственных преступлений или преступлений в составе организованных групп, а также в отношении рецидивистов и лиц, которые ранее пытались уклониться от правосудия, может применяться лишь в исключительных случаях» [7]. Ст. 124 УПК Республики Беларусь закрепляет императив о недопустимости применения залога к лицам, подозреваемым или обвиняемым в тяжких и особо тяжких насильственных преступлениях. Поэтому законодательное закрепление ограничений применения залога в зависимости от тяжести преступления, в совершении которого подозревается или обвиняется лицо, является не целесообразным. Ведь в случае обвинения лица в тяжком или особо тяжком преступлении, когда отпадут основания в применении заключения под стражу и возникнет необходимость в другой мере пресечения, не связанной с лишением свободы, орган уголовного преследования или суд не сможет избрать залог, а будет вынужден ограничиться менее эффективной мерой пресечения, например, подпиской о невыезде.

Принципиальное значение для придания гибкости подходу к применению залога на практике имеет предмет залога. Согласно законодательству, чем больше перечень имущества, которое может быть принято в залог, тем больше вероятность того, что назначенный органом уголовного преследования или судом размер залога будет реально внесен подозреваемым или обвиняемым. В уголовном процессе России и Украины, в отличие от Республики Беларусь и Молдовы, предмет залога включает в себя не только денежные средства, но и другое движимое и недвижимое имущество. Причем, если в ч. 1 ст. 106 УПК РФ указаны виды имущества, которые могут быть приняты в залог (недвижимое имущество, движимое имущество в виде денег, ценностей и допущенных к публичному обращению в РФ акций и облигаций), то согласно ч. 1 ст. 154¹ УПК Украины предметом залога могут быть деньги или другие материальные ценности. Понятно, что такая регламентация предмета залога в Украине требует дополнительного разъяснения понятия «материальные ценности». В научно-практическом комментарии к УПК Украины В.М. Тертишник указывает, что под материальными ценностями в уголовном

процессе Украины следует понимать любое имущество, включая недвижимость, принадлежащее залогодателю на правах собственности [8, с. 574].

В Республике Беларусь, Молдове и России залог подлежит безоговорочному возврату при правомерном поведении подозреваемого, обвиняемого в период применения меры пресечения. Залог, внесенный подозреваемым, обвиняемым, подсудимым в Украине, может быть обращен судом во исполнение приговора в части имущественных взысканий (ч. 2 ст. 154¹ УПК). Причем при нарушении подозреваемым, обвиняемым меры пресечения залог обращается в доход государства. Когда все условия его применения соблюдены, залог обращается в счет имущественного взыскания [7]. В таком случае вызывает сомнение целевое назначение залога как обеспечительной меры, если он изымается у обвиняемого (в доход государства или во исполнение приговора в части имущественных взысканий) в любом случае, независимо от того, исполнял он возложенные залогом обязательства или нет.

Подводя итог, можно отметить, что положительным моментом правовой регламентации залога в странах СНГ является закрепление альтернативного его характера относительно заключения под стражу (УПК Молдовы и РФ), соответствие целевого назначения залога универсальным основаниям применения мер пресечения (УПК Украины), отсутствие ограничения в применении залога в зависимости от тяжести преступления (УПК Молдовы, РФ, Украины), включение в предмет залога не только денежных средств, но и другого движимого и недвижимого имущества (УПК РФ и Украины), закрепление обязанности органа уголовного преследования и суда вернуть залог при надлежащем поведении подозреваемого, обвиняемого (УПК Беларуси, России и Молдовы).

Список использованной литературы

1. Антонова О.А. Совершенствование правового регулирования залога как меры пресечения / О.А. Антонова, Д.Г. Цыганков // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. — 2010. — № 2 (20). — С. 5—8.
2. Еникеев З.Д. Применение мер пресечения по уголовным делам / З.Д. Еникеев. — Уфа : Изд-во Башкирского ун-та, 1988. — 84 с.
3. Зинатуллин З.З. Эффективность уголовно-процессуального принуждения : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / З.З. Зинатуллин. — Ленинград, 1984. — 31 с.
4. Лагойский В. Теория и практика применения залога как меры пресечения в уголовном процессе / В. Лагойский // Юстыцяя Беларусі. — 2005. — № 4. — С. 59—61.
5. Мытник П. Залог как мера пресечения / П. Мытник // Юстыцяя Беларусі. — 2001. — № 3. — С. 34—36.
6. Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 13 мая 1995 года «О разработке модельных уголовного и уголовно-процессуального кодексов для государств-участников Содружества Независимых Государств» [Электронный ресурс] / Приложение 2 к Концепции модельного уголовно-процессуального кодекса для государств-участников СНГ. — 1995. — Режим доступа : <http://www.zoneby.net/legal/n80docs/-zk80895i/stranica8.htm>.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1999 року № 6 «Про практику застосування судами застави як запобіжного заходу» [Електронний ресурс] / Верховний Суд України. — 2011. — Режим доступу : <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/34D5D6E4DD3430EBC-2256D56002E3CE0>.
8. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В.М. Тертишник. — К. : А.С.К., 2007. — 1056 с.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.98 : 343.347

Н.И. Клименко, доктор юридических наук, профессор,
профессор юридического факультета Киевского
национального университета им. Тараса Шевченко

В.В. Вартузов, заместитель начальника
Государственного научно-исследовательского
экспертно-криминалистического центра
МВД Украины — начальник лаборатории
специальных видов экспертизы

НЕДОСТАТКИ И ОШИБКИ В РАССЛЕДОВАНИИ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, ИХ АНАЛОГОВ И ПРЕКУРСОРОВ

Рассмотрены основные недостатки и ошибки, которые могут возникать при расследовании незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров (наркотиков), предложены меры по их предотвращению.

Ключевые слова: недостатки, ошибки, расследование, наркотические средства, психотропные вещества.

Розглянуто основні недоліки і помилки, які можуть виникати під час розслідування незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, запропоновано заходи щодо запобігання їм.

The main defects and errors which may occur during the investigation of illegal circulation of drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors are described. The authors propose some ways of their prevention.

Преступления в сфере незаконного оборота наркотиков чрезвычайно разнообразны: хищение, незаконное изготовление, приобретение, хранение, пересылка

и сбыт, склонение к их употреблению, незаконный посев или выращивание наркотикосодержащих растений, организация или содержание притонов с целью употребления наркотических средств и т. п. (ст. 305—324 Уголовного кодекса Украины, далее — УК Украины) [1].

Эти преступления в большинстве случаев носят групповой организованный характер и совершаются в условиях конспирации, что усложняет их расследование.

В противодействии незаконному обороту наркотиков существенная роль отводится мерам правового и научного обеспечения борьбы с наркотиками (как на международном, так и на национальном уровне), в том числе научно-техническим средствам и научным методам судебной экспертизы, а также новым формам и методам использования специальных знаний.

Конвенцией ООН о борьбе с незаконным оборотом наркотиков и психотропных веществ установлен международный контроль над прекурсорами, используемыми при незаконном производстве наркотиков [2].

В Республике Казахстан, например, в рамках борьбы с наркотиками указом Президента Казахстана от 22.04.1997 г. было создано государственное учреждение — Центр судебной экспертизы Министерства юстиции Казахстана, в лице которого представлена судебно-экспертная система Республики. В нем была сформирована Национальная лаборатория по проблемам научного и правового обеспечения государственного контроля над оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, впоследствии разработавшая несколько практических пособий для сотрудников правоохранительных органов [3; 4].

В Украине перечень веществ, оборот которых запрещен или ограничен, определен постановлением Кабинета Министров Украины от 06.05.2000 г. № 770 «Об утверждении перечня наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров» (далее — Перечень) [5].

В Перечень внесены ряд изменений на основании анализа экспертной практики, который доказывает, что в последние годы на смену наркотическим средствам (НС) растительного происхождения (каннабис, маковая солома, опий) пришли тяжелые (героин, кокаин, амфетамин, метамфетамин), а также новые наркотики (синтетические каннабиноиды, разнообразные производные амфетамина, в том числе содержащиеся в препаратах для похудения). Кроме того, увеличилось число случаев злоупотребления лекарственными препаратами (трамадол, димедрол, фентермин, диазепам, бензидамин и др.), некоторые лекарственные средства стали использоваться в немедицинских целях (антидепрессанты, коаксил) [6], что представляет угрозу жизни и здоровью граждан в случае злоупотребления ими.

Так, постановлениями Кабинета Министров Украины от 12.12.2002 г. № 1890, от 04.06.2008 г. № 518, от 02.12.2009 г. № 1298 в Перечень были внесены 4-МТА (альфа-метил-4-метилтиофенетиламин), 2 С-В (4-бromo-2,5-диметокси-фенетиламин), ГНВ (гамма-оксимасляная кислота), метилфентермин, 1-(4-хлорфенил)-пиперазин, а также некоторые лекарственные средства (трамадол, золпидем).

Учитывая стремительное распространение в 2010—2011 годах на нелегальном рынке так называемых дизайнерских наркотиков, постановлениями Кабинета Министров Украины от 31.05.2010 г. № 373, от 05.01.2011 г. № 4, от 27.07.2011 г. № 796 в Перечень внесено более сотни новых психотропных веществ.

Кроме того, последними изменениями (постановление Кабинета Министров Украины от 27.07.2011 г. № 796) первая и вторая таблицы Перечня дополнены примечаниями, согласно которым к соответствующим спискам отнесены также изомеры, гомологи, эфиры, метаболиты и соли внесенных в Перечень веществ.

Принятые изменения позволяют относить к Перечню большинство производных уже известных наркотических средств и психотропных веществ на основании их экспертного исследования. Понятно, что экспертное исследование новых видов наркотиков (с целью решения классификационных задач, а также определения количественного содержания контролируемых веществ) требует разработки соответствующих методик (такие научно-исследовательские работы проводятся в ГНИЭКЦ МВД Украины и в научно-исследовательских институтах Министерства юстиции Украины).

С целью выявления причин следственных ошибок и установления их характера была изучена специальная литература и проанализирована следственная и экспертная практика расследования преступлений данной категории в Украине за последние годы.

В целом эффективность работы правоохранительных органов по противодействию незаконному обороту наркотиков во многом зависит и от того, удастся или нет избежать следственных ошибок при расследовании такого рода преступлений.

Исходя из общей юридической оценки, следственные ошибки — это существенные и типичные недостатки следственной деятельности, которые приводят к неправильным выводам непреднамеренного характера [7]. Существенность следственных ошибок отражает наступление негативных последствий, выражающихся в нарушении основных принципов следственной деятельности (законности, всесторонности, полноты, объективности, комплексности и др.), а типичность свидетельствует о повторяемости одних и тех же ошибок в следственной практике.

Причинами следственных ошибок, часто имеющих комплексную природу, являются различные факторы: трудности познания объекта исследования, психологические особенности, черты характера субъекта следственной деятельности, конфликт между его возможностями и требованиями решаемой задачи, то есть комплексная причина следственных ошибок содержится в личности следователя, складывающейся ситуации и решаемых задачах [8].

Таким образом, с одной стороны, причинами следственных ошибок могут быть трудности познания объекта исследования, с другой стороны — заблуждения познающего субъекта.

Возможность совершения ошибки возрастает с усложнениями ситуации познания и понижением профессиональной подготовки субъекта следственной деятельности.

Если исходить из общепринятых в литературе причин ошибочных решений (Р.С. Белкин, Г.Л. Грановский, И.Н. Каплунов, Н.И. Клименко, А.В. Ищенко, Н.С. Карпов), то следует выделять:

- субъективные причины ошибок;
- объективные причины ошибок.

Учитывая, что следователь обладает самостоятельностью и свободой принятия решений, которые зависят от его профессионального мастерства и личных качеств, на первый план выступает личностный фактор следственных ошибок.

Психологический механизм следственной ошибки характеризуется разными формами субъективного отношения следвателя к самой ошибке и к допускаемым им нарушениям: либо он сознательно допускает их, считая не существенными, либо добросовестно заблуждается относительно правильности своих выводов.

Классификация ошибок имеет не только теоретическое, но и практическое значение, так как способствует уяснению природы допускаемых нарушений и выработке мер по их устранению.

В целом ошибки следвателя при проведении отдельных следственных действий и тактических операций при расследовании незаконного оборота наркотических средств можно разделить на [1]:

- материально-правовые (нарушение статей уголовного, гражданского и уголовно-процессуального законодательства или отдельных приказов, инструкций и т. д.);
- процессуально-правовые (неисполнение или ненадлежащее исполнение требований Уголовно-процессуального кодекса Украины (далее — УПК Украины) и УК Украины);
- организационно-тактические (нарушение принципов организации и планирования следствия по делу в целом, а также тактики подготовки, проведения и документирования отдельных следственных действий);
- методические (недостатки следственной деятельности методического характера).

Важность правильной интерпретации законодательства в сфере оборота наркотиков и возможность появления следственных ошибок в связи с неверной оценкой некоторых нормативно-правовых актов можно проиллюстрировать на следующем примере.

Постановлением Кабинета Министров Украины от 27.07.2011 г. № 796 из Перечня исключено определение «кустарно полученные препараты из эфедрина, псевдоэфедрина, норэфедрина (фенилпропаноламина, ФПА)». На основании этих изменений некоторые следователи вынесли постановления о закрытии уголовных дел, возбужденных по фактам незаконного оборота веществ, которые согласно проведенным экспертным исследованиям были отнесены к категории кустарно полученных препаратов из эфедрина, псевдоэфедрина, норэфедрина (фенилпропаноламина, ФПА). Основанием для принятия решений о закрытии данных уголовных дел они сочли изменения в законодательстве.

При этом, проводя юридическую оценку принятых изменений, следователи не учли, что определение «кустарно полученные препараты из эфедрина, псевдоэфедрина, норэфедрина (фенилпропаноламина, ФПА)» было исключено из Перечня потому, что в Перечень уже внесено каждое из действующих (физиологично активных) веществ, кустарно получаемых из эфедрина, псевдоэфедрина, норэфедрина.

Как известно, кустарно полученные препараты из эфедрина, псевдоэфедрина, норэфедрина в своем составе содержат несколько (или одно) контролируемых

веществ: особо опасное наркотическое средство (меткатинон, синоним — эфедрон), особо опасное психотропное вещество (катинон) или психотропные вещества, оборот которых ограничен (амфетамин, метамфетамин).

Именно по содержанию этих веществ и следует классифицировать преступления, связанные с незаконными операциями с веществами, кустарно полученными из эфедрина, псевдоэфедрина, норэфедрин (а не закрывать возбужденные уголовные дела ввиду изменения названия контролируемых веществ).

Большое значение в правильной классификации преступлений, касающихся незаконного оборота наркотиков, имеет также криминалистическое исследование изъятых объектов.

Назначение экспертизы для исследования изъятых объектов при расследовании данного вида преступлений обязательно. При этом необходимость в определении наркотической природы вещества, как правило, возникает еще до возбуждения уголовного дела. Не только природа, но и количество изъятого наркотика служит критерием квалификации деяния, что является основанием для возбуждения уголовного дела. В то же время, согласно действующему процессуально-правовому законодательству, назначение экспертизы до возбуждения уголовного дела не представляется возможным. По изъятым веществам проводятся предварительные экспертные исследования, которые оформляются заключением специалиста — оно и служит основанием для возбуждения уголовных дел. Однако такое решение нельзя назвать оптимальным: во-первых, всякое химическое исследование приводит к частичному изменению изъятого вещества, во-вторых, каждый объект исследуется, как минимум, дважды, что вдвое увеличивает материальные расходы и нагрузку на сотрудников экспертных подразделений. Понятно, что такое положение дел требует внесения соответствующих изменений в УПК Украины.

Анализируя экспертную практику, необходимо отметить, что следственные ошибки довольно часто связаны с оценкой экспертных заключений специалистов, имеющих специальные знания по различным направлениям: биологические, химические, криминалистические, материалов, веществ, изделий и др.

Так, среди наркотиков самодельного изготовления наибольшее распространение получили наркотические средства растительного происхождения, изготавливаемые из растений конопли и мака [9]. Экспертиза НС самодельного изготовления назначается с целью установления принадлежности веществ и их следов к НС, определения количественного содержания наркотических веществ в исследуемом веществе, способа изготовления НС, источника его происхождения (по месту произрастания исходного растительного материала), принадлежности разделенных частей единому целому и др.

Современный научно-технический и методический уровень исследования НС самодельного изготовления позволяет решать широкий круг задач, необходимых следствию и суду [9; 10; 11].

Наряду с экспертными исследованиями по установлению природы наркотика и его составляющих значительную часть составляют экспертизы по решению идентификационных задач (установление источника происхождения и единой массы изъятых наркотиков), которые назначаются при расследовании преступлений, связанных со сбытом НС. Важной задачей также является высоконадежное определение количественного содержания активных веществ.

При оценке результатов проведенных экспертиз допускаются ошибки, которые могут повлиять на уголовно-правовую квалификацию преступления. Они обусловлены причинами организационного, научно-технического и методического характера [7]. Как свидетельствует проведенный анализ, одни ошибки зависят от упущений органов, назначающих экспертизу, другие — от недостатков технического обеспечения экспертных подразделений [7; 8; 12].

Довольно часто на экспертизу выносятся вопросы, не входящие в компетенцию экспертов-химиков, проводящих экспертизы наркотиков. Например, в постановлении о назначении экспертизы по изъятым веществам эксперту-химику ставятся вопросы, касающиеся определения воздействия НС на организм человека, количества доз, вызывающих наркоманию, последствий приема того или иного НС либо способа его употребления. После внесения изменений и дополнений в законодательные акты, которыми введен квалифицирующий признак «небольшой размер изъятых наркотиков» (на его основании разграничивают уголовную и административную ответственность), на экспертизу иногда выносят вопрос об отнесении количества вещества, изъятого у конкретного лица, к небольшому либо крупному размеру. В некоторых случаях на повторную экспертизу выносятся вопросы, связанные с установлением достоверности заключений первичной экспертизы, хотя оценка достоверности заключения эксперта в качестве доказательства является прерогативой следствия и суда, то есть также выходит за пределы компетенции эксперта.

Наименование и определение веществ, внесенных в Перечень, а также в приказ Минздрава Украины от 01.08.2000 г. № 188 «Об утверждении таблиц небольших, крупных и особо крупных размеров наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, находящихся в незаконном обороте» (с изменениями), требуют однозначного осмысления и толкования с целью их надлежащей классификации.

Бесспорно, решения необходимо принимать исходя из юридической классификации понятий, которые должны иметь непосредственную нормативную и правовую основу, а не фармакологическую или какую-либо иную. Однако юридическое определение при этом не должно исчерпываться лишь его наименованием и формулой, как это принято в отраслевых классификациях. Необходимо учитывать и реальный состав веществ, которые оказываются в незаконном обороте. Например, на экспертизу все чаще выносятся вопросы об отнесении к аналогам НС изъятых с незаконного оборота веществ, которые не вошли в Перечень. В то же время согласно действующему законодательству [13] вывод об отнесении конкретных химических соединений к аналогам НС и психотропных веществ относится к компетенции Государственной службы Украины по контролю над наркотиками. При этом инициаторами обращений с целью получения ответа об отнесении вещества к аналогам НС и психотропных веществ, согласно действующим процессуальным нормам, должны быть именно следователи, в производстве которых находятся эти материалы, а не экспертные подразделения [14].

Существуют и другие проблемы, которые правоохранительные органы пытаются перекладывать на экспертов [14; 15]. Часто они являются результатом недостаточного нормативного регулирования экспертных исследований данного вида.

Следующие замечания касаются сравнительного исследования кустарных и незаконно изготавливаемых НС природного происхождения, компонентный состав которых не регламентирован, что приводит к серьезным затруднениям при проведении идентификационных исследований таких объектов.

В методической литературе указывается на нецелесообразность вопросов об установлении «однородности», «одинаковости», «сходства», «идентичности» объектов наркотической природы по их химическому составу. Тем не менее такие вопросы встречаются в постановлениях о назначении экспертизы. Учитывая отсутствие на сегодняшний день единых утвержденных научно-методических рекомендаций по криминалистической оценке сравнительного исследования НС, эксперты нередко исследуют только качественный химический состав и дают заключение без уточнения рода и группы. Иногда, решая вопрос «однородности», они ограничиваются тем, что сравнивают исследуемые объекты только по отдельным параметрам (например, по содержанию сухого остатка в растворах концентрата маковой соломы и ацетилованного опия, степени механического измельчения каннабиса и маковой соломы и т. д.). Это не соответствует основным требованиям теории криминалистической идентификации, согласно которой необходимо выделять общеродовые, общегрупповые, а также индивидуальные признаки с последующей оценкой их в совокупности.

Причиной следственных ошибок может являться также нарушение правил подготовки объектов, направляемых на экспертизу — иногда они поступают на исследование спустя значительное время с момента их изъятия (от нескольких недель до нескольких месяцев). Это может привести к существенным изменениям их состава под действием факторов внешней среды (влаги, температуры, света) и микробиологического воздействия (ферментативное разложение не высушенной растительной массы) [14].

Встречаются случаи, когда ввиду отсутствия наркотически активных веществ (тетрагидроканнабинола, морфина, кодеина) эксперты приходят к выводу о невозможности решения вопроса об отнесении исследуемого объекта к НС, хотя отсутствие наркотически активных веществ дает основание для однозначного вывода о том, что предоставленный на исследование объект не является НС. Поэтому указание в заключениях эксперта о невозможности решения вопроса об отнесении исследуемого объекта к НС логически неверно: вместо «не представилось возможным установить» в таком случае должен быть дан категорический отрицательный вывод [16; 9].

Ошибки могут возникнуть и при попытке решения временных задач, таких как определение времени сбора растений, сроков изготовления наркотиков и др. Для решения подобных вопросов эксперту необходимо знать не только условия хранения объекта (в помещении, на открытом воздухе, на свету, в темноте, при какой температуре и т. п.), но и динамику изменения свойств конкретных объектов, которая, как правило, остается неизвестной.

Поэтому, если следователь выносит на экспертизу вопросы относительно сроков изготовления наркотиков, чтобы не допустить ошибки, эксперт должен указать на невозможность решения этих вопросов путем проведения экспертизы.

Сложности возникают при решении вопросов, связанных с определением принадлежности разделенных частей растений к единой массе. Вывод о принципиальной

невозможности решения задачи относительно принадлежности двух и более порций вещества к единой массе (частей разделенного целого) «из-за отсутствия научно обоснованной методики исследования» (как иногда указывают эксперты) не совсем корректен. На сегодняшний день в теории и практике криминалистической экспертизы разработаны основные методические принципы решения таких задач, а также создана схема исследования, включающая комплекс методов, направленных на выявление идентификационной информации об исследуемом объекте. Вся сложность заключается в оценке достаточности выявленной совокупности признаков, индивидуализирующих искомое целое и отдельные его части, а также оценке уникальности этой совокупности. Только отсутствие такой совокупности, обусловленное условиями существования целого и его частей, делает невозможным решение данной задачи. Необходимо отметить, что НС растительного происхождения приобретают совокупность индивидуализирующих признаков, позволяющих отнести разделенные части к единой массе лишь в случае их предварительной гомогенизации (например, жидкости, ранее пребывавшие в одном объеме).

Для НС, предоставленных на исследование в измельченном твердом виде (маковая солома, каннабис и т.д.), возможность установления общего источника происхождения (единой массы) во многом определяется технологией их изготовления: если в процессе измельчения было достигнуто достаточное перемешивание для гомогенизации их состава (например, при использовании кофемолок и т. п.), то полученное НС обладает однородным уникальным качественным и количественным химическим составом, позволяющим провести идентификацию исследуемых объектов.

В то же время измельчение вещества «порциями» (без последующей гомогенизации полученных НС) может привести к значительному различию в их химическом составе, ввиду чего определение общего источника происхождения (отнесение к единой массе) путем проведения экспертных исследований с использованием имеющегося оборудования в подразделениях Экспертной службы МВД Украины становится невозможным (согласно литературным данным, положительный результат в этом случае может быть достигнут на основании анализа изотопного состава исследуемых объектов, для проведения которого необходимы хромато-мас-спектрометры высокого разрешения, которыми экспертные подразделения не оснащены).

Также невозможно установить путем проведения экспертного исследования и конкретное место выращивания наркотикосодержащих растений [8].

Другие замечания касаются качества проведения экспертных исследований и оформления соответствующих заключений.

Эксперты иногда недооценивают роль внешних признаков объектов исследования: в своем заключении детально не описывают морфологические особенности, не указывают степень измельчения, цвет, запах, какими именно фрагментами (соцветия, листья, плоды, стебли) представлены растения, имеются ли посторонние примеси (механические примеси, семена, другие растения и т. п.). При исследовании НС методом ТСХ в выводах эксперта не всегда отмечаются интенсивность окраски, цвет и количество выявленных хроматографических зон [16; 14].

Встречаются случаи, когда в исследовательской части экспертизы отсутствует описание предметов-носителей, места локализации НС, признаков, свидетельствующих о способе изготовления наркотиков, способа их обнаружения, изъятия и фиксации. Между тем все эти признаки крайне важны, например, внешний вид объекта позволяет в определенной степени классифицировать конкретный вид НС, полученного из каннабиса (собственно каннабис, смола или экстракт каннабиса).

Анализ экспертной практики свидетельствует об отсутствии единообразия в определении некоторых видов НС: эксперты различных ведомств по-разному оценивают принадлежность вещества самодельного изготовления к конкретным видам НС. В частности, спорные вопросы возникают при отнесении измельченной растительной массы (верхушечных частей растения конопли) к каннабису или смоле каннабиса ввиду отсутствия в Перечне конкретных толкований указанных терминов.

Кроме того, приведенная в списках наркотических средств классификация некоторых наркотиков позволяет двояко интерпретировать одни и те же признаки, например, с одной стороны, по наличию в исследуемых объектах конкретных наркотически активных веществ (алкалоидов опия и их ацетилированных производных — моно- и диацетилморфина, ацетилкодеина, морфина, кодеина, тебаина), каждое из которых отдельно внесено в Перечень, а с другой — по функциональному назначению, то есть по целевому использованию (ацетилированный опий как самостоятельный вид наркотика подготовлен для употребления или сбыта). Также отсутствуют четкие критерии разграничения между такими НС, как ацетилированный опий и героин.

Ошибки (погрешности) научно-технического характера могут встречаться и при определении количественного содержания синтетических наркотиков с использованием инструментальных методов анализа.

Так, иногда эксперты в своих заключениях не приводят конкретный вес исследуемого НС, объясняя невозможность решения поставленных вопросов малым количеством предоставленного на исследование вещества (например, указывают о наличии «следовых количеств» наркотика), хотя современные инструментальные методы анализа позволяют определить массу любого количества выявленного вещества. При этом для правильной экспертной оценки большое значение имеет подготовка объектов к исследованию: умелые действия при обнаружении микроследов, их изъятии, приготовлении проб для анализа; использование особых приемов работы с микроколичествами веществ.

Кроме того, при исследовании малых количеств НС иногда невозможно решить вопрос по объективным причинам, то есть не всегда удается определить природу вещества даже с использованием высокочувствительных аналитических методов — газохроматографический анализ и тонкослойная хроматография. Это объясняется изменением объекта при его хранении вследствие неустойчивости некоторых органических компонентов НС [8; 14].

Наличие указанных выше комплексных причин возможных ошибок (личность, ситуация, задача) свидетельствует о необходимости разработки совместных профилактических мер одновременно по нескольким направлениям.

Профилактика ошибок в расследовании незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров требует совершенствования процессуально-правового законодательства. Неоднократно обсуждался

вопрос о внесении изменений в УПК Украины с целью обеспечения возможности назначения и проведения судебных экспертиз по определенным категориям преступлений (в том числе по незаконному обороту наркотиков) еще до возбуждения уголовного дела, который до сих пор остается не решенным.

Необходимо также усовершенствовать Перечень в плане конкретизации характеристик отдельных наркотических веществ, которые обеспечивали бы единообразный подход при отнесении исследуемых веществ к определенным видам наркотиков [7]. Для этого Государственной службе Украины по контролю над наркотиками необходимо внести дополнительные разъяснения и дать более однозначное определение отдельных разновидностей наркотиков, в частности, каннабиса и смолы каннабиса, ацетилюрованного опия и героина.

Результаты экспертных исследований являются не только основанием для классификации конкретных преступлений, но и научной основой разработки и рассмотрения вопросов о внесении изменений в нормативно-правовые документы, регулирующие оборот наркотиков. Учитывая это, необходимы существенные улучшения как в области профессионального отбора и подготовки экспертных кадров, так и в материально-техническом обеспечении экспертных подразделений соответствующими материалами и оборудованием (стандартными образцами наркотиков, газовыми хроматографами, хромато-мас-спектрометрами, в том числе высокого разрешения (для анализа изотопного состава), ИК-Фурье-спектрометрами, химическими реактивами и лабораторной посудой).

Существенную помощь в повышение качества экспертизы наркотиков может оказать автоматизация определенных этапов экспертных исследований, внедрение в экспертную практику современного методического обеспечения, изучение опыта соответствующих международных организаций, в частности Управления ООН по наркотикам и преступности.

Также необходимо постоянно пополнять банк данных о наркотиках, имеющих распространение в незаконном обороте, проводить научные исследования с целью установления методов их синтеза, выявления связей между образцами (для определения путей распространения), надлежащей классификации новых психоактивных соединений и внесения соответствующих предложений о мерах контроля над ними.

Вышеуказанные меры будут способствовать повышению эффективности экспертных исследований, а также станут профилактикой ошибок (недостатков) при расследовании уголовных дел, возбужденных по фактам незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. Уголовный кодекс Украины от 05.04.2001 № 2341-III, с изменениями и дополнениями [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.rada.gov.ua.
2. Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ, 1988.
3. Вороненко А. Роль и значение специальных знаний в борьбе с незаконным оборотом наркотиков в Республике Казахстан / А. Вороненко // Экспертное обеспечение правосудия: проблемы теории и практики : материалы междунар. конф. — Симферополь, 2006. — С. 147—152.
4. Мадиев А.Ж. Исследование прекурсоров в рамках контроля над легальным оборотом

наркотиков в Республике Казахстан / А.Ж. Мадиев // Экспертное обеспечение правосудия: проблемы теории и практики: материалы междунар. конф. — Симферополь, 2006. — С. 152—155.

5. *Постановление* Кабинета Министров Украины от 06.05.2000 № 770 «Об утверждении перечня наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров» (с изменениями) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.rada.gov.ua.

6. *Ковра Ю.В.* Дослідження лікарського препарату оксibuтирату натрію та його похідних / Ю.В. Ковра, М.В. Остапов // Криміналістичний вісник. — 2007. — № 2 (8). — С. 118—121.

7. *Клименко Н.И.* Экспертные ошибки и их причины / Н.И. Клименко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1998. — Вып. 37. — С. 35—38.

8. *Проблеми розкриття і розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів* : тези наукової конф. (Донецьк, жовтень 2003 р.). — Донецьк : ДЮО МВС України, 2004.

9. *Міжвідомча методика дослідження наркотичних засобів з рослин конопель і маку снодійного* : метод. посіб. / [Давидюк П.П., Вартузов В.В., Посільський О.О. та ін.]. — К., 2009. — 79 с.

10. *Рекомендуемые методы анализа опия, морфина и героина.* Руководство для национальных лабораторий экспертизы наркотиков. — Нью-Йорк. : ООН, 2000.

11. *Колычев И.А.* Криминалистическое исследование наркотических средств, получаемых из семян растения мак / И.А. Колычев // Судебная экспертиза. — 2007. — № 1. — С. 102.

12. *Предупреждение* экспертных ошибок. — М. : ВНИИСЭ, 1990. — 165 с.

13. *Положення про Державну службу України з контролю за наркотиками, затверджене Указом Президента України від 13 квітня 2011 року № 457/2011* [Електронний ресурс]. — Режим доступа : www.rada.gov.ua.

14. *Джавадов Ф.М.* Проблемы экспертизы наркотиков / Ф.М Джавадов, А.А. Салимов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Харків : Право, 2002. — С. 330—332.

15. *Комаров И.М.* Актуальные аспекты криминалистического исследования наркотических средств, содержащихся в виде примесей в наслоении в массах семян мака / И.М. Комаров, Н.П. Иньякова // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матер. «круглого столу». — Севастополь, 2010. — С. 93—95.

16. *Пучкова Т.М.* Изучение причин заключений с выводами о невозможности решения поставленных вопросов при исследовании наркотических средств кустарного (самодельного) изготовления из растительного сырья / Т.М. Пучкова, В.С. Зеленецкий // Обзорная информация. — М., 1988. — Вып. 8.

17. *Воронков Ю.М.* Назначение и организация производства криминалистических экспертиз наркотических средств кустарного (самодельного) изготовления: метод. рекоменд. / Ю.М. Воронков. — М., 1988.

18. *Воронков Ю.М.* Обнаружение, изъятие и исследование микроколичеств наркотических веществ кустарного производства в целях определения их природы : метод. рекоменд. / Ю.М. Воронков. — М., 1985.

19. *Зарубіна М.В.* Проблема експертного дослідження деяких лікарських засобів, що використовуються з немедичними цілями / М.В. Зарубіна / Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матер. «круглого столу». — Севастополь, 2010. — С. 95—97.

20. *Клименко Н.И.* Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя / Н.И. Клименко. — К. : Вища шк., 1990. — 101 с.

УДК 343.982.32

Л.І. Сопільник, доктор технічних наук, професор,
академік УАН, головний спеціаліст Науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру при ГУМВС України
в Львівській області

Р.Я. Заяць, начальник Науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру при ГУМВС України
в Львівській області

РОБОТА З РЕЧОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТА РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ

Досліджено роботу з речовими джерелами криміналістичної інформації під час розслідування та розкриття злочинів, у тому числі проведено їх опис та аналіз.

Ключові слова: криміналістична інформація, злочини, ідентифікація, правоохоронні органи, речові докази.

Исследована работа с вещественными источниками криминалистической информации при расследовании и раскрытии преступлений, в том числе проведено их описание и анализ.

In master's degree qualifying work with the material sources source of criminalistics information is probed explore at opening dissection and investigation of crimes. Description and analysis of material criminalistics information generators source was also conducted at opening dissection and investigation of crimes.

Відомо, що речові джерела криміналістичної інформації дозволяють визначити, яким об'єктом вони залишені, встановити окремі ознаки цього об'єкта та ідентифікувати його. І хоча вони містять великий обсяг інформації, сучасна криміналістична практика використовує лише її частину.

Аналіз практики боротьби зі злочинністю свідчить, що під час розслідування та розкриття злочинів у розвинених країнах Заходу лише 10 % часу відводиться на вирішення ідентифікаційних завдань. Результати української статистики щодо цього протилежні, що суттєво погіршує виконання завдань з оперативно-розшукової діяльності та пошуку осіб, які вчиняють злочини. Однією з основних причин такого стану справ є існуюче ставлення до таких етапів розслідування злочинів, як пошук, виявлення, фіксація і збереження слідів на місці події, а також до оцінки їх інформаційної значущості, підготовки і відбору порівняльних зразків. Зрозуміло, що неправильне поводження з інформаційними джерелами, слабкі знання правил поведінки на місці події, порушення вимог щодо збереження, відбору і попереднього дослідження речових доказів можуть призводити до втрати цих доказів. Адже саме вміння дати правильну оцінку речовим об'єктам, знайденим на місці

події, і зафіксувати їх з дотриманням вимог норм Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) відіграє першочергову роль при розкритті злочинів.

Виходячи з наведених положень, мета дослідження — комплексний теоретичний аналіз проблем правової природи речових джерел криміналістичної інформації, визначення поняття і значення роботи з ними, а також висвітлення основних етапів роботи з окремими категоріями речових джерел під час розслідування та розкриття злочинів.

Об'єктом дослідження є діяльність слідчих, спеціалістів та експертів, а також інших осіб, передбачених чинним КПК України, з виявлення, фіксації, дослідження і надання як доказу речових джерел інформації, а предметом — особливості роботи органів досудового слідства (слідчого, спеціаліста, експерта) з окремими різновидами джерел криміналістичної інформації у процесі розслідування та розкриття злочинів.

Теоретичною основою проведення дослідження стали праці А.А. Кириченка, В.Д. Басая, П.Д. Біленчука, О.П. Дубового, П.Ю. Тимошенка, М.В. Салтевського, Е.Р. Росинської, В.А. Образцова, Г.Л. Грановського, Н.П. Майліса, Й.Ф. Пантелеєва, Н.А. Селіванова, Е.П. Іщенко, Р.С. Белкіна, В.Ю. Шепітька та інших відомих вчених-криміналістів. Водночас теоретичні дослідження з цього напрямку не є вичерпними.

Слід мати на увазі, що фактичні обставини справи та картина злочину відновлюються за слідами, залишеними у пам'яті людей і на предметах матеріального світу, і їх встановлення залежить не тільки від старань і практичних навичок працівника міліції, а й від «озброєності» його криміналістичними прийомами, методами виявлення, фіксації та дослідження доказів і вмілого використання засобів криміналістичної техніки, а також (значною мірою) від того, в якому обсязі і в якій якості ці сліди збереглися до початку розслідування [1].

Дослідження причин недоліків і помилок дозволяє виокремити три їх основні групи:

- неотримання, втрата необхідної для правильного вирішення справи інформації, особливо на досудовому слідстві, для якого найбільш характерним є саме елемент виявлення та збирання доказів;
- недостатньо повна перевірка достовірності зібраних доказів і обґрунтованих на їх основі висновків як на досудовому слідстві, так і в суді;
- побудова необґрунтованих і помилкових висновків на підставі зібраних у справі доказів.

Зрозуміло, що усунення цих причин і підвищення ефективності кримінального судочинства потребують комплексу заходів з удосконалення законодавства і практики його застосування, а також юридичних, організаційних, кадрових, соціальних засобів тощо.

Зокрема, для усунення зазначених недоліків потрібно:

- розширити доказову базу в кримінальному судочинстві, забезпечити отримання і використання всієї можливої інформації, яку залишив злочинець;
- удосконалити методи дослідження, перевірки достовірності доказів, особливо при судовому розгляді. Одним з актуальних завдань є розробка тактичних рекомендацій для судового слідства на базі криміналістичного поняття слідчої

ситуації, зокрема таких нестандартних для цієї стадії процесу способів дослідження доказів, як огляд місця події, перевірка на місці достовірності свідчень допитуваних осіб, слідчий експеримент, експертиза як засіб перевірки достовірності свідчень;

– визначити критерії і реальні гарантії встановлення реальних обставин справи.

Слід зазначити, що запропоноване розширення доказової бази, на основі якої розслідують кримінальні справи, не передбачає залучення до кримінального процесу будь-яких нових, невідомих раніше чинному законодавству видів доказів [1].

Пошуки, що проводилися упродовж останніх років (у зв'язку з розробкою проекту нового КПК України), підтвердили, що створена в результаті багатовікового досвіду людства система доказів є універсальною, допускає використання в кримінальному процесі будь-якої необхідної для вирішення справи інформації. Інша річ, наскільки повно використовуються відомості, які можна об'єктивно отримати, адже, керуючись КПК України і не відступаючи від установлених ним правил, слідчий високої кваліфікації збере докази, необхідні для правильного розслідування справи, і розкриє злочин, а інший, з нижчим рівнем кваліфікації, який не володіє такими знаннями і не має такого досвіду, може не досягти необхідних результатів.

Розширення доказової бази у кримінальному процесі має відбуватися у кількох напрямках, при цьому окремі з них не вимагають якихось нововведень. Вони традиційні і потребують лише вдосконалення практики, а саме:

– підвищення рівня роботи з пошуку, виявлення, фіксації джерел інформації із застосуванням прийомів, методів і технічних засобів, які розробляє криміналістична наука (криміналістичне забезпечення процесу доведення);

– більш повне використання інформації учасників процесу — насамперед потерпілого й обвинуваченого.

Обмеженість доказової бази і спроби вирішувати важливі питання за рахунок лише допитів потерпілих, свідків, підозрюваних і обвинувачених є однією з основних причин невиконання вимог законодавства про повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин справи. Допити хоча й були доволі ефективними раніше, сьогодні виявляються недостатніми заходами. Зростання професіонального рівня злочинності, збільшення кількості злочинів, що їх вчиняють організовані злочинні угруповання, їх ретельна підготовка і приховування призводять до того, що потерпілі і свідки або нічого не знають про злочинців (як це буває у більшості справ про терористичні акти), або знають, але мовчать зі страху перед злочинцями (наприклад, у справах про вимагання) чи через свою причетність до певних протиправних дій (у справах про злочини у сфері економіки) [1].

Якщо слідчий обмежується допитами потерпілих, свідків, підозрюваних і обвинувачених, він ризикує не одержати всієї необхідної інформації або опиняється практично у повній залежності від позиції допитаних, які можуть спочатку підтвердити свої свідчення, а потім і відмовитися від них. Тому особливо важливо забезпечити пошук, виявлення і використання у процесі об'єктивної інформації, яка не зазнає таких змін (не для того, щоб замінити свідчення живих людей, які завжди фігуруватимуть практично у кожній справі, а для того, щоб розширити кількість доказів за рахунок тих, які можуть мати самостійне значення і дадуть змогу перевірити достовірність тих чи тих свідчень, підтвердити або спростувати їх). Йдеться

передусім про об'єктивні дані, що дозволяють міркувати про обставини, механізм злочину, а також речові докази. Ці дані і предмети можуть бути одержані у результаті таких слідчих дій, як огляд (місця події, місцевості, приміщень, предметів і документів), обшук і виїмка.

Безперечно, під час огляду місця події немає дрібниць, адже незначний на перший погляд предмет може виявитися надзвичайно важливим, а інколи і вирішальним. Як свідчить експертна практика, важливе значення у процесі розшуку і викриття злочинців у деяких справах мали: пробки з фольги, якими були закупорені пляшки з вином і які злочинець зривав зубами; шматок бинта зі слідами крові, згорнутий у вигляді «пальця», яким, як з'ясувалося, був забинтований поранений раніше палець злочинця; обривок квитка на літак, знайдений в одязі невідомого убитого, що дав змогу встановити його особу, з'ясувати звідки він прибув, знайти родичів і, врешті-решт, вийти на слід вбивці, тощо.

Отже, докази — «німі свідки» відіграють найважливішу роль під час розкриття злочину, викриття винних, а іноді і для реабілітації особи, яку помилково зазідали в учиненні злочину.

Тому нерідко саме на первинному етапі розслідування одним з найважливіших завдань є виявлення всієї доступної інформації про злочин і злочинців, слідів злочину для недопущення суттєвих недоліків, що призводять до втрати інформації.

Виправленню ситуації сприятимуть такі заходи.

По-перше, необхідність забезпечення своєчасного проведення огляду та обшуку, які належать до невідкладних. Втрачений час майже завжди «стирає» сліди злочину: вони зникають або через випадкові причини (наприклад, сліди ніг, транспорту тощо у людному місці, під впливом атмосферних опадів тощо), або умисно знищуються зацікавленими особами. Тому не проведення огляду чи інших слідчих дій або проведення із запізненням позбавляє слідство та суд багатьох доказів, які могли б мати істотне значення.

По-друге, підвищення результативності огляду та обшуку зумовлено тим, наскільки повно та якісно їх проведено і наскільки діяльність слідчого відповідає нормам законодавства та рекомендаціям криміналістичної науки.

Поверхнєве проведення огляду призводить до виявлення не всіх можливих інформаційних слідів, нез'ясування всіх обставин, що мають значення для справи (наприклад, відсутність опису погодних умов у справах про вбивства, температури тіла трупа, що вкрай важливо для встановлення часу смерті, розташування трупа, відстані між ним і нерухомими предметами, що можуть бути орієнтиром, а також невжиття заходів з виявлення та збереження мікрочастинок, які могли б бути на тілі або одязі загиблого, нерідко істотно ускладнюють розслідування справи).

По-третє, ефективне використання під час огляду засобів криміналістичної техніки, різних пошукових приладів, слідкокопіювальних матеріалів, а також засобів фіксації обстановки, у тому числі складання чітких і зрозумілих планів, схем, фото і кінозйомки, відеозапису тощо, що істотно полегшує подальше розслідування і розгляд справи судом і дозволяє уникнути багатьох недоліків і помилок.

На жаль, брак у багатьох слідчих необхідних знань і навичок із цього питання, а також доволі низький рівень забезпечення такою технікою, що безпосередньо залежить від рівня фінансування правоохоронних органів, стримують проведення вказаних заходів на високому рівні.

По-четверте, активне залучення спеціалістів до проведення зазначених заходів, використання їхніх спеціальних знань і навичок сприятиме більш повному виявленню та вилученню інформаційних слідів (участь спеціаліста компенсує недостатність спеціальних знань і навичок у слідчого, наприклад, у разі виявлення слабо видимих слідів або невидимих мікрослідів) [2].

Отже, основними напрямками вдосконалення криміналістичного забезпечення є такі:

1. Поліпшення криміналістичної підготовки (теоретичної і практичної) слідчих і оперативних працівників (як під час навчання у навчальних закладах, так і в системі підвищення кваліфікації).

Надзвичайно важливо інформувати слідчих про новітні досягнення в галузі криміналістики, експертних досліджень, оскільки саме це орієнтує їх на виявлення слідів злочину, які можуть стати матеріалом для таких досліджень. Прикладом є розширення можливостей при дослідженні слідів крові. Якщо нещодавно експерти могли лише визначити, чи є насправді знайдені сліди слідами крові, то тепер вони можуть встановити, кому належить кров — людині чи тварині, дорослому чи дитині, чоловікові чи жінці, а також з'ясувати, чи збігається група крові на слідах з групою крові підозрюваного тощо.

Активного розвитку набуває і такий важливий напрям дослідження, як дослідження слідів запаху, методичну розробку дослідження яких провела ще відповідна група Київської вищої школи МВС СРСР під керівництвом П.Д. Біленчука та спеціалісти ЕКЦ МВС Росії В.І. Старовойтов і К.Т. Сулімов, які запропонували більш удосконалені технічні засоби роботи зі слідами та зразками запаху людини (хоча запропоновані ними переліки технічних засобів не були вичерпними).

Справжню революцію в криміналістиці здійснив метод генотипоскопії (генної ідентифікації або генної дактилоскопії), заснований на тому, що кожна людина має чітко визначену, тільки їй властиву, не змінну упродовж життя індивідуальну ознаку — певну характеристику ДНК (схожість може бути тільки в однойцевих близнят). Порівняння знайдених слідів з біологічними виділеннями запідозреної особи дозволяє з достовірністю підтвердити або спростувати її причетність до злочину.

2. Поглиблення спеціалізації слідчих. Ще на стадії навчання на старших курсах юридичного вишу студент має визначитися щодо своєї майбутньої діяльності (цивільна чи кримінальна спеціалізація, нотаріус, юрисконсульт чи слідчий). Для кожної з цих професій потрібні не тільки специфічні знання, але і певні ділові та особисті якості [3].

3. Покращення технічної озброєності слідчих і оперативних підрозділів, зокрема науково-технічними засобами, безпосередньо призначеними для пошуку і фіксації слідів злочину, транспортом, необхідним для негайного виїзду на місце події, мобільними засобами зв'язку, комп'ютерним забезпеченням, тобто всім необхідним для розслідування злочинів на сучасному рівні. Зрозуміло, що це доволі складне завдання, його швидко не вирішити, але поступово — цілком можливо.

Отже, результати проведеного дослідження підтверджують, що подія злочину — доволі складне явище з безліччю пов'язаних між собою елементів (людей, предметів, різних об'єктів тощо), а тому є своєрідним цілісним утворенням, системою. Якщо подію (систему елементів) розглядати як причину, то наслідком її слід визнати зміну матеріального середовища у цілому. Причиною окремо взятої зміни

є не подія злочину взагалі, а одна з багатьох конкретних взаємодій (нерідко абсолютно випадкових) елементів у системі події злочину.

Відображення у зовнішньому середовищі злочинної діяльності як результату взаємодії суб'єкта злочину з іншими особами та матеріальними об'єктами на місці події, а також виникнення інформації про злочин дозволяють виокремити специфічні особливості цього процесу, а саме:

- прояв комплексу матеріальних слідів-наслідків, характерних для різних криміналістичних ситуацій, у разі вчинення злочинів з використанням різних засобів і способів тощо;

- спільність у процесах формування образної та словесної інформації, пов'язаної з подією злочину, у свідомості потерпілих, свідків, підозрюваних і обвинувачуваних з урахуванням психофізіологічних, метеорологічних, тимчасових та інших чинників;

- фактична постійність (типовість) носіїв і джерел відображення інформації (матеріальних та ідеальних) про злочин, що дозволяє вирішувати завдання з його розслідування та розкриття;

- закономірні зв'язки між способом вчинення злочину та слідами його вчинення у навколишньому середовищі тощо.

Самостійно відображуваними об'єктами у процесі виникнення криміналістично-значущої інформації про злочин рівною мірою є всі структурні елементи злочинної діяльності, а особливо вибраний суб'єктом спосіб вчинення злочину. Об'єкти, що містять інформацію і виявлені під час розслідування, є її носіями та джерелами. Після належної процесуальної процедури одна частина цієї інформації стає доказовою і становить зміст доказу, інша може мати орієнтувальний характер для пошуково-пізнавальної криміналістичної діяльності з метою виявлення нової доказової інформації та встановлення інших обставин, які певним чином пов'язані зі злочинном.

Таким чином, джерелами криміналістичної інформації є будь-які матеріальні об'єкти, які пов'язані зі злочином, оскільки він розвивається у матеріальному середовищі.

Діяльність органів досудового слідства, яка полягає у пошуку, виявленні та фіксації джерел інформації, а також наданні їх як доказу, є багатогранною і різноманітною за своєю суттю і потребує спеціальних знань не тільки з криміналістики, але і з таких природничих і технічних наук, як фізика, хімія, біологія, анатомія, фізіологія, психологія, судова медицина тощо.

Отже, нагальною є потреба у кваліфікованих фахівцях з різних галузей знань, а також відповідне фінансове забезпечення діяльності правоохоронних органів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Басай В.Д.* Основи криміналістичної одорології : монографія / В.Д. Басай. — Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 2002. — 484 с.

2. *Ветров А.А.* Семиотика и ее основные проблемы / А.А. Ветров. — М. : Политиздат, 1968. — 264 с.

3. *Ищенко П.П.* Получение розыскной информации в ходе предварительного исследования следов преступления / П.П. Ищенко. — М. : Изд-во ВШ МВД СРСР, 1994. — 245 с.

4. *Корневский Ю.В.* Доказывание в уголовном процессе / Ю.В. Корневский. — М. : Юристъ, 1998.

5. *Романов М.* Знакова властивість слідів та її криміналістичне значення / М. Романов, Е. Єфремян // Право України. — 1998. — № 5. — С. 57—59.
6. *Романов М.* Теоретичні питання та загально-методичні положення судово-трасологічного дослідження контактної взаємодії об'єктів / М. Романов, Е. Єфремян // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 2. — С. 147—155.
7. *Рощин А.І.* Книга криміналіста / Рощин А.І., Біленчук П.Д., Омельченко Г.Е. — К. : Україна, 1995. — 289 с.
8. *Торвальд Ю.* Сто лет криминалистики / Ю. Торвальд ; под ред. М.Б. Колдаевой. — М. : Прогресс, 1974. — 441 с.
9. *Шрейдер Ю.А.* Логика знаковых систем / Ю.А. Шрейдер. — М. : Мысль, 1974. — 257 с.

УДК 343.14

О.М. Моїсєєв, доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права та процесу
Донецького національного університету

ОПТИМІЗАЦІЯ ОПИСУ ОБ'ЄКТІВ У ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА

Розглянуто проблему підвищення доказового значення експертизи шляхом оптимізації описування об'єктів. Сформульовано критерії та вимоги до опису об'єктів у тексті висновку експерта. На підставі аналізу експертної практики надано рекомендації щодо опису загальних ознак об'єктів.

Ключові слова: спеціальні знання, висновок експерта, доказове значення, опис об'єктів.

Рассмотрена проблема повышения доказательного значения экспертизы путем оптимизации описания объектов. Сформулированы критерии и требования к описанию объектов в тексте заключения эксперта. По результатам анализа экспертной практики даны рекомендации по описанию общих признаков объектов.

The article deals with the problem of improving the examination of evidentiary value by optimization the object description. The criteria and requirements for object description in the texts of expert conclusions and some recommendations are formulated.

Висновок експерта відображає перебіг і результати проведеного дослідження. Цей процесуальний документ визнається джерелом доказів. Його оцінюють слідчий, суд, інша особа або орган, що призначає експертизу [1]. З висновком експерта ознайомлюють інших учасників процесу.

Доказове значення експертизи залежить від повноти висновку, аргументованості, а також сприймання його учасниками процесу, які не мають спеціальних знань. Певне місце у висновку експерта займає опис досліджуваних об'єктів, якими можуть бути речові докази, явища, зразки, документи, ознаки, властивості, ситуації тощо. Науковці приділяють достатньо уваги формулюванню висновків за результатами експертизи, оптимізації описання перебігу та результатів дослідження. Крім того, опубліковано значну кількість зразків висновку експерта.

Але багато висновків суперечать один одному в частині змісту та обсягу описування об'єктів дослідження, а отже, принципи оптимізації та правила опису об'єктів у висновку експерта не можна вважати остаточно визначеними.

Метою статті є визначення принципів оптимізації висновку експерта та надання рекомендацій щодо вдосконалення опису об'єктів дослідження. У роботі застосовано положення теорії аргументації та комунікативної прагматики, узагальнено експертну практику.

Текст висновку експерт складає так, щоб правильно подати іншим процесуальним особам результати дослідження наданих об'єктів [2]. Засобом складання

переконливого тексту є аргументація, яку визначено як елемент комунікативної діяльності суб'єкта, метою якої є переконання адресата шляхом обґрунтування правильності своєї позиції [3]. Завданням аргументації у висновку експерта слід вважати створення переконливого впливу на слідчого (суд, інших учасників кримінального процесу) за рахунок достовірності аргументів, а також чіткості, послідовності та несуперечливості опису досліджуваних об'єктів.

Текст висновку експерта як засіб комунікації та взаємодії судового експерта з іншими учасниками слідчо-судового пізнання має відповідати критеріям смислової, комунікативної та структурної єдності.

Смислова єдність охоплює змістову структуру його елементів і логічну послідовність подання смислових елементів під час викладення тексту.

Комунікативну єдність слід розуміти як орієнтованість тексту на його сприйняття слідчим, судом, іншими учасниками процесу.

Структурна єдність — це категорія, що передбачає конкретно-знакове вираження тексту висновку експерта у вигляді мовних знаків і позамовних засобів (фототаблиць, схем, графіків, діаграм тощо).

Таким чином, текст висновку експерта стає важливим елементом у взаємодії слідчого, суду із судовим експертом, невід'ємною ланкою у спілкуванні експерта з іншими процесуальними суб'єктами.

Правильно оцінити результати експертизи слідчий (суд) може лише за умови докладної перевірки ним висновку експерта щодо повноти та якості поданих на експертизу матеріалів, професійної об'єктивності та компетентності експерта, повноти проведених досліджень, відповідності обраних експертом методик конкретному експертному завданню та правильності їх застосування [4]. Отже, доцільно розглядати проблему в аспекті доказового значення висновку експерта, що дефінується як відображення результатів експертизи в системі інших доказів у справі, а також як рівень його аргументованості та прийнятності для розуміння слідчим (судом), іншими учасниками кримінального процесу.

Слід наголосити, що опис досліджуваного об'єкта може бути застосований у процесі проведення різних слідчих дій. Так, під час допиту слідчий може надати допитуваному описи, що містяться у висновку експерта, з метою виявлення помилок, викриття неправди, усунення різних перешкод психологічного характеру [5]. Фрагменти експертизи можуть бути використані під час пред'явлення для впізнання, зокрема з метою добору об'єктів, що пред'являтимуться. Експертиза є джерелом фактичних даних для проведення упізнання об'єкта за описом, а також під час проведення інших розшукових дій. Тож опис об'єкта, який надає експерт, має бути орієнтованим не тільки на оцінку результатів експертизи слідчим, а й на забезпечення окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Виходячи з положень теорії аргументації, можна сформулювати вимоги, які слідчий (суд) висуває до опису досліджуваного об'єкта у висновку експерта:

– адекватність, тобто експертиза має правильно відображати суттєві ознаки об'єкта. Опис, наданий експертом, може порівнюватися з описами в протоколах слідчих дій та іншими матеріалами справи. Тому учасники кримінального процесу вимагають від експерта відображення суттєвих ознак об'єкта, що сприймаються візуально та не потребують застосування спеціальних знань;

– підтвердження належності до розслідуваної справи, що полягає у відображенні унікальних ознак об'єкта, а саме: опис містить ознаки, що вирізняють наданий об'єкт з кола схожих. Слідчий (суд) очікує від експерта обґрунтування дослідження конкретного об'єкта, зафіксованого в матеріалах справи;

– інформативність опису, що означає аргументацію обрання експертних методик, яким характерна специфічність, тобто потребують актуалізації певних ознак і властивостей досліджуваного об'єкта. Такі ознаки мають бути відображені в тексті експертного висновку і за ними слідчий (суд) може перекоонатися в тому, що наданий об'єкт придатний для дослідження за обраними методиками.

Для конкретизації рекомендацій, яких має дотримуватися експерт під час описування досліджуваного об'єкта, слід виокремити ті критерії якості результату проведеної експертизи (процесуального, гносеологічного, фактичного характеру), які стосуються наведення досліджуваного об'єкта в тексті висновку експерта та сформульовані у науковій літературі: достовірність, повнота, об'єктивність та переконливість [6; 7].

Критерій достовірності також означає правильне відображення наданих об'єктів у тексті експертизи. Він полягає в тому, що експерт має застосовувати формалізоване найменування об'єкта, його складових, ознак і властивостей, застосовуючи при цьому виключно наукову термінологію, що відповідає тій галузі знань, до якої належить досліджуваний об'єкт, не вживаючи термінів і висловлень, неоднозначних за змістом, а також тих, що містять емоційну складову.

Повноту експертизи розуміють як розгляд усіх запитань, поставлених експерту, дослідження всіх об'єктів і матеріалів, наданих йому, а також відображення повною мірою всіх суттєвих ознак об'єкта з дотриманням послідовності їх описування від загальних до конкретних. Принципу повноти відповідає рекомендація вказувати у висновку експерта ознаки, що виокремлюють об'єкт із групи аналогічних, а також ті, що мають значення для застосування обраних експертних методик. При цьому експертам рекомендується додержуватися вказаної послідовності відображення ознак різного характеру — як морфологічних, так і тих, що є вираженнями кількісними показниками.

Об'єктивність передбачає обґрунтованість перебігу та результатів дослідження, а також відсутність упередженості експерта під час проведення досліджень і формулювання висновків. Об'єктивність опису можна прослідкувати також щодо реальності ознак і властивостей об'єкта, зазначених у висновку експерта. Показником об'єктивності у тексті висновку експерта слід вважати відповідність системи ознак об'єкта, наданих у ньому, уявленню про той самий об'єкт, яке виникає на підставі протоколів слідчих дій та інших процесуальних документів. Тому слід рекомендувати експертам стандартизувати описи досліджуваних об'єктів, їх ознак і властивостей.

Переконливість виявляється в аргументованості опису. Зазначення експертом досліджуваного об'єкта в експертному висновку має переконати слідчого (суд, інших процесуальних суб'єктів) у реальності його існування та адекватності вираження засобами мови. Показником переконливості тексту є підтвердження опису фотоілюстраціями, а також додержання вимог до оформлення тексту, відсутність фактичних, логічних та орфографічних помилок. Слід рекомендувати експертам описувати ознаки у логічній послідовності, супроводжуючи

фотоілюстраціями, суворо дотримуючи вимог до оформлення процесуального документа.

За ознаками логічності опису та доцільного застосування термінології було вивчено 200 експертних проваджень криміналістичних видів експертиз, виконаних у Донецькому науково-дослідному інституті судових експертиз, інших судово-експертних установах Міністерства юстиції України та Міністерства внутрішніх справ України за період з 2005 року. Під час опрацювання експертних проваджень дослідженню підлягало відображення у висновку експерта ознак, які виокремлюють об'єкт із групи аналогічних. Ознаки дослідницького характеру не було враховано, тому що їх зазначення в експертизі регулюється спеціальними експертними методиками.

Перевірка експертних висновків за ознакою послідовності описування виявила відповідність загальному принципу — вказувати ознаки від загальних до окремих.

Встановлено також, що ознака найменування досліджуваних об'єктів викликає заперечення. Так, спостерігається застосування побутових назв для позначення слюсарного інструмента, наприклад, «ключ «папуга» замість «ключ трубний важільний» (до речі, так само цей інструмент був названий у матеріалах справи). Водночас, оскільки правильне найменування експертом досліджуваного об'єкта спрямоване на однозначність зіставлення експертного висновку з протоколами слідчих дій та з іншими матеріалами справи, йому необхідно використовувати довідник слідчого для позначення інструментів, а також інших об'єктів спеціального використання.

Досліджувані експертні висновки містять вислови-евфемізми на кшталт «предмет у формі пістолета», «плями, схожі на кров». Під час опитування експертів (опитано 200 експертів, що проводили криміналістичні експертизи) встановлено, що такими висловами деякі з них намагаються підкреслити, що досліджуваний об'єкт може виявитися не тим, що він нагадує за виглядом. Тож пістолет може виявитися запальничкою, а плями бурого кольору можуть мати небіологічне походження. Однак слід зауважити, що у такому разі відбувається невиправдана перенасиченість тексту висновку експерта. Термін «пістолет» у загальному використанні означає не тільки вогнепальну зброю, а й інструмент, прилад тощо. Відтак назву «пістолет» не обов'язково може бути застосовано для позначення зброї. Те саме можна зазначити й щодо «схожих на кров плям бурого кольору». Варто врахувати, що належність об'єкта до крові встановлюється з обставин події злочину. Якщо належність до крові виявляється дослідницькою ознакою, то припущення експерта про походження плями може негативно вплинути на інших процесуальних суб'єктів, що оцінюють експертизу чи ознайомлюються з її результатами, адже таке припущення виходить за межі компетенції експерта-криміналіста. Зрештою, доречною видається рекомендація експертам обмежуватися кольором плями та не висловлювати припущень щодо її походження.

Значну розбіжність у досліджених експертних висновках виявлено щодо опису форми об'єктів. У криміналістиці загальноприйнятною є рекомендація використовувати геометричні образи для позначення форми як загальної ознаки об'єкта. Втім для позначення форми плям застосовують також висловлення на кшталт «неправильна геометрична форма». Вочевидь, що в цьому випадку таке позначення

не сприймається як конкретне. Як свідчить спостереження, плями завжди мають форму, наближену до геометричної (наприклад, її можна визначити як округлу, повздовжню, у вигляді смуги тощо). У випадках складності механізму слідоутворення форму плями доцільно позначати як складну, близьку до кількох геометричних фігур. Також викликає заперечення позначення форми порівняння з літерами: «Г-подібна» чи «Х-подібна» форма. Такі висловлення мають емоційний відтінок, оскільки йдеться про літери слов'янського чи латинського алфавітів, що може відображати особистісні переваги експерта. Відповідно до висловленої рекомендації застосовувати геометричні образи в цьому випадку рекомендується вживати позначення на кшталт: «кутова форма», «форма перехрестя». Отже, застосування у висновку експерта термінології на позначення форми об'єкта, що не належить до геометричної, не можна визнати виправданим.

Визначення форми нерозривно пов'язане із зазначенням розмірних характеристик об'єкта, а отже, доцільно дотримувати певних рекомендацій:

– розміри встановлюють за геометричною формою досліджуваного об'єкта, що природним чином містить напрями, за якими визначають його розмірні характеристики: довжину і ширину прямокутника, основу та висоту трикутника, діаметр кола тощо. Труднощі викликає визначення розмірів округлої, повздовжньої чи складної геометричної форми. У такому випадку рекомендується обирати для вимірювання найбільший і найменший діаметр такого об'єкта чи його максимальний діаметр і розмір за перехресним до нього напрямом;

– одиниця, у якій вимірюють об'єкт, залежить від його природи та одночасно визначає точність вимірювання. Так, розміри мікроскопічних об'єктів типу трас і подряпин доцільно вказувати в міліметрах, щоб підкреслити точність вимірювання; розміри об'єктів середнього масштабу (слід взуття, знаряддя злочину, предмет одягу) — в сантиметрах, оскільки вимірювання відбувається з точністю до сантиметрів; розміри великомасштабних об'єктів (довжина доріжки слідів, ширина проїзної частини вулиці, довжина мотузки зашморгу) вказувати в метрах з десятковими частинами, оскільки точність вимірювання таких об'єктів становить здебільшого дециметри.

Видається невиправданим позначення розмірів деяких стандартних об'єктів (аркуші паперу, водопровідні труби, шини автомобіля) метричними одиницями як ознак, що виокремлюють об'єкт із групи аналогічних. Пропонується застосовувати загальноприйняті технічні стандарти, а саме: розміри паперової продукції позначати «А4», «А5», діаметр водопровідних труб позначати як «1 дюйм», «S дюйма», «s дюйма», для автомобільних шин застосовувати позначення типу «195 / 65 R15» тощо.

Окремо слід зауважити щодо позначення кольору як ознаки, що виокремлює об'єкт із групи аналогічних. Більшість учасників кримінального процесу через брак фахових знань сприймають колір за усталеними на побутовому рівні уявленнями. Однак в опрацьованих трасологічних експертних висновках трапляється позначення кольору з використанням спеціальних стандартів. Так, ознаки лакофарбового покриття автомобіля експерти вказали із застосуванням криміналістичного визначника кольору. Зазначене не може не викликати зауважень слідчого (суду, інших учасників кримінального процесу), тому що у цьому випадку виникає розбіжність з відповідним позначенням у технічному паспорті досліджуваного транспортного

засобу, в якому колір автомобіля визначається за спрощеними критеріями (у діапазоні «білий — колір райдуги — чорний»). Отже, експертам доцільно у процесі опису об'єкта позначати вказану ознаку кольорами райдуги із зазначенням відтінків «світлий», «темний». Градації білого визначати за схемою «білий — сірий — чорний».

Таким чином, до основних результатів проведеного дослідження слід віднести такі:

- запропоновано оптимізувати висновок експерта шляхом вдосконалення опису досліджуваних об'єктів;

- сформульовано вимоги, які слідчий (суд) висуває до опису об'єктів і яких експерт має дотримувати під час підготовки висновку експерта: адекватність, підтвердження належності до розслідуваної справи; інформативність. Також конкретизовано їх зміст;

- сформульовано критерії описування об'єктів у тексті висновку експерта: мінімізація мовних засобів; відсутність неоднозначних термінів та емоційно забарвлених висловлень; зрозумілість для учасників судочинства, які не мають спеціальних знань; відповідність застосованій експертній методиці;

- конкретизовано мету опису досліджуваного об'єкта (речового доказу, явища, зразка, документа, ознаки, властивості, ситуації тощо) — мовними засобами створити модель об'єкта в аспекті вирішуваного експертного завдання, що розв'язується, переконати слідчого (суд, іншого замовника експертизи) у реальності об'єкта дослідження, а також у дієвості застосованих експертом засобів, забезпеченні науковості та достовірності отриманих результатів;

- сформульовано рекомендації щодо найменування загальних ознак досліджуваних об'єктів (форми, розмірів, кольору).

Список використаної літератури

1. *Грошевий Ю.М.* Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-прак. посіб. / Ю.М. Грошевий, С.М. Стахівський. — К. : КНТ — Фурса С.Я., 2006. — 272 с.
2. *Моїсєєв О.М.* Шляхи вдосконалення висновку експерта / О.М. Моїсєєв // Вісник Академії правових наук України. — № 4 (39). — 2004. — С. 191—197.
3. *Белова А.Д.* Лингвистические аспекты аргументации / А.Д. Белова. — К. : КГУ им. Тараса Шевченко, 1997. — 322 с.
4. *Цимакуридзе Г.А.* Об условиях объективной оценки заключения эксперта / Г.А. Цимакуридзе // Сборник научных работ. — 1963. — Вып. 1. — С. 105—106.
5. *Коновалова В.Е.* Допрос: тактика и психология / В.Е. Коновалова. — Харьков : СПД ФЛ Вапнярчук Н.М., 2006. — Серия : Библиотека юриста. — 176 с.
6. *Галкин В.М.* Средства доказывания в уголовном процессе / В.М. Галкин ; [отв. ред. В.К. Степутенкова]. — М. : НИИСЗ, 1968. — Ч. II: Заключение эксперта. — 1968. — 96 с.
7. *Гришина Е.П.* Обеспечение достоверности заключения эксперта в уголовном процессе / Е.П. Гришина // Российский следователь. — 2001. — № 6. — С. 15—18.

УДК 343.98(477)

Р.Л. Степанюк, кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри криміналістики, судової медицини та
психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Запропоновано авторське бачення суті спеціальних знань у кримінальному судочинстві, виокремлено загальні особливості основних форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, що вчиняються в бюджетній сфері України.

Ключові слова: спеціальні знання, розслідування злочинів, бюджетна сфера, злочини у бюджетній сфері, криміналістична методика.

Предложено авторское видение сути специальных знаний в уголовном судопроизводстве, выделены общие особенности основных форм использования специальных знаний при расследовании преступлений в бюджетной сфере Украины.

The article submits the author's personal opinion about the essence of expertise in criminal proceedings with emphasis on general features of the basic forms of expertise in the crime investigations committed in the budget sphere in Ukraine.

Злочини у бюджетній сфері України, зокрема економічне шахрайство, службові розкрадання, хабарництво та інші правопорушення, вчинені у сфері діяльності, пов'язаній з формуванням, розподілом і використанням бюджетних коштів, розпорядженням майном бюджетних установ, характеризуються доволі складним механізмом вчинення. Під час їх виявлення і розслідування перед органами дізнання і досудового слідства постають завдання, вирішення яких потребує широкого застосування спеціальних знань у різних галузях, зокрема бухгалтерського обліку, фінансів і кредиту, економічної діяльності підприємств, товарознавства, інженерної справи, криміналістичної техніки тощо. Водночас у криміналістичній літературі ці питання висвітлено лише фрагментарно, тому актуальним є комплексний розгляд зазначених проблем з метою формування якісних рекомендацій у межах окремих методик розслідування.

Аналіз поняття спеціальних знань, тлумачення яких наведено в юридичній літературі, дає підстави для висновку про те, що науковці у цілому не заперечують проти їх трактування як певних професійних знань і вмій у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які необхідні для вирішення завдань, що виникли під час розслідування та розгляду справ у суді [1, с. 215]. Здебільшого дискусії точаться щодо обсягу знань, які слід відносити до спеціальних, а також деяких інших ознак, наприклад, термінологічного співвідношення понять «знання» і «пізнання», способу їх одержання (у процесі навчання, роботи), мети застосування

(сприяння встановленню істини у кримінальній справі, пошуку, вилученню та фіксації доказів) тощо. Наведені ознаки зазнали ґрунтовного аналізу у наукових працях, були предметом доволі жвавих дискусій, а отже, не потребують окремого детального розгляду, дозволяючи висловити власну думку із цих питань.

У межах дослідження проблем формування методик розслідування злочинів, що вчиняються у бюджетній сфері України, суттєвого значення набуває питання співвідношення правових та інших спеціальних знань у кримінальному процесі. Під час розслідування таких злочинів, особливо пов'язаних з неналежним виконанням службовими особами функцій щодо дотримання вимог законодавства з питань розпорядження державним майном, нерідко виникають проблеми, що вимагають роз'яснення, усунення розбіжностей під час оцінки відповідності фактичної моделі поведінки підозрюваних осіб нормативній моделі певної діяльності. У зв'язку з цим на практиці наявні спроби застосування непроцесуальних форм використання юридичних знань, наприклад, одержання письмових консультацій від наукових установ та окремих учених. Для вирішення більш складних завдань дедалі частіше порушують питання про доцільність призначення правових експертиз у кримінальних справах.

Наведені проблеми тісно пов'язані з розумінням змісту та обсягу використання спеціальних знань у цілому. Дискусія навколо їх обсягу у кримінальному процесі із самого початку була зумовлена протиставленням юридичних і спеціальних знань. Так, М.Г. Щербаковський зазначає, що термін «спеціальні знання» використовують у вузькому значенні на протигагу обов'язковим юридичним знанням, якими мають володіти особи, що професійно здійснюють кримінальне судочинство [2, с. 56]. Це протиставлення спричинено встановленням підстави для призначення судової експертизи з метою визначення потреби у наукових, технічних або інших спеціальних знаннях (ст. 75 Кримінально-процесуального кодексу України, далі — КПК України).

У загальнотеоретичному плані проблема встановлення обсягу використання спеціальних знань була і залишається предметом обговорень. Проте слід визнати, що спроби обмежити спеціальні знання, що використовують у кримінальному судочинстві, якимись винятками за певною їх галуззю або підгалуззю навряд чи можна визнати вдалимими. Адже усі професійні знання, використання яких необхідне для встановлення істини у кримінальній справі, можна вважати спеціальними. Тому в широкому розумінні спеціальними знаннями в кримінальному процесі є будь-які професійні знання, необхідні для вирішення питань, що постають під час здійснення досудового і судового провадження у кримінальних справах. За суб'єктом ці знання слід поділити на три види:

- професійні знання осіб, які здійснюють судочинство;
- фахові знання професійних захисників;
- професійні знання осіб, яких залучають сторони для вирішення завдань кримінального судочинства.

Водночас у вузькому розумінні спеціальні знання можна розглядати як будь-які професійні знання обізнаних осіб, залучених сторонами процесу до вирішення завдань кримінального судочинства в установленому законодавством порядку.

Еволюція форм використання спеціальних знань пройшла шлях від розгляду однієї широкої форми експертизи у вигляді застосування результатів діяльності

обізнаних осіб до диференціації багатьох форм, передбачених або непередбачених у КПК України, результати використання яких мають або не мають доказового значення [3]. Крім традиційних підстав для класифікації запропоновано й інші, наприклад, відповідно до стадії кримінального процесу тощо [4, с. 103]. Розглядаючи проблеми використання спеціальних знань у методиках розслідування економічних злочинів, учені аналізують найтипівіші і найпроблемніші форми, що мають значення для відповідних категорій кримінальних справ [5—7].

Основні форми використання спеціальних знань, що є типовими для розслідування злочинів, які вчиняються у бюджетній сфері України, можна визначити за результатами аналізу слідчої практики і наукової літератури. Зокрема, у наукових працях щодо проблем розслідування зазначених злочинів дослідники підкреслюють роль ревізійного контролю та судових експертиз [8, с. 102—172], однак на практиці коло цих форм є набагато ширшим.

Так, консультації обізнаних осіб належать до числа широко застосовуваних непроцесуальних форм використання спеціальних знань, хоча не завжди безпосередньо долучаються до матеріалів справи. Водночас у літературних джерелах щодо економічних злочинів висловлюється думка, що консультації організовують здебільшого для ознайомлення з правилами роботи певної організації, розслідування незаконної діяльності якої розпочинає слідчий [9, с. 10—11]. Таке трактування застосування консультацій є занадто звуженим і зазначає лише один аспект з багатьох питань, які можна вирішувати за їх допомогою. Основними завданнями, що вирішуються шляхом одержання консультацій під час розслідування злочинів у бюджетній сфері України, є роз'яснення особливостей діяльності установи або підприємства, де було виявлено злочин, правил здійснення господарських операцій, пов'язаних із вчиненою подією, можливостей і особливостей проведення ревізій та експертних досліджень, вимог щодо оформлення відповідних матеріалів, незрозумілих слідчому положень проведеного дослідження, визначення кола необхідних слідству документів — джерел доказів, суті наявної у відповідних документах інформації, оцінка її значення для встановлення фактичних обставин справи.

Останнім часом на практиці дедалі частіше слідчі та захисники звертаються до наукових установ і окремих фахівців за письмовими консультаціями з правових питань. Серед них особливо виокремлюють прохання роз'яснити, дати тлумачення певних норм бюджетного, господарського, цивільного, а іноді — кримінального та кримінально-процесуального законодавства. Мало того, у зверненнях наводяться обставини конкретної справи і пропонується дати оцінку правомірності або неправомірності певних дій і рішень суб'єктів, що здійснюють судочинство, оцінити наявність або відсутність складу злочину у певних діяннях. Очевидно, що причиною таких звернень є недостатня кваліфікація особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора, судді, захисника, хоча наведені питання належать до кола їхніх професійних знань. Такі консультації є цілком допустимими, тому що вони, не маючи самостійного доказового значення, все-таки сприяють додатковому забезпеченню гарантій встановлення істини у справі, зменшують кількість слідчих і судових помилок.

Інша проблема стосується можливості призначення правових експертиз. Із цього питання науковці висловлюють різні думки — від категоричного заперечення такої практики до її повного схвалення, хоча на сьогодні правових перешкод до

призначення правознавчої експертизи у кримінальному процесі немає, і в деяких випадках ці експертизи були б корисними для повного та всебічного з'ясування обставин справи та правильної кваліфікації діяння. Однак автори проекту нового КПК України передбачили в ньому норму (ч. 1 ст. 242 КПК України), що прямо забороняє призначення експертизи для з'ясування питань права [10], тому зазначена проблема потребує додаткових досліджень.

Однією з розповсюджених форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері, є призначення ревізії. Її правова природа, суть, співвідношення з іншими формами використання спеціальних знань, загальний порядок призначення, проведення та фіксації результатів доволі глибоко досліджено у спеціальній літературі. При цьому приділено увагу як проведенню ревізій і перевірок в установах бюджетної сфери, так і проведенню їх у справах про злочини, пов'язані з порушеннями бюджетного законодавства [11—12]. Слід лише зазначити, що під час формування окремих криміналістичних методик потрібно визначити основні завдання, які можна вирішувати за допомогою ревізії, виявляти типові недоліки, що мають місце у практиці проведення ревізійних заходів, звертаючи особливу увагу на рекомендації щодо оцінки та використання результатів ревізії при проведенні розслідування.

Важливе значення під час дослідчої перевірки корупційних злочинів, учинених у бюджетній сфері, а також службових розкрадань і шахрайств у ситуаціях, що характеризуються наявністю фактору раптовості, має така форма використання спеціальних знань, як участь обізнаних осіб у підготовці окремих заходів. У таких випадках до організації тактичної операції на місці злочину мають бути залучені фахівці з певних галузей знань. При цьому йдеться про застосування науково-технічних засобів (засоби спостереження, спеціальні хімічні та інші засоби виявлення слідів злочинних дій тощо) для фіксації доказової інформації, помилки під час застосування яких можуть спричинити втрату важливих доказів, що значно ускладнить процес доведення.

Ще однією формою застосування спеціальних знань у справах про злочини в бюджетній сфері є залучення спеціалістів до участі у проведенні окремих слідчих дій, зокрема:

- спеціаліста для застосування технічних засобів фіксації ходу і результатів слідчих дій;
- спеціаліста у відповідній галузі знань (бухгалтера, інженера-будівельника, економіста) для участі в допиті підозрюваного, обвинуваченого, а іноді — свідка;
- спеціаліста-бухгалтера, економіста, фінансиста або фахівця у галузі комп'ютерної техніки для обшуку або виїмки;
- спеціаліста у галузі інженерної справи, будівництва для огляду місця проведення робіт, під час яких було допущено розкрадання чи інші зловживання;
- спеціаліста для відібрання будівельних матеріалів, обладнання, сировини тощо як зразків з метою проведення експертного дослідження;
- спеціаліста-товарознавця для участі у накладенні арешту на майно;
- спеціаліста у галузі криміналістичної техніки для участі в опрацюванні інформації, знятої з каналів зв'язку;
- спеціаліста у галузі почеркознавства, документознавства для участі в огляді документів — речових доказів тощо.

Найбільш процесуально цінною формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є призначення судових експертиз. У справах про злочини у бюджетній сфері найбільшого значення набули такі судові експертизи:

- судово-економічні;
- експертиза матеріалів, речовин і виробів;
- технічна експертиза документів;
- почеркознавча;
- експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів;
- товарознавча;
- будівельно-технічна.

Крім наведених, під час розслідування злочинів у бюджетній сфері, пов'язаних із хабарництвом, і деяких інших посягань, процес розслідування яких супроводжується активним використанням методів оперативно-розшукової діяльності, вагомого значення набувають судові експертизи спеціальних хімічних речовин та експертизи відеозвукозапису для дослідження об'єктів, що застосовувалися у процесі викриття злочинців.

На сьогодні у теорії і практиці судових експертиз (судовій експертології) залишаються до кінця не вирішеними питання щодо їх класифікації, диференціації експертних завдань і встановлення чітких вимог до об'єктів дослідження. Закономірно, що ці проблеми є причинами суперечностей у нормативно-правовій базі, слідчій та експертній практиці, науково-методичних рекомендаціях з питань призначення та проведення експертиз, окремих методиках розслідування злочинів. Зокрема, дискусійним є питання співвідношення судових експертиз, що належать до класу економічних, наслідком чого нерідко є окремий розгляд судово-економічної і судово-бухгалтерської експертизи. Крім того, під впливом російських наукових праць є намагання встановити в Україні рекомендації щодо призначення фінансово-економічної, планово-економічної та інших видів експертиз, хоча такі експертизи в Україні не передбачено нормативно-правовими актами з питань судово-експертної діяльності, а їх завдання належать до інших видів експертних досліджень. Тому до цієї проблеми слід внести ясність.

Вбачається, що під час формування рекомендацій щодо призначення судово-економічних експертиз слід виходити із загальної назви групи експертних досліджень. Відповідно до Переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України, до економічної експертизи належать три експертні спеціальності:

- дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності;
- дослідження документів фінансово-кредитних операцій;
- дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій.

Перша спеціальність дає змогу проводити судово-бухгалтерську експертизу, друга — фінансово-кредитну, третя — експертизу економіки підприємства. Ці три підвиди досліджень на сьогодні складають вид судово-економічних експертиз в Україні. Водночас під час розслідування нерідко виникає потреба вирішення експертами питань, що належать одночасно до двох або трьох із наведених різновидів експертиз. Тому вбачається за доцільне призначення судово-економічної експертизи за загальним правилом, однак при цьому важливо пам'ятати, що для

проведення експертизи обраний керівником експертної установи або слідчим експерт має бути атестований саме за відповідним видом дослідження.

Призначення одного внутрішньовидового дослідження (наприклад, судово-бухгалтерського) для вирішення завдань, що належать до предмета іншого дослідження (наприклад, економіки підприємства), є суттєвою помилкою, яка у випадку, якщо судовий експерт за відповідним напрямом не атестований, може призвести до втрати доказового значення проведеної експертизи. Отже, під час розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України, може виникнути потреба у призначенні судово-економічної експертизи або її окремого підвиду — судово-бухгалтерської, фінансово-кредитної експертизи або експертизи економіки підприємства.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що найбільш проблемними і специфічними, а водночас і ефективними для вирішення завдань кримінального судочинства у справах про злочини у бюджетній сфері є консультації обізнаних осіб, проведення ревізії, участь фахівців у підготовці окремих заходів під час дослідної перевірки та розслідування, у слідчих діях, а також призначення судових експертиз. Опрацювання теоретичних питань наведених форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів зазначеної категорії, а також організаційно-прикладних заходів щодо їх удосконалення є важливим напрямом подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. *Белкин Р.С.* Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. — М. : Мегатрон XXI, 2000. — 2-е изд. доп. — 334 с.
2. *Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів* : монографія / [Волобуєв А.Ф., Осика І.М., Степанюк Р.Л. та ін.] ; за заг. ред. проф. А.Ф. Волобуєва. — Харків : Курсор, 2009. — 320 с.
3. *Кудрявцева А.В.* Эволюция форм использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве / А.В. Кудрявцева [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.iaaj.net/node/428>.
4. *Классен Н.А.* Основания классификации форм использования специальных познаний в уголовном процессе России / Н.А. Классен // Вестник ОГУ (Серия: Юридические науки). — 2008. — № 83/март. — С. 101 — 103.
5. *Волобуєв А.Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Волобуєв Анатолій Федотович. — Харків, 2001. — 426 с.
6. *Чернявський С.С.* Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Чернявський Сергій Сергійович. — К., 2010. — 610 с.
7. *Матусовский Г.А.* Экономические преступления: криминалистический анализ / Г.А. Матусовский. — Харьков : Консум, 1999. — 480 с.
8. *Гарбуз Г.С.* Методика по расследованию присвоенный или растрат, совершаемых в бюджетной сфере : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Гарбуз Григорий Сергеевич. — Красноярск, 2007. — 233 с.
9. *Расследование преступлений в сфере экономики: руководство для следователей* / [Алексеева И.С., Алферов В.А., Амплеев С.В. и др.] ; под общ. ред. И.Н. Кожевникова. — М. : Спарк, 1999. — 415 с.
10. *Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 13 січня 2012 року № 9700*, внесений Президентом України : станом на 13 січня 2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=42312.

11. *Крисюк В.І.* Ревізія і контроль в установах і організаціях бюджетної сфери : навч. посіб. / Крисюк В.І., Каленський М.М., Юрченко О.В. — К. : Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджменту і бізнесу, 2000. — 148 с.

12. *Бондаренко О.О.* Оцінювання та використання матеріалів ревізії при розслідуванні злочинів, пов'язаних із порушеннями бюджетного законодавства / О.О. Бондаренко, Р.Л. Степанюк // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збір. наук. праць ; ред. кол. Цимбал М.Л., Шепітько В.Ю., Головченко Л.М. та ін. — Харків : Право, 2010. — Вип. 10. — С. 68—73.

УДК 343.98

М.Г. Щербаковський, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Харківського національного університету внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД

Розглянуто питання призначення експертиз матеріалів, речовин і виробів під час розслідування дорожньо-транспортних пригод для встановлення їх обставин та ідентифікації учасників.

Ключові слова: розслідування дорожньо-транспортних пригод, матеріалознавчі експертизи.

Рассмотрены вопросы назначения экспертиз материалов, веществ и изделий при расследовании дорожно-транспортных происшествий для установления их обстоятельств и идентификации участников.

The article depicts the necessity of substance and product examination during the investigation of traffic accidents to establish circumstances and identify participants.

У сучасних умовах дорожнього руху спостерігається чітка тенденція щодо зростання кількості транспортних пригод. Між тим розслідування справ про дорожньо-транспортні пригоди (далі — ДТП) часто пов'язано з певними труднощами. Це зумовлено як специфікою самих пригод, так і не завжди якісним підходом до їх розслідування.

У методичній і навчальній літературі, присвяченій розслідуванню ДТП, для встановлення її обставин увага акцентується на проведенні автотехнічних, транспортно-трасологічних і медичних експертиз [1; 2; 3; 4]. Проте можливості застосування матеріалознавчих експертиз (експертиз матеріалів, речовин і виробів) під час розслідування ДТП практично не розглянуто. Зазначена прогалина має негативні наслідки, оскільки з поля зору слідчого випадає широке коло фактичних даних про пригоду, які можуть бути встановлені із застосуванням спеціальних знань. Тому метою статті є обговорення сучасних можливостей матеріалознавчих експертиз з дослідження матеріальних слідів ДТП для з'ясування обставин події та встановлення її учасників.

Процес наїзду, зіткнення супроводжується виникненням зустрічних слідів на контактуючих поверхнях об'єктів, що взаємодіють. Такі сліди залежно від властивостей цих поверхонь можуть мати однорідні або різнорідні інформаційні поля [5, с. 11]. Так, у момент ДТП під час зіткнення транспортних засобів, у разі наїзду на нерухому перешкоду (паркан, стовп, дерево тощо) або на людину в структурі сліду не завжди відображаються ознаки зовнішньої будови слідоутворюючого

об'єкта, а залишаються тільки частинки матеріалу або речовини, з якого він складається. У результаті контакту відбувається перенесення лакофарбового покриття, скла з транспортного засобу на інший транспортний засіб, перешкоду або одяг потерпілого. Крім того, на одяг потерпілого можуть потрапити частинки гуми шин і пластмасових деталей, ґрунт з коліс, пально-мастильні матеріали. На транспортний засіб у результаті контакту можуть переноситися волокна одягу потерпілого, частинки матеріалів, речей, що перебувають у його руках, матеріал перешкоди.

Отже, важливими носіями слідів і джерелом відомостей, необхідних для вивчення слідів контактної взаємодії, є місце пригоди (ділянка дороги), пошкоджені перешкоди, одяг і тіло потерпілого, наявні у нього предмети, транспортні засоби.

Виявлення частинок матеріалу, речовин на потерпілому, перешкоді або транспортному засобі під час огляду місця події, їх фіксація та вилучення, як правило, не становлять труднощів. Проблеми виникають під час пошуку мікрооб'єктів на предметах-носіях. При цьому під час огляду місця події, транспортного засобу, перешкоди або одягу потерпілого можуть виникнути дві ситуації:

- мікрочастинки фарби, скла, волокон та інші сторонні нашарування на елементі речової обстановки виявлено;

- сторонні нашарування візуально не виявлено, але висунуто обґрунтовану версію про їх знаходження на одязі, перешкоді, деталях транспортного засобу, що виступають.

В обох ситуаціях предмети одягу або взуття, на яких є або припускається наявність волокон, мікрочастинок лакофарбового матеріалу та скла, кожний окремо слід загорнути у щільний білий папір. Не можна упаковувати їх у поліетиленові мішки через електростатичні властивості поліетилену, під впливом яких локалізація мікрочастинок на об'єктах може зазнати змін.

Якщо на деталях транспортного засобу встановлюють нашарування, експерту необхідно надати сам предмет. Нашарування необхідно прикрити аркушем білого паперу або тканиною, закріпленою по краях. При цьому знімні деталі, від яких могли відділитися виявлені частинки фарби, обережно знімають, упаковують і надсилають до експертної установи. У разі потреби надання зразків лакофарбового покриття деталей транспортного засобу їх беруть поблизу місця контакту (деформації).

Підготовка об'єктів для проведення матеріалознавчих експертиз потребує дотримання певних правил. Зокрема, перед упакованням одягу потерпілого його потрібно ретельно просушити, не струшуючи, щоб не витрусити мікрочастинок фарби, скла, ґрунту тощо. У постанові про призначення експертизи слід вказати, які тілесні ушкодження є на тілі потерпілого і де саме. Якщо у справі проведено судово-медичну експертизу, необхідно зробити відповідну виписку з висновку та надати експертові разом з постановою про призначення експертизи фарби, скла, волокон.

Під час виявлення частинок скла і лакофарбового покриття на місці ДТП слідчий також має дотримувати певних правил. Насамперед потрібно вилучити максимальну кількість фрагментів. Зібрані частинки покриття варто зберігати у паперовій або поліетиленовій упаковці (не рекомендовано застосовувати липку стрічку). Необхідно уникати механічного ушкодження зібраних об'єктів з метою збереження їхніх ідентифікаційних ознак (форми осколка фари, шарів лакофарбового

покриття тощо). Якщо частинки фарби перебувають на певних об'єктах (транспортних засобах (далі — ТЗ), огорожі, дереві тощо), необхідно демонтувати деталь ТЗ, вирізати частину дерева тощо. Якщо об'єкт-носії не можна подати для дослідження у зв'язку з великими габаритами, застосовують метод зіскрібка. Хоча для успішного проведення експертизи на дослідження бажано надавати не зіскрібок лакофарбового покриття, а сам об'єкт-носії, оскільки під час зіскрібання порушується поверхня покриття, що не дозволить провести комплексне трасологічне дослідження покриття пофарбованого предмета за єдиною межею поділу покриття та за його складом. Не можна допускати змішування вилучених об'єктів під час зберігання та пересилання. Кожний об'єкт-носії поміщають в окрему упаковку з метою запобігання забрудненню поверхні об'єктів.

Під час проведення матеріалознавчих експертиз вирішують такі типові завдання:

- наявність об'єктів певної природи на предметі-носії (діагностичне завдання);
- належність об'єктів до певної множини (класу, виду, групи), прийнятої у тій чи іншій галузі науки, техніки, промислового виробництва, матеріалознавства (класифікаційне завдання);
- індивідуально-конкретна тотожність об'єкта або наближення до неї на рівні роду, групи різного обсягу (ідентифікаційне завдання);
- властивості та стани об'єкта, суттєві для виявлення фактичних обставин розслідуваної події — місця, часу та способу виготовлення об'єкта, а також причин і часу зміни (діагностичні завдання);
- механізм взаємодії об'єктів як елементів речової обстановки розслідуваної події, наприклад, установлення факту контактної взаємодії (ситуаційне завдання).

Типовими запитаннями, що ставлять експерту під час призначення експертиз матеріалів, речовин і виробів, є такі [5; 6].

Експертиза лакофарбових матеріалів і покриттів

Чи є на предметі-носії (одязі потерпілого, транспортному засобі) частинки лакофарбового покриття транспортного засобу?

Якого кольору верхній шар лакофарбового покриття, частинки якого виявлено на предметі-носії?

Чи походять частинки від стандартного лакофарбового покриття легкового (вантажного) автомобіля?

Чи придатні частинки фарби, знайдені на місці події (предметі-носії), для ідентифікації конкретної пофарбованої поверхні?

Чи мають надані зразки лакофарбових речовин (частинок покриттів) спільну родову (групову) приналежність?

Чи не становили раніше окремі частини лакофарбового покриття одну пофарбовану поверхню?

Чи перефарбовували транспортний засіб?

Експертиза скла, полімерних матеріалів

Чи є на предметі-носії частинки скла, полімерних матеріалів?

Частиною якої деталі транспортного засобу є частинки лобового скла, бокових стекол, розсіювача фари, поворотів, габаритів, інших деталей?

Чи становили частинки скла, полімерних матеріалів, виявлені на предметі носії та вилучені з транспортного засобу, одне ціле?

Якщо належність до цілого встановити неможливо, то чи мають частинки, виявлені на предметі-носії та вилучені з ТЗ, спільну родову (групову) приналежність і яку саме?

Експертиза волокнистих матеріалів

Чи є на предметі-носії (бампері, крилі, радіаторі або іншій деталі ТЗ) волокна-нашарування (мікрочастинки волокон), яка їх природа?

Чи перебували у контакті ТЗ і одяг потерпілого?

Чи є клаптик тканини, знайдений на ТЗ, частиною предмета одягу потерпілого?

Якщо приналежність до цілого встановити неможливо, то чи мають волокна-нашарування і волокна, з яких виготовлено тканину одягу потерпілого, спільну родову (групову) приналежність і яку саме?

Біологічна експертиза. Призначення такої експертизи пов'язано з тим, що під час розслідування ДТП хоча і рідко, але трапляються випадки, коли на місці події, у тому числі й на самому ТЗ і (або) одязі потерпілого, залишаються сліди листя з дерев, трави, рослин, овочів, ягід та інших об'єктів біологічного походження; іноді на потерпілому або перешкоді залишаються частинки дерев'яного кузова вантажівки, інші сліди контактування поверхонь. Зазначені сліди потребують обов'язкового виявлення, фіксації та вилучення з метою встановлення механізму травмування потерпілого або тварини, реконструкції механізму ДТП, установлення причетності водія і ТЗ до ДТП, установлення інших обставин, що мають істотне значення для кримінальної справи. У зазначених випадках призначають проведення біологічної експертизи, у межах якої слідчий часто призначає проведення ботаничної експертизи.

Експерти можуть поставити такі запитання.

Чи є на деталях транспортного засобу, перешкоді, інших об'єктах частинки рослинного походження?

Яка природа цих частинок?

До якої породи дерева належать рослинні об'єкти?

Якою частиною рослини є цей об'єкт (корінь, стебло, листя тощо)?

Чи мають рослини, їх частини, вилучені з місця події, а також листя, стебла і кора, вилучені з транспортного засобу, загальну родову (групову) приналежність і яку саме?

Ґрунтознавча експертиза. Призначення експертизи пов'язано з необхідністю встановлення під час розслідування ДТП факту знаходження транспортного засобу на конкретній ділянці місцевості, контактної взаємодії з певними об'єктами та з іншою метою, коли виникає потреба у встановленні спільності ґрунту в місці ДТП з нашаруваннями ґрунту, виявленими на транспортному засобі, або у спільності нашарувань ґрунту на транспортному засобі та одязі потерпілого. Об'єктами ґрунтознавчої експертизи є ґрунтові нашарування на предметах-носіях, предмети із забрудненнями, схожими на ґрунт (на одязі, взутті, транспортних засобах, знаряддях, інструментах тощо). Нашарування бажано надавати на дослідження разом із предметами-носіями. Якщо забруднення під час транспортування можуть обсіпатися, їх акуратно знімають заздалегідь. Великі грудки речовини забруднення упаковують окремо із зазначенням про їх локалізацію на поверхні предмета. Під час вирішення ідентифікаційних завдань для порівняльного дослідження необхідно вилучити ґрунтові зразки ділянок місцевості.

На вирішення ґрунтознавчої експертизи можуть поставити такі запитання.
Який механізм утворення забруднення одягу потерпілого у результаті ДТП?

Чи є надані на дослідження речовини ґрунтом?

Чи придатні нашарування ґрунту на поданому предметі для ідентифікації конкретної ділянки місцевості?

Чи належать утворені нашарування ґрунту на транспортному засобі конкретній ділянці місцевості?

Чи мають частинки ґрунту, виявлені на одязі потерпілого, на місці ДТП, вилучені з деталі транспортного засобу, загальну родову (групову) приналежність і яку саме?

Експертиза металів і сплавів. Металознавчі експертизи під час розслідування ДТП, як правило, проводять з метою дослідження якості металевих деталей транспортного засобу (рульової, гальмівної, ходової систем, окремих агрегатів, вузлів тощо), встановлення умов експлуатації деталей, змін, пов'язаних з обставинами ДТП, а також для встановлення причини та часу їх руйнування (до початку, в момент або після ДТП). Під час підготовки зруйнованої деталі для надання на експертне дослідження слід дотримувати таких правил:

– після зняття зруйнованої деталі поверхню зламу необхідно змастити нейтральною мастильною речовиною (солідолом, моторним або трансмісійним маслом) для запобігання окисленню;

– деталь слід упакувати так, щоб поверхня зламу ні з чим не стикалася з метою невнесення додаткових змін;

– на дослідження необхідно подавати не тільки частини зруйнованої деталі, але і з'єднані з нею інші деталі, зважаючи на те, що у багатьох випадках з характеристиками таких деталей можна отримати додаткову інформацію про час і механізм руйнування деталі.

Дотримання зазначених правил забезпечує, по-перше, збереження первісного стану зруйнованої деталі та поверхні її зламу, по-друге, достовірність експертного висновку про причини зламу, якість деталі тощо). Експерту при цьому ставлять такі типові запитання.

Коли — до, під час або після моменту ДТП — зруйновано деталь транспортного засобу, яка впливала на його рух?

Яка причина руйнування деталі: через експлуатаційні або неексплуатаційні навантаження?

Чи були у матеріалі деталі які-небудь дефекти, що вплинули на її міцність?

Чи були в деталі «утомлені» тріщини, що знизили її міцність?

Розслідування ДТП, що сталися в темну пору доби, нерідко потребують встановлення того, чи працювали на транспортному засобі, на який стався наїзд, лампи габаритів, фар, стоп-сигналів, поворотів тощо. У таких випадках лампи освітлювання також надаються на металознавчу експертизу (і зруйновані, і цілі). При цьому вони мають бути упаковані так, щоб уникнути нового руйнування або пошкодження. Найкращий варіант — обгорнути лампу у папір, а потім у вату і помістити у коробку. Під час дослідження таких ламп ставлять такі запитання.

Чи справна лампа, яка вилучена з транспортного засобу?

Чи була розжарена нитка розжарювання лампи у момент руйнування колби?

Яка нитка була розжарена — ближнього чи дальнього світла у лампі фари в момент руйнування колби?

Чи була розжарена нитка розжарювання лампи у момент руйнування, якщо колба лампи ціла, а нитка розжарювання зруйнована?

Очевидним є те, що виявлення слідів злочину на елементах речової обстановки місця ДТП і своєчасне призначення для їх дослідження комплексу матеріалознавчих експертиз дозволять слідчому з'ясувати не тільки механізм події, але й встановити (ідентифікувати) учасників ДТП.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Расследование дорожно-транспортных происшествий* / [Писаренко И.В., Магера В.Н., Ткаченко В.И., Чудновский В.В.]. — К. : РИО МВД Украины, 1994. — 330 с.
2. *Дорожно-транспортні пригоди. Особливості розслідування* / [уклад. Шабадей А.М., Шеховцов С.О., Дубонос К.В.]. — Харків : Факт, 2003. — 119 с.
3. *Расследование дорожно-транспортных происшествий* / [под общ. ред. В.А. Федорова, Б.Я. Гаврилова]. — М. : Экзамен, 2003. — 404 с.
4. *Шевцов С.А. Возможности использования специальных знаний при расследовании дорожно-транспортных происшествий* / С.А. Шевцов. — Харьков : СПД-ФО Чальцев О.В., 2005. — 308 с.
5. *Вещественные доказательства: Информационные технологии процессуального доказывания* / [под общ. ред. проф. В.Я. Колдина]. — М. : НОРМА, 2002. — 768 с.
6. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, зі змінами, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30.12.2004 № 144/5; від 10.10.2005 № 59/5; від 29.12.2006 № 26/5; від 15.07.2008 № 1198/5; від 01.06.2009 № 965/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.*
7. *Митричев В.С. Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них* / В.С. Митричев, В.Н. Хрусталева. — СПб. : Питер, 2003. — 591 с.

УДК 343.982.3

Э.А. Разумов, старший преподаватель
Сумского филиала Харьковского национального
университета внутренних дел

К ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ И ТАКТИЧЕСКИМ ОСНОВАМ СОСТАВЛЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОГО ПОРТРЕТА

Рассмотрены особенности тактики допроса при расследовании преступлений с использованием примет внешности, разработаны предложения по методике установления психологического контакта при составлении субъективных портретов.

Ключевые слова: приметы внешности, допрос, тактические и психологические приемы допроса, субъективный портрет, психологический контакт.

Розглянуто особливості тактики допиту під час розслідування злочинів з використанням примет зовнішності, розроблено пропозиції за методикою встановлення психологічного контакту при складанні суб'єктивних портретів.

This article addresses specific character of tactics of interrogation in course of investigation of crimes with use of signs of appearance, offers by a technique of an establishment of psychological contact are developed at drawing up of subjective portrait.

Информация о внешности преступника при ее умелом и правильном использовании является одной из основ успешного раскрытия и расследования преступления. С целью повышения эффективности использования примет внешности создаются и внедряются различные автоматизированные системы, позволяющие повысить эффективность работы с соответствующими видами криминалистического учета внешности.

В настоящее время в деятельности органов внутренних дел Украины и России широко используются информационно-поисковые системы, предназначенные для ведения различного рода баз данных и учетов, в которых имеются модули графического распознавания по признакам внешности. Наибольшее распространение получили хорошо зарекомендовавшие себя системы «Портрет-поиск» (функционирует по линии различных служб МВД в 87 субъектах Российской Федерации), «КРИМНЕТ» (ее положительный опыт использования накоплен в МВД по Удмурдской республике РФ) и «СОВА» [1]. Основой использования этих систем является проверка создаваемых субъективных портретов предполагаемых преступников по имеющимся базам данных. От качества составления этих портретов, как правило, зависит эффективность использования автоматизированных поисковых систем для раскрытия преступлений.

Однако анализ применения информации о внешности человека при раскрытии преступлений показывает, что возможности использования субъективных портретов при проведении оперативно-розыскных мероприятиях задействованы

еще не в полной мере. Не находит широкого применения накопленный положительный опыт создания специализированных портретных лабораторий, эксперты-художники которых могут профессионально составлять субъективные портреты [2]. Не разрабатываются и не внедряются психологические и тактические приемы работы с потерпевшими, очевидцами, что не позволяет повысить достоверность портретов, их типовое сходство, качество создаваемых изображений. Медленно внедряются современные, эффективные методы и технические средства, в том числе с использованием компьютерных технологий. В связи с этим представляется важным разработать меры, направленные на повышение уровня работы по составлению субъективных портретов, в том числе повышение профессионализма специалистов по воссозданию образа, а также их умения работать с лицами, по показаниям которых составляются портреты.

Важной проблемой, связанной с использованием словесной информации о внешнем облике человека, полученной при допросе потерпевших и свидетелей-очевидцев, является оценка ее полноты и достоверности, в основе которой лежит анализ субъективных и объективных факторов, оказывающих влияние на личность очевидца событий. Известно, что восприятие внешнего облика неизвестного человека — это сложный психический процесс, который проходит в определенных условиях и под влиянием конкретных факторов. Результатом этого процесса является мысленный образ, сформировавшийся в памяти очевидца, составляющий основу информации о внешности другого человека. Формирование мысленного образа происходит в определенных условиях и под воздействием определенных факторов, влияющих на процесс восприятия. К ним относят:

объективные факторы:

- расстояние до объекта;
- освещенность;
- метеоусловия;
- время наблюдения;
- время суток;

субъективные факторы:

- возраст;
- национальность;
- интеллект;
- состояние органов зрения и слуха;
- характер;
- способности;
- социальное положение;
- личные качества;
- поведение;
- физическое и психическое здоровье;
- внимание;
- наблюдательность;

другие индивидуальные особенности.

Все это должно детально выясняться в ходе допроса, анализироваться и на этой основе должна формироваться оценка достоверности полученных показаний о внешности разыскиваемого лица.

Например, основанием для выводов о надежности информации относительно возраста разыскиваемой личности могут служить данные о возрасте очевидца происшествия, учитывая следующую установленную закономерность: человек чаще всего правильно определяет возраст лиц своего возраста и тех, кто моложе его, в отношении же лиц старшего возраста часто допускаются ошибки.

Важной характеристикой, определяющей мыслительные способности человека, является интеллект, который предопределяет его способность изложить ту или иную информацию. Нередки случаи, когда человек запомнил внешность другого человека, но не может описать ее из-за бедного словарного запаса, хотя при просмотре иллюстративного материала точно указывает на запомнившиеся ему признаки. В этом случае следователь и специалист должны помочь очевидцу, используя различные психологические приемы.

Как показывает практика, показания свидетеля об обстоятельствах происшествия более точные по сравнению с показаниями потерпевшего, хотя могут быть менее полными, что объясняется различным психическим состоянием, в котором они находились в момент события. Нередко у очевидца возникает психологическая установка на «преступника», а не просто на какого-либо человека, что чаще всего отрицательно влияет на воссоздание облика устанавливаемого лица, и поэтому следователь должен попытаться изменить ее (например, убедить, что воссоздается облик еще одного очевидца событий, а не преступника).

Наладить контакт следователя со свидетелем (потерпевшим) помогают определенные психологические приемы. Например, некоторые очевидцы считают, что не могут запомнить внешность человека, объясняя это отсутствием зрительной памяти, поэтому отказываются участвовать в составлении субъективного портрета. В этом случае, начиная совместную работу с очевидцем, следует предложить припоминать сначала отдельные, наиболее простые элементы внешности, которые лучше запомнились, постепенно переходя к новым признакам. Замечено, что, когда человеку сразу предлагается вспомнить весь комплекс элементов внешности, он теряется, появляется чувство неуверенности с последующим отказом от дальнейшей работы. Если же тактично уверить, что все это не составляет большого труда и начать работу, постепенно усложняя вопросы, чаще всего удается получить обширную информацию о внешности разыскиваемого лица.

В таких случаях можно предложить свидетелю описать внешность присутствующего в комнате человека и оказать помощь в решении поставленной задачи. Такое действие следователя поможет снять напряженное состояние человека, повысить уверенность в своих возможностях, кроме того, выявит его способности проводить внешнее описание человека.

Важным моментом составления словесного, а затем и субъективного портрета неизвестной личности является определение оптимального уровня его детализации. Излишняя детализация нередко обуславливает внесение в описание внешности элементов фантазии и домысла. Более того, существует такой уровень детализации, по которому дальнейшее уточнение элементов внешности становится нецелесообразным, так как уже установлен комплекс индивидуализирующих признаков, по которым можно идентифицировать личность.

Всю работу по составлению субъективного портрета при допросе можно разделить на несколько этапов.

Предварительный этап:

- получение максимальных сведений о допрашиваемом очевидце;
- планирование допроса свидетеля-очевидца на основе имеющихся о нем данных (антропологический тип, пол, возраст, роль очевидца — потерпевший, свидетель, участник и т. д.).

Вводный этап:

- установление психологического контакта с допрашиваемым лицом;
- активизация процессов памяти очевидца по воспроизведению образов;
- определение типа памяти у допрашиваемого, основных его психофизические характеристик: характер, темперамент (сангвинический, флегматический, холерический, меланхолический), внимание, наблюдательность, память, воображение.

Основные приемы:

- активно применять методы установления психологического контакта (например, часто называть имя очевидца), проявлять вежливость, во время рассказа очевидца об обстоятельствах дела смотреть в глаза, быть внимательным;

- корректно направлять рассказ очевидца к предмету допроса, не задавать наводящие вопросы. Важно проявлять искреннюю заинтересованность в хорошем результате. Если процесс воспроизведения зрительных образов затруднен, то можно использовать воссоздание эмоционального фона очевидца во время происшествия, делать перерывы во время рассказа, давать очевидцу возможность «отдохнуть», переключив на рассказ о себе (профессия, род занятий);

- сделать «комплимент-профессия»;

- перед началом составления портрета использовать фразу «уверенность в хорошем результате» и др.

Рабочий этап: составление словесного и субъективного портретов:

- поддержание установленного психологического контакта с очевидцем;
- активизация процессов памяти очевидца по детальному воспроизведению зрительных образов;

- получение подробного описания внешности разыскиваемого человека.

Основные приемы:

- ориентировать память очевидца на типажное сходство с известными людьми, артистами, знакомыми (не видел ли он устанавливаемую личность ранее);

- начинать работу с той части лица, которую очевидец, по его мнению, запомнил лучше;

- прибегать к сравнению формы элементов лица с известными геометрическими фигурами. Если процесс воспроизведения зрительных образов затруднен, то можно использовать вопросы, основанные на контрасте («нос длинный или короткий?»);

- предлагать очевидцу карандаш для рисования запомнившихся элементов внешности;

- избегать излишней детализации изображения, использовать выражения, одобряющие совместную работу.

Рекомендуется в процессе допроса для обеспечения системности и полноты описания внешности пользоваться формализованным бланком словесного портрета, в котором указаны элементы внешности и наиболее распространенные

характеризующие признаки. Для более точного описания внешности свидетелю целесообразно предъявлять атласы и альбомы антропологических типов лиц, каталоги элементов внешности, а в случае наличия программы типа «Faces» — использовать для просмотра имеющиеся в ней базы данных элементов внешности. Используя эту программу, следователь сам может попытаться составить субъективный портрет или сделать его компьютерную схематическую зарисовку с последующим более профессиональным составлением субъективного портрета.

Заключительный этап: показания свидетеля о внешности устанавливаемой личности фиксируются в протоколе, приложением к которому служит субъективный портрет, составленный с привлечением специалиста.

Таким образом, задачей следователя при составлении субъективного портрета является поиск путей к даче свидетелем-очевидцем необходимой информации (отказ вспомнить — это неправильная попытка вспомнить что-либо). Человеку надо создать конкретные условия произошедшего события, чтобы он вспомнил все обстоятельства. Следует понимать, что чем больше человек испуган, тем больше деталей он запоминает, и что после фазы ужаса наступает стресс, и память резко ухудшается. Спокойное же состояние (когда человек не предполагает, что перед ним преступник) приводит к рассеянному вниманию при восприятии внешности.

Установлению психологического контакта может помочь созданная следователем доверительная атмосфера на протяжении всей работы. При этом следует понимать, что работа в течение более чем двух часов утомляет очевидца и снижает его работоспособность. Очевидцу желательно предложить полумягкое кресло со спинкой и подлокотником (в ситуации, когда человек нервничает, он не знает, куда деть свои руки), помещение желательно изолировать от шума и других внешних раздражителей, недопустимо присутствие посторонних лиц.

Разговор с очевидцем необходимо начинать с объяснения, что от него хотят, как будет проходить работа, о назначении используемых технических устройств и методов работы. Следует также сказать, что в результате будет не точная копия воссоздаваемого лица, а лишь его примерная модель, имеющая определенное сходство. Добиваясь активного участия очевидца в работе, специалист должен употреблять слова: «я вас понимаю», «хорошо, что вы это запомнили», «хорошо, что у вас такая хорошая память», «хорошо, что вы не растерялись», «работа у нас получится» (не «у меня»). Представление работы по составлению субъективного портрета как совместный труд воодушевляет очевидца на лучшее припоминание забытых событий. Следует также успокоить человека тем, что во всех затруднениях при составлении портрета ему будет оказана необходимая помощь.

Просьбу описать события детально и как можно полнее следует сопровождать предложением закрыть глаза и мысленно представить ситуацию, разрешая при этом очевидцу просто говорить то, что он вспоминает. Специалист при этом должен записывать всю полученную информацию (можно использовать диктофон в качестве черновых набросков). Ни в коем случае нельзя прерывать очевидца. Специалист всем своим видом должен подчеркивать, что он весь во внимании и ценит любую полученную информацию.

Только после рассказа обо всем том, что запомнил очевидец по приметам внешности, необходимо сконцентрировать внимание на описании важнейшего ее

элемента — лица. При этом можно сравнить человеческий разум с видеокамерой. Здесь наиболее уместны вопросы: «когда вы лучше всего видели этого человека?» (как говорится «перемотайте пленку назад и сделайте паузу»), «вы сейчас смотрите на того человека?». Необходимо заставить очевидца вновь пережить ту ситуацию. Во время рассказа очевидца нельзя его перебивать и только во время возможной паузы в рассказе можно задавать уточняющие вопросы (например, «во что он был одет?»).

Вопросы должны носить позитивный характер, показывать очевидцу, что он все помнит (например, правильнее спросить «вы помните его лицо?» вместо «вы не помните его лица?»).

Главное в субъективном портрете — выделить то, что бросается в глаза и выделяет человека из толпы. При этом очевидцу лучше предложить прийти на составление портрета в той же одежде, в которой он был в момент события. Это помогает лучше вспомнить его детали. Не надо дорисовывать элементы внешности, которые очевидец не помнит (даже при опознании по фотографиям надо закрывать (удалять) те элементы, которых очевидец не видел). Лучше делать схематичный набросок, чем показывать фото в деталях, которые порой «забивают» память и отвлекают внимание очевидца, так как человек лучше воспринимает образ, созданный в воображении, и мысленно сам дополняет недостающие детали.

В ходе составления портрета можно проверить достоверность образа в памяти путем замены тех или иных элементов портрета на другие (задав контрольные вопросы: «сколько мне лет?» и т. п.). Но ни в коем случае нельзя говорить человеку, что он ошибся: это лишает его уверенности в себе. Необходимо морально стимулировать его: «вы точно определили мой возраст», «вы все хорошо запомнили».

В конце работы необходимо поблагодарить человека за сотрудничество и попросить его обязательно сообщить, если он что-либо еще вспомнит.

При обращении очевидцев в состоянии алкогольного или наркотического опьянения, в состоянии аффекта, резкого возбуждения, агрессии по отношению к специалисту, в болезненном состоянии, с травмами и ранениями, очевидцев, находящихся в стрессовом состоянии вследствие физического насилия во время совершения преступления, они направляются на составление субъективного портрета в течение 3 последующих дней.

В практике работы портретной лаборатории Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Сумской области был случай, когда по делу об изнасиловании оперативные работники, не учитывая состояния потерпевшей, сразу стали ей показывать фотоальбом лиц, состоящих на оперативном учете, но она никого не опознала. Позже потерпевшей, находившейся в более спокойном состоянии, при участии специалиста-художника, который составил рисованный портрет, удалось найти фотографию преступника в том же альбоме. В результате тяжкое преступление было раскрыто [3].

Понятно, что для эффективной работы необходим наглядно-справочный материал в виде фотографий с различными антропологическими типами внешности, а также людьми, запечатленными в различных эмоциональных состояниях (доброжелательность, страх, недоверие, удивление, грусть, злость и др.). Также необходимо иметь образцы различных типов волос, глаз в виде цветных изображений.

При этом предъявление очевидцам фототеки, базы данных габитоскопических учетов и др. осуществляется только после составления субъективного портрета, так как большой объем просмотренных фотографий размывает мысленный образ, за исключением тех случаев, когда очевидец имеет информацию об имени, кличке или месте проживания, а в некоторых случаях и фамилии устанавливаемого лица. В этом случае для опознания предъявляется только та страница альбома, на которой имеется фотография данного подозреваемого или несколько фотографий автоматизированной фототеки, в числе которых находится и карточка подозреваемого лица.

Предъявление фото- и видеоучетов необходимо процессуально оформлять с использованием соответствующих тактических и процессуальных правил. В протокол допроса очевидца следует вносить запись о предъявлении ему видеоизображений примерно следующего содержания: «Мной были просмотрены видеоизображения нескольких лиц, среди которых я опознаю лицо на видеоизображении № ___».

Список использованной литературы

1. *Каракулин П.А.* Опыт использования признаков внешности человека в АИПС МВД по Удмуртской республике / П.А. Каракулин, А.Р. Поздеев // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — Спеціальний випуск № 1. — С. 145—148.

2. *Разумова А.Э.* Про підвищення ефективності використання криміналістичного обліку суб'єктивних портретів / А.Э. Разумова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2007. — № 36. — С. 173—178.

3. *Ивченко В.* В Сумах насильника нашли по портрету [Электронный ресурс] / В. Ивченко. — Режим доступа : <http://www.dancor.sumy.ua/news/newslines/58009>.

УДК 343.985.7

А.А. Климов, старший преподаватель

Академии МВД Республики Беларусь

Д.А. Свиридов, адъюнкт

Академии МВД Республики Беларусь

СПОСОБЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ НЕЗАКОННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рассмотрены проблемы расследования незаконной предпринимательской деятельности, в том числе дискуссионные вопросы определения способа совершения преступления. Проведен анализ различных подходов к данному понятию. На основании изучения эмпирического материала выделены способы осуществления незаконной предпринимательской деятельности и дана их краткая характеристика.

Ключевые слова: незаконная предпринимательская деятельность, способы совершения преступления, достижение преступного результата, маскировка преступления.

Розглянуто проблеми розслідування незаконної підприємницької діяльності, у тому числі дискусійні питання визначення способу вчинення злочину. Проведено аналіз різних підходів до цього питання. На підставі вивчення емпіричного матеріалу виокремлено способи здійснення незаконної підприємницької діяльності й наведено їх стислу характеристику.

The article is devoted to the problems of the investigation of an illegal enterprise activity. The controversial questions of the structure of ways of commission such crimes are considered. The analysis of various approaches to the given concept is done. On the basis of studying of empiric material the ways of illegal enterprise activity are offered. In order to improve the investigation of this type of crime the brief description of the ways of illegal enterprise activity are considered.

Способ совершения преступления является центральным звеном в криминалистической характеристике преступлений. Его выявление позволяет раскрыть содержание совершенных противоправных деяний, определить и разработать средства, методы и алгоритмы расследования. Это утверждение в полной мере относится и к такой категории преступлений, как незаконная предпринимательская деятельность. В условиях качественных изменений преступности в сфере экономики, направленных на маскировку как самого события, так и его противоправных последствий, изучение и использование данных о способах незаконной предпринимательской деятельности имеет особое значение, так как позволяет оптимизировать работу сотрудников правоохранительных органов, экономить время, силы и средства на ведение расследования. При этом способ совершения преступления целесообразно рассматривать как целостную структуру поведения, представляющую собой определенную систему. Как показывает судебно-следственная практика, способы осуществления незаконного предпринимательства

изначально маскируются под легальную предпринимательскую деятельность, начинающуюся с подготовки к ее ведению и заканчивающуюся причинением вреда. Как любая система, способ совершения преступления состоит из взаимосвязанных элементов, поведенческих действий (бездействия), направленных на подготовку, совершение и сокрытие преступления.

При совершении противоправной деятельности каждый исполнитель использует свою собственную систему способов действия для достижения желаемого результата. Способ совершения преступления в немалой степени обусловлен как характером преступления, так и внешними условиями, в которых оно совершается, а также интенсивным противодействием со стороны правоохранительных органов. Для каждой разновидности незаконной предпринимательской деятельности существуют свои комплексы (системы) действий и операций. Лица, совершающие данные противоправные деяния, используют накопленный опыт предшественников и свои собственные преступные навыки, что позволяет им, добиваясь поставленных целей, нередко оставаться безнаказанными и прибегать к еще более изощренным схемам действий. В то же время индивидуальный опыт, отражающийся в способах совершения преступлений, имеет большое значение для борьбы с противоправными проявлениями, предоставляя возможность по признакам предшествующих действий устанавливать исполнителей вновь совершаемых преступлений. Именно способ совершения преступления, оставляющий в следах свои специфические признаки, является основным источником сведений о качественной стороне противоправного поведения субъектов, позволяет определить особенности совершенного преступления, его обстоятельства, круг лиц, среди которых целесообразно искать преступника [16, с. 453].

Знание способов незаконной предпринимательской деятельности имеет особое значение для ее расследования, что подтверждается данными анкетирования работников предварительного расследования, специализирующихся на расследовании данного вида преступлений. Так, 105 из 115 опрошенных (91,3 %) отметили, что знание способов незаконной предпринимательской деятельности способствует объективному и оптимальному расследованию дел данной категории.

Изучению способов совершения преступлений посвятили свои труды ученые Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, О.Я. Баев, А.И. Винберг, И.А. Возгрин, А.Н. Колесниченко, Ю.Г. Корухов, И.М. Лузгин, В.П. Лавров, В.А. Образцов, Н.И. Порубов, А.Г. Филиппов, Н.Г. Шурухнов, А.А. Эксархопуло, Н.П. Яблоков, П.С. Яни и многие другие. В своих работах они рассматривали общие для всех видов преступлений проблемы расследования, в том числе и способы совершения преступлений как элемент криминалистической характеристики. Особенности расследования незаконной предпринимательской деятельности, в том числе и способы ее осуществления, нашли свое отражение в работах П.М. Колесникова, А.А. Эксархопуло, А.П. Резвана, М.В. Субботиной, А.А. Барыгиной, Д.А. Запывалова, Ю.В. Шляпникова, Е.В. Маматхановой, Б.Н. Садова и других.

Анализ литературных источников свидетельствует о наличии научной дискуссии по вопросам соотношения способов совершения и сокрытия преступлений. Например, А.Н. Колесниченко предлагает при формировании методики расследования различать способы подготовки к совершению преступления, реализации преступного намерения и сокрытия следов противоправных действий, так как, по

его мнению, такие действия могут совершаться разными лицами, в различное время и квалифицироваться по-разному [8, с. 18—19]. В.П. Колмаков, изучая проблемы выявления преступлений, также разграничивал способы их совершения и сокрытия. При этом в содержание способа совершения преступления он включает не только действия и бездействие, направленные на достижение преступного результата, но и материальные предметы (орудия, средства), с помощью которых совершено преступление, место и время его совершения, использованные преступником уловки для проникновения на место преступления, создание условий совершения противоправного деяния. Способ сокрытия преступления он рассматривает как действия преступника, направленные на маскировку факта преступного посягательства и уничтожение его следов [9, с. 56]. Аналогичной позиции придерживаются Б.Н. Садов [14, с. 96—114], А.Г. Филиппов [11, с. 310], Н.Г. Шурухнов [3, с. 52] и другие. Они отмечают, что подготовка, совершение и сокрытие противоправного посягательства имеют определенную специфику и это обуславливает их самостоятельную роль в структуре криминалистической характеристики преступления. Такого же мнения придерживается и Б.Н. Коврижных, который предлагает рассматривать способ сокрытия преступления отдельно от способа его совершения. Но оба названных автора и способ совершения преступления, и способ его сокрытия рассматривают в качестве элементов единого понятия «способ преступления», в которое включают, помимо совершения и сокрытия, действия по подготовке к преступлению [6, с. 14].

Э.Д. Куранова определяет способ совершения преступления как «комплекс действий по подготовке, совершению, сокрытию преступления, избранных виновным в соответствии с намеченной целью и теми условиями, в которых осуществляется преступный замысел» [12, с. 165].

Г.Г. Зуйков считает, что структуру способа совершения преступления образуют действия по его подготовке, совершению и сокрытию, детерминированные объективными и субъективными факторами и сопряженные с использованием соответствующих орудий и средств [4, с. 10]. Маскировку противоправных деяний как элемент содержания способа совершения преступления оценивают многие ученые-криминалисты, в том числе Е.И. Климова [10, с. 104—105], Я.М. Козицин [7, с. 12], Е.В. Баранов [1, с. 8] и другие.

Как показывает анализ судебно-следственной практики по делам о незаконной предпринимательской деятельности, специфика этого вида преступления предполагает маскировку действий, направленных на получение незаконного дохода путем уклонения от государственной регистрации и/или оформления специального разрешения (лицензии), когда такое разрешение (лицензия) обязательно. Следует различать понятия «маскировка преступления», являющаяся элементом способа незаконного предпринимательства и входящая в круг обстоятельств, подлежащих доказыванию по уголовному делу, и «сокрытие следов преступления», под которым понимают совокупность действий, направленных на уничтожение следов, искажение информации о самом факте совершения противоправного деяния. Ввиду того, что действия преступника изначально носят скрытый, замаскированный характер, выделение способа совершения преступления и способа маскировки незаконной предпринимательской деятельности необоснованно. При отсутствии маскировки факта осуществления незаконной предпринимательской

деятельности она перестает быть незаконной в принципе. Указанное обстоятельство должно учитываться в ходе расследования незаконной предпринимательской деятельности.

Для осуществления незаконной предпринимательской деятельности характерна серьезная и сложная подготовка. На первоначальной стадии выбирается механизм, который необходим для реализации преступного замысла и соответствует определенным параметрам. Содержанием такого механизма является:

- подбор образцов печатей, бланков, изготовление необходимых документов, отражающих аналогичные разрешенные законом операции;
- определение наиболее рациональной последовательности документооборота;
- подбор или создание юридических лиц, обеспечивающих осуществление незаконной предпринимательской деятельности;
- изготовление или получение иным путем документов, отражающих содержание будущей деятельности;
- приобретение технических средств, подбор исполнителей отдельных операций;
- открытие банковских счетов для обеспечения оборота денежных ресурсов;
- определение каналов поступления сырья и др.

Выбор способа совершения незаконной предпринимательской деятельности обусловлен определенными объективными и субъективными факторами. К объективным факторам, влияющим на решение о выборе способа совершения незаконной предпринимательской деятельности, можно отнести:

- наличие соучастников и их должностное положение;
- особенности пользования имуществом, продажи товаров, выполнения работ или оказания услуг;
- вид финансово-хозяйственной операции, при выполнении которой совершается преступление;
- обстановку на производственном объекте;
- возможность получения огромной прибыли (за счет неначисления и неуплаты налогов и обязательных платежей);
- упрощенный порядок принятия решений, мобильность и приспособляемость к изменяющейся конъюнктуре рынка, выгодное положение в конкурентной борьбе с легальными субъектами экономических правоотношений;
- отсутствие таможенных барьеров;
- сложность осуществления государственными, в том числе и правоохранительными органами, контрольно-надзорных функций, что во многом объясняется значительными временными затратами и необходимостью создания следственной группы с приданием ей постоянного оперативного сопровождения из наиболее подготовленных сотрудников.

Как показывает практика расследования, уголовное дело о незаконной предпринимательской деятельности, осуществляемой организованной группой для получения дохода в особо крупном размере с использованием для прикрытия финансовых компаний (в том числе лжепредпринимательских структур), в среднем занимает не менее 6 месяцев. При этом расследование проводит группа из 2—3 наиболее подготовленных и квалифицированных следователей.

К субъективным факторам выбора способа совершения незаконной предпринимательской деятельности относится:

- наличие у преступника определенных навыков и возможностей в применении конкретного способа совершения преступлений;
- осведомленность об особенностях функционирования той сферы экономической деятельности, в которой осуществляется незаконное предпринимательство, наличие у исполнителя этой деятельности специального образования, уровень его интеллекта, степень преступной квалификации и др. [15, с. 524].

Изучение уголовных дел о незаконной предпринимательской деятельности позволило выделить следующие основные способы ее совершения:

1) оказание услуг, производство и реализация товаров лицом, не зарегистрированным в установленном законом порядке, то есть предпринимательская деятельность осуществляется до завершения в установленном законом порядке процедуры регистрации; после отказа в государственной регистрации; при отсутствии намерения пройти регистрацию. При этом могут быть использованы копии документов знакомых о регистрации их в качестве индивидуального предпринимателя и заключаться договоры от имени лица, копии документов которого представлены, и т. п.;

2) использование фиктивных коммерческих структур лицом, не зарегистрированным в установленном законом порядке и/или не имеющим специального разрешения (лицензии), когда такое разрешение (лицензия) обязательно используют лжепредпринимательские структуры, организации, находящиеся в стадии ликвидации (до завершения ликвидационных процессов), либо те, деятельность которых приостановлена;

3) использование легальных коммерческих структур лицом, не зарегистрированным в установленном законом порядке. При этом для совершения сделок используются подконтрольные коммерческие организации. Субъект, не имея права на осуществление каких-либо операций (не являясь учредителем организации и не неся ответственности за проводимые операции), использует специально подобранных людей, имеющих право подписи (как правило, это лица, ведущие аморальный образ жизни). Последние могут не знать того, кто фактически отдает указания на совершение коммерческих сделок, и не владеть информацией о противоправности осуществляемой деятельности;

4) использование легальных коммерческих структур в предпринимательской деятельности, связанной с отсутствием специального разрешения (лицензии) на осуществление таковой, когда такое разрешение (лицензия) обязательно. Типичны следующие ситуации:

- осуществление различных видов предпринимательской деятельности, близких по содержанию, когда лицензия имеется только на один из видов;
- совершение определенных действий до принятия лицензирующим органом решения о выдаче лицензии;
- осуществление предпринимательской деятельности после отказа в предоставлении лицензии;
- осуществление деятельности после приостановления действия лицензии или ее аннулирования;
- осуществление предпринимательской деятельности по истечении срока действия лицензии;

– осуществление предпринимательской деятельности без решения о получении лицензии;

– внесение в лицензию заведомо ложных сведений для осуществления предпринимательской деятельности.

Маскировка незаконной предпринимательской деятельности, сопутствующая ее проведению с целью воспрепятствования расследованию путем утаивания, уничтожения, фальсификации следов преступления и их носителей, может выражаться в следующем [2, с. 364]:

– смешение на различных банковских счетах денежных средств, полученных легально, и денежных средств, полученных от незаконного предпринимательства;

– открытие нескольких счетов и помещение наличных денежных средств на каждый из них [13, с. 615—616];

– отказ сообщить сведения, запрашиваемые заинтересованными государственными органами;

– ликвидация предприятий и финансовых учреждений после совершения незаконных действий, их фиктивное или преднамеренное банкротство;

– уничтожение предметов и документов, имеющих отношение к операциям по осуществлению незаконной предпринимательской деятельности (различные договора, накладные, лицензии, свидетельства, доверенности, электронные носители и др.);

– получение лицензий на отдельные виды хозяйственно-экономической деятельности;

– искажение сведений в документации (бухгалтерской, статистической, технологической, налоговой);

– подделка документов;

– перевод на другие должности и/или увольнение лиц, которым известно что-либо о незаконной предпринимательской деятельности [10, с. 603].

Специфика расследований данного вида преступлений выводит в разряд актуальных вопрос о комплексной разработке методических рекомендаций по их расследованию (об этом высказались 80 % опрошенных). Анализ и обобщение способов совершения данного вида преступлений должны играть важную роль при разработке данных рекомендаций.

Таким образом, изучение способов незаконной предпринимательской деятельности и разработка методических рекомендаций по оптимизации расследования указанных противоправных деяний являются сегодня актуальной задачей.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. Баранов. Е.В. Криминалистическая сущность инсценировок и методы их разоблачения при расследовании преступлений : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / Е.В. Баранов. — М., 1977. — 22 с.

2. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. — М. : Юрист, 1997. — Т. 3. — 1997. — 480 с.

3. Гаврилин Ю.В. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений : курс лекций / Ю.В. Гаврилин, Н.Г. Шурухнов ; под ред. проф. Н.Г. Шурухнова. — М. : Книжный мир, 2004. — 511 с.

4. Зуйков Г.Г. Поиск преступников по способу совершения преступлений / Г.Г. Зуйков. — М. : НИИРИО ВШ МВД СССР, 1970. — 191 с.

5. *Климова Е.И.* Криминалистическая характеристика краж личного имущества, совершаемых на железнодорожном транспорте / Е.И. Климова, О.И. Левшук // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. — 2008. — № 2. — С. 102—107.

6. *Коврижных Б.Н.* Деятельность органов прокуратуры по делам о нераскрытых убийствах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Б.Н. Коврижных. — Харьков, 1969. — 22 с.

7. *Козицин Я.М.* Расследование и рассмотрение дел о хищениях, совершаемых с использованием служебного положения : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / Я.М. Козицин. — Свердловск, 1975. — 36 с.

8. *Колесниченко А.Н.* Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / А.Н. Колесниченко. — Харьков, 1965. — 344 с.

9. *Колмаков В.П.* Следственный осмотр / В.П. Колмаков. — М. : Юрид. л-ра, 1969. — 196 с.

10. *Криминалистика* : учебник / [отв. ред. Н.П. Яблоков]. — 2-е изд. перераб. и доп. — М. : Юристь, 2001. — 718 с.

11. *Криминалистика* : учебник / [под ред. А.Г. Филиппова]. — М. : Высшее образование, 2006. — 441 с.

12. *Куранова Э.Д.* Об основных положениях методики расследования отдельных видов преступлений / Э.Д. Куранова // Вопросы криминалистики. — 1962. — № 6-7. — С. 152—166.

13. *Руководство для следователей* / [под общ. ред. В.В. Мозякова]. — М. : Экзамен, 2005. — 912 с.

14. *Садов Б.Н.* Особенности расследования незаконного предпринимательства на первоначальном этапе : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Садов Б.Н. — Краснодар, 2004. — 180 с.

15. *Хилобок М.П.* Методика расследования преступлений в сфере экономики / М.П. Хилобок // Криминалистика ; под ред. Е.П. Ищенко. — М. : Юристь. — 2000. — 751 с.

16. *Шурухнов Н.Г.* Криминалистика : учеб. пособ. / Н.Г. Шурухнов. — М. : Юристь, 2002. — 639 с.

УДК 343.148.33

А.И. Тимошенко, младший научный сотрудник

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВС Украины в Харьковской области

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

Рассмотрены особенности исследования морального вреда в рамках проведения судебно-психологической экспертизы. Проведен анализ понятия «моральный вред» в юридическом и психологическом аспектах. Обозначены некоторые процессуальные особенности защиты неимущественных прав. Проведен подробный анализ методики А.М. Эрделевского по установлению размера компенсации морального вреда, определены перспективные направления ее модификации.

Ключевые слова: психологическая экспертиза, моральный вред, компенсация, степень вины.

Розглянуто особливості дослідження моральної шкоди в рамках проведення судово-психологічної експертизи. Проведено аналіз поняття «моральна шкода» з точки зору юридичного та психологічного підходів. Зазначено деякі процесуальні особливості захисту немайнових прав. Проведено детальний аналіз методики О.М. Ерделевського щодо встановлення розміру компенсації моральної шкоди, визначено перспективні напрями її модифікації.

The features of the study of moral harm in a forensic psychological examination are determined. The analysis of the concept of «moral harm» in terms of legal and psychological approaches have made. Highlights some procedural features of moral rights protection. A detailed analysis of the A. Erdelevsky methodological approach of determination the amount of compensation for moral damage have done. Perspective directions of modification A. Erdelevsky methodic are determined.

С обретением Украиной независимости, становлением ее как демократического государства важным аспектом развития гражданских правоотношений является защита нематериальных благ и неимущественных прав населения, что регламентируется Конституцией Украины, Гражданским кодексом Украины и другими законодательными актами.

На сегодняшний день институт компенсации морального вреда занимает одно из центральных мест среди обязательств по возмещению вреда, так как проблема его компенсации касается в первую очередь защиты абсолютных прав физических и юридических лиц, которые создают в своей совокупности основу гражданских правоотношений. Об этом свидетельствует и мировая практика компенсации морального вреда [1, с. 22].

В соответствии с постановлением Пленума Верховного Суда Украины от 31 марта 1995 года «О судебной практике по делам о возмещении морального

(нематеріального) вреда» под моральним вредом следует понимать потери неимущественного характера вследствие моральных или физических страданий или других негативных явлений, причиненных физическому или юридическому лицу незаконными действиями или бездействием других лиц. Согласно действующему законодательству такой моральный вред может заключаться в унижении чести, достоинства, престижа или деловой репутации, моральных переживаниях в связи с нанесением вреда здоровью и незаконным пребыванием под следствием и судом, в нарушении права собственности, прав, предоставленных потребителям, в нарушении нормальных жизненных связей из-за невозможности продолжения активной общественной жизни и при наступлении других негативных последствий, а также в нарушении других гражданских прав.

Способ защиты данных неимущественных прав состоит в возложении на нарушителя обязанности по выплате потерпевшему денежной компенсации за физические и нравственные страдания, которые тот испытывает в связи с нарушением его права.

Проблемным вопросом здесь остается размер требуемой компенсации нанесенного морального вреда в денежном эквиваленте. Часто потерпевший переоценивает или недооценивает реальный размер своего морального страдания. В большинстве случаев определение размера компенсации морального вреда возлагается на суд, который (по определению законодателя) должен руководствоваться принципом «разумности и справедливости». При этом законодатель не «вооружает» судью каким-либо конкретным инструментарием при работе с субъективной психической реальностью каждой конкретной личности, которая нуждается в защите неимущественного права.

Отсюда вытекает ряд проблем, связанных с большим диапазоном размера компенсации (по одному и тому же типу деликтов) и с фактором личности самого судьи, так как его нравственные установки, характерологические черты, жизненный опыт и даже половая принадлежность способны влиять на конечный исход ситуации. Таким образом, на сегодняшний день не установлен четкий порядок и критерии определения судом размера ущерба морального вреда. В связи с этим остро встает вопрос об использовании в таких случаях экспертной оценки с ее специальными способами и методами.

Прежде всего речь идет о применении судебно-психологической экспертизы как единственного относительно объективного метода установления наличия морального вреда и рекомендованной суммы его компенсации. Согласно научно-методическим рекомендациям по вопросам подготовки материалов и назначения судебных экспертиз, «психологическая экспертиза устанавливает те особенности психической деятельности и такие их проявления в поведении лица, которые имеют юридическое значение и вызывают определенные правовые последствия» [2, с. 255].

В отношении определения морального вреда и его компенсации судебно-психологическая экспертиза решает две основные задачи:

- установление наличия (отсутствия) морального вреда субъекта;
- установление наличия (отсутствия) взаимосвязи между моральным вредом субъекта и противоправными (преступными) действиями в отношении него (то есть причинно-следственной связи между негативными изменениями в психической деятельности потерпевшего и конкретными действиями причинителя вреда).

При этом судебно-психологическая экспертиза способна отвечать на следующие вопросы:

- является ли исследуемая по делу ситуация психотравмирующей для подэкспертного лица;
- как характер изменений в эмоциональном состоянии, индивидуально-психологических проявлениях подэкспертного лица (истца по делу), препятствующих его активному социальному функционированию как личности;
- имело ли место причинение душевных страданий (морального вреда) подэкспертному лицу вследствие исследуемой по делу ситуации;
- если подэкспертному лицу были причинены душевные страдания (моральный вред), то какой предположительный размер составляет компенсация за причиненный моральный вред [2, с. 257].

Данный перечень вопросов является условным и далеко не исчерпывающим, он способен варьироваться в зависимости от конкретных условий, обстоятельств ситуации причинения вреда, а также от тех задач, которые ставит перед собой суд, сторона истца или ответчика.

Одним из наиболее существенных вопросов является определение денежного эквивалента причиненным душевным (физическим) страданиям. На сегодняшний день единственной официально принятой методикой является методика А.М. Эрделевского, которая была одобрена Научно-методическим советом по проблемам судебной экспертизы при Министерстве юстиции Украины.

В основу системы подсчета условного денежного эквивалента (ни одно душевное страдание не может иметь реального эквивалента в денежной сумме [3]) А.М. Эрделевский положил понятие «презюмируемого вреда». Презюмируемый моральный вред — это «страдания, которые должен испытывать некий «средний», «нормально» реагирующий на совершаемые в отношении него неправомерные действия человек» [1, с. 54]. На основе данного положения автором была выведена математическая формула определения размера компенсации морального вреда (индивидуального для каждого конкретного случая), включающая в себя:

- размер компенсации презюмируемого морального вреда (d);
- степень вины причинителя вреда (f_v), при этом $0 \leq f_v \leq 1$;
- степень вины потерпевшего (f_s), при этом $0 \leq f_s \leq 1$;
- коэффициент индивидуальных особенностей потерпевшего (i), при этом $0 < i < 2$;
- коэффициент заслуживающих внимания обстоятельств (c), при этом $0 < c < 2$.

А.М. Эрделевский предлагает перечень правонарушений и преступлений, учитывающий все возможные размеры презюмируемого морального вреда, исходя из законодательной базы. При этом единицей измерения здесь является размер минимальной заработной платы (МЗП) [1, с. 56—57].

Степень вины причинителя вреда представляет собой скорее юридическое, нежели психологическое понятие, учитывая, что «вина» субъекта правонарушения (преступления) является правовой категорией и должна устанавливаться судом по каждому конкретному делу. Так, для простой неосторожности автор методики рекомендует принимать значение f_v равное 0,25, для грубой неосторожности — $f_v = 0,5$, для косвенного умысла — $f_v = 0,75$, для прямого умысла — $f_v = 1,0$ [1, с. 59].

Способ определения степени вины потерпевшего, в отличие от степени вины причинителя вреда, не является четко дифференцируемой категорией. Это связано с тем, что у суда нет необходимости устанавливать степень вины потерпевшего, за исключением деликтов, в которых вина потерпевшего является неотъемлемой частью состава преступления (например, ст. 116 УК Украины [4]). На сегодняшний день проблема вины и поведения потерпевшего рассматривается виктимологией — самостоятельной наукой, лежащей на стыке криминологии и юридической психологии (виктимология (лат. *victima* — жертва, лат. *logos* — учение) — учение о жертве преступления, наука о потерпевших, обладающих индивидуальной или групповой способностью стать жертвами преступного деяния).

В рамках виктимного подхода специалисты Донецкого научно-исследовательского института судебных экспертиз предложили собственную классификацию степеней вины потерпевшего, согласно которой категория виновности имеет следующие значения:

- абсолютная невинность (видимое отсутствие связи поведения человека с наступлением противоправного/негативного результата; полное отсутствие содействию преступления), $f_s = 0$;

- незначительная виновность (легкомысленное отношение к ситуации, неосторожность), $f_s = 0,25$;

- умеренная виновность (рискованное поведение, опасное бездействие), $f_s = 0,5$;

- значительная виновность (провоцирующее поведение, сопричастность), $f_s = 0,75$;

- абсолютная виновность (осмысленное, добровольное, целенаправленное поведение, направленное на качественное изменение себя как жертвы в потерпевшего), $f_s = 1,0$ [5].

Представляется, что такой подход к определению градации вины потерпевшего не только имеет право на существование, но и должен быть учтен судебной экспертологией как объективный и надежный метод определения виновности потерпевшего. Это также позволит избежать ошибок, связанных с субъективной стороной экспертного заключения.

Заслуживающие внимания обстоятельства, по утверждению самого А.М. Эрделевского, могут быть разными соответственно посягательству на различные блага. Автор объясняет: «...этот коэффициент равен единице при «обычных» для такого рода обстоятельствах, и равен двум в случае, если эти обстоятельства резко отличаются от обычных. В случае добровольной компенсации правонарушителем морального вреда или совершения им иных действий, направленных на сглаживание причиненных страданий, коэффициент учета обстоятельств «с» может быть принят существенно меньшим единицы» [1, с. 60]. Таким образом, заслуживающие внимания обстоятельства могут иметь отношение и к самому потерпевшему, и к причинителю вреда, то есть к ситуации деликта в целом.

Коэффициент индивидуальных особенностей представляет собой исключительно психологическую категорию. Это те индивидуально-психологические особенности личности потерпевшего, которые находятся в непосредственном поле отрицательного влияния действий причинителя вреда. В зависимости от ситуации и структуры личности к ним можно отнести разнообразные элементы психической

реальности индивида: ценностные ориентации и установки, особенности эмоционально-волевой сферы, протекания перцептивных процессов, характерологические особенности и т. д. Индивидуальная чувствительность субъекта к стрессогенным воздействиям определяется путем стандартного психодиагностического исследования личности. Применительно к предлагаемой формуле А.М. Эрделевский указывает: «Возможна ситуация, когда само поведение лица дает основание сделать вывод о его положительном отношении к отрицательным в общепринятом понимании поступкам... это означает, что коэффициент индивидуальных особенностей равен нулю ($i=0$), и в возмещении морального вреда должно быть отказано» [1, с. 67].

Таким образом, в основе судебно-психологической экспертизы по установлению морального вреда лежит четкая и систематизированная модель расчета условного денежного эквивалента душевным (физическим) страданиям лица.

Институт компенсации морального вреда охватывает значительные сферы правовой системы, среди которых наряду с судебно-юридической практикой выступает экспертная деятельность. В связи с субъективной стороной понятия «моральный вред», связанной с особенностями психики конкретного лица, данную проблему справедливо относят к сфере производства судебно-психологической экспертизы.

Одним из ярких примеров применения судебно-психологической экспертизы является трагедия, которая произошла на аэродроме Скнилов во Львове. Тогда на зрителей авиашоу, проводившегося на аэродроме, упал учебно-боевой самолет Су-27. В итоге погибли 77 человек, а 292 получили телесные повреждения разной степени. Представители потерпевших воспользовались возможностью осуществления судебно-психологической экспертизы на предмет установления морального вреда, которая на сегодняшний день проводится научно-экспертными учреждениями Украины.

Список использованной литературы

1. Эрделевский А.М. Моральный вред и компенсация за страдания : науч.-прак. пособ. / А.М. Эрделевский. — М. : БЕК, 1997. — 188 с.
2. Методичний посібник для працівників органів досудового слідства з питань призначення та проведення судової експертизи / [за заг. ред. П.В. Коляди]. — К. : УВПД ГШ МВС України, 2008. — 278 с.
3. Письмо Министерства юстиции Украины от 13 мая 2004 года № 35-13/797.
4. Уголовный кодекс Украины с изменениями и дополнениями (по состоянию на 1 января 2008 года). — Х. : Одиссей, 2008. — 272 с.
5. Голобородько К.М. Врахування відповідальності потерпілого при визначенні моральної шкоди / К.М. Голобородько // Вісник Академії адвокатури України. — 2008. — Вип. 12. — С. 90—91.

УДК 343.985.7

М.А. Кравцова, ад'юнкт научно-педагогического факультета Академии МВД Республики Беларусь

МОРАЛЬНЫЙ ВРЕД КАК РЕЗУЛЬТАТ ПСИХИЧЕСКОГО ОТРАЖЕНИЯ УГОЛОВНО-НАКАЗУЕМОГО ДЕЯНИЯ

Рассмотрен моральный вред как результат психического отражения уголовно-наказуемого деяния. Процесс отражения представлен в виде целостной системы, составляющей понятия «отражаемый объект», «отражающий» и «отраженное».

Ключевые слова: моральный вред, психическое отражение, потерпевший, система психического отражения.

Розглянуто моральну шкоду як результат психічного відображення кримінально-карного діяння. Процес відображення подано у вигляді цілісної системи, що складає поняття «об'єкт відбиття», «той, що відбиває» і «відбите».

In the article the author tries the question of the moral damage as a result of the crime. The process of the reflection is represented as an integral system composed by the «reflected object», «reflective» and «reflected».

Общественно опасное деяние отражает последствия преступного воздействия на человека посредством механизма совершенного преступления. Нельзя не согласиться с мнением С.А. Синенко, который считает, что к непосредственному воздействию относится не только контактное физическое, но и негативное психическое, психологическое воздействие [1, с. 11].

Проблемы причинения преступлением физического и других видов вреда также исследовались А.П. Рыжаковым, который пришел к выводу, что в основе определения «вред от преступления» находятся причиненные потерпевшему физические, психические, психологические и моральные повреждения [2, с. 125].

Одними из основоположников разработки проблем исследования природы психологических и психиатрических реакций и процессов, происходящих у потерпевших во время совершения преступления и после него, являются А.Р. Ратинов, А.В. Дулов и др. [3, с. 172—176; 4, с. 216—234]. Психологический образ потерпевшего после совершения преступления также исследовался В.С. Бурдановой и А.Б. Соловьевым [4; 5].

В то же время более глубокое исследование проблемы, связанной с установлением морального вреда на стадии предварительного расследования, требует детального изучения процесса психического отражения морального вреда как целостной системы путем рассмотрения ее основных составляющих. Понятно, что значимость психического отражения заключается в возможности исследовать следы, являющиеся доказательствами факта причинения морального вреда.

Сам по себе акт психического отражения морального вреда нельзя представить без участия человека как носителя сознания. Согласно мнению К.К. Платонова, человека можно рассматривать как целостное образование, имеющее две взаимосвязанные, но относительно самостоятельные стороны — организм и личность [6, с. 48].

Подчеркивая значимость процесса отражения для установления факта причинения морального вреда, следует понимать, что само отражение наполнено определенным содержанием. Следовательно, при установлении взаимосвязи между совершенным преступлением и негативными психическими изменениями личности необходимо определить содержательную сторону процесса отражения, выраженную в следах, отражающих степень негативных изменений; их количество; глубину; характер последствий для личности потерпевшего и т. п. Полученная информация (следы), сведения о психических изменениях у потерпевшего являются теми фактическими данными, которые при обличении их в процессуальную форму можно использовать в качестве доказательств по уголовному делу.

Моральный вред через призму теории отражения целесообразно рассмотреть путем исследования каждого из элементов, составляющих его структуру. В общем виде систему материального отражения можно представить в виде цепочки, звенья которой находятся в причинно-следственной связи: «отражаемый объект», «отражающий», «отраженное».

Процесс психического отражения (применительно к теме данного исследования) можно представить как уголовно-наказуемое деяние, отражаемое на носителе субъективного, в качестве которого выступает личность потерпевшего, а «отраженное» следует представить как результат в виде негативных эмоций, чувств, переживаний и т. п.

В контексте рассматриваемого вопроса представляется важным раскрыть содержание каждого элемента рассматриваемой системы, который имеет свою самостоятельную подсистему. Уголовно-наказуемое деяние как отражаемый объект включает следующие составляющие: объективную сторону, объект, субъект, субъективную сторону. Понятно, что все указанные элементы подсистемы в большей или меньшей мере, в зависимости от ситуации, могут иметь существенное значение в процессе отражения. Так, например, в одном случае потерпевшему моральный вред может быть причинен хищением ценных семейных фотографий, при этом в меньшей степени имеет значение способ совершения преступления, место, время, лицо, его совершившее. В другом случае, когда сын причиняет тяжкие телесные повреждения своему отцу, определяющим фактором при причинении морального вреда для последнего будет тот фактор, что преступление в отношении него совершено близким человеком. В ряде случаев наиболее травмирующее воздействие на потерпевшего может оказать способ совершения преступления (внезапность нападения, ночное время суток и т. п.).

Немаловажным элементом рассматриваемой системы является носитель субъективного, то есть личность потерпевшего. В юридической науке понятие «личность» находит широкий спектр применения, синонимами этого слова в уголовном процессе могут служить «субъект или участник уголовного процесса», «лицо» и т. п. (без заострения внимания на психологических особенностях и степени развития).

В психологии понятие «личность» означает совокупность индивидуально-психологических характеристик, которые социально обусловлены, проявляются в общественных по природе связях и отношениях, являются устойчивыми, определяют нравственные поступки человека, имеют существенное значение для него самого и окружающих [6, с. 59]. С позиций психиатрии личность можно рассматривать как «самодетельную особь со своим психическим укладом и с индивидуальным отношением к окружающему миру» [7, с. 16]. В философской литературе личность — понятие, выработанное для отображения социальной природы человека, рассмотрения его как субъекта социокультурной жизни, определения его как носителя индивидуального начала (интересы, способности, устремления, самосознание и т. д.), самораскрывающегося в контекстах социальных отношений, общения и предметной деятельности [8, с. 440].

В криминалистической литературе часто используется словосочетание «установление личности потерпевшего», где понятие «личность» используется как совокупность криминалистически значимых человеческих качеств: морфологических, физиологических, психических и социальных [9, с. 171].

Изучение личности потерпевшего важно (применительно к данному исследованию) для решения конкретной задачи — установление морального вреда, причиненного общественно опасным деянием, посредством комплексного использования специальных знаний как теоретических, так и прикладных наук: психологии, психиатрии, нейропсихологии. Интерес представляют психические качества личности потерпевшего, отраженные в негативных эмоциях, и их влияние на изменения в телесных и умственных функциях.

Представители различных научных школ выделяют следующие теоретические подходы к изучению личности: биологический (приоритетом в изучении личности являются генетические наследственные факторы); экспериментальный (изучение личности берет свое начало от перцептивных, познавательных процессов, высшей нервной деятельности человека, их роли в поведении в различных ситуациях); социальный (личность рассматривается с позиций ее социальной роли, как составная часть общества); гуманистический (приоритетным направлением в изучении личности является ее духовное начало, внутренняя структура, которая сопоставляется с поведенческими, социальными характеристиками индивида) [10, с. 36].

При изучении личности потерпевшего как элемента системы психического отражения с точки зрения морального вреда целесообразно взять за основу динамическую функциональную структуру личности, предложенную К.К. Платновым, которая наиболее объективно и полно систематизирует основные ее свойства. Исходя из предложенной структуры, можно выделить четыре подструктуры и расположить их в следующем порядке [6]:

- биопсихические свойства (половые и возрастные свойства, темперамент, наличие соматико-физиологических особенностей);
- опыт (привычки, умения, навыки, знания);
- особенности психических процессов (воля, чувства, восприятие, мышление, ощущения, эмоции, память и т. п.);
- направленность (убеждения, мировоззрение, идеалы, стремления, интересы, желания и т. п.).

Еще одним элементом в системе психического отражения является «отраженное», то есть моральный вред как результат процесса отражения, который также имеет свою подсистему, включающую в себя комплекс негативных изменений, определенных в уголовно-процессуальном законодательстве как нравственные и физические страдания.

Говоря об этимологии вышеуказанных понятий, следует отметить, что в Толковом словаре русского языка С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой слово «нравственный» определено как «относящийся к сознанию, к внутренней, духовной жизни человека», а «мораль является самой нравственностью» [11, с. 423, 365]. То есть определения «нравственный» и «моральный» по своей сути являются синонимами. Рассматривая такие психические категории, как «страдание», «боль», «переживание», следует отметить, что в Толковом словаре русского языка «страдание», например, истолковывается как «физическая или нравственная боль, мучение», а «боль» неразрывно связана с физическим или душевным страданием. Понятие «переживание» трактуется как душевное состояние, вызванное сильным ощущением, впечатлением [11, с. 771, 55, 503]. С философской точки зрения, переживание — это форма существования психического составляющего в индивидуальном сознании. Оно является непосредственным проявлением в сознании эмоциональной формы отражения действительности [12, с. 18]. Таким образом, «страдание» по содержанию является более широким понятием, включающим в себя понятия «боль» и «переживание».

Нравственные страдания могут выражаться в проявлении у потерпевшего отрицательных эмоций. Эмоции как психическое явление представляют особую форму отражения действительности. Они отражают «биологическое» качество раздражений, идущих из внешней и внутренней среды организма, их значение для жизни и деятельности организма и личности [12, с. 17].

Негативные эмоции вследствие совершения общественно опасного деяния могут включать следующие составляющие: волнение, беспокойство, отчаяние, опустошенность, гнев, стыд, страх, обида, возмущение, унижение и т. п. Указанный перечень нельзя считать исчерпывающим, поскольку любое дискомфортное состояние в психологическом смысле, связанное с совершением преступления, можно рассматривать как стрессовую ситуацию с отрицательными эмоциями.

В научной литературе ученые Е.Н. Холопова [13], К.В. Капустянский [14], Е.Н. Гриценко [15], Т.П. Будякова [16] высказывают различные точки зрения относительно содержания нравственных и физических страданий, но все они солидарны в том, что общественно опасное деяние разрушает, изменяет моральные ценности как основу взаимоотношений людей в обществе, создает новые, антиобщественные отношения, которые и воспринимаются сознанием потерпевшего как наносящие ему вред.

Физические страдания как составляющая морального вреда связаны с причинением потерпевшему боли, расстройством здоровья, а также с другими факторами, свидетельствующими о функциональных расстройствах организма либо повлекшими отклонения от обычного состояния здоровья. Как правило, физические страдания находятся в прямой причинно-следственной связи с физическим вредом. Однако иногда физические страдания могут возникнуть в ситуациях,

когда причинения телесных повреждений не было (например, известие об убийстве близкого человека может вызвать эпилептический припадок).

Суть физических страданий как составляющей морального вреда раскрывается через следующие категории: ощущение боли, жжение, удушье, головокружение, нарушение артериального давления и т. п.

Таким образом, можно сказать, что действие эмоциональной сферы может оказывать непосредственное влияние на организм человека. Видимым примером сильного душевного волнения при переживании негативных эмоций являются дрожание мышц, потоотделение, покраснение кожных покровов, усиленная деятельность сердца и дыхательных органов, изменение выделений пищеварительного тракта и желез и т. п. [17, с. 99].

Последствия причинения физических и нравственных страданий чаще всего оказывают негативное влияние на различные значимые для личности сферы жизнедеятельности человека (физическую, морально-этическую, творческую, трудовую, коммуникативную, познавательную и т. п.).

Рассматривая систему «отражаемое» — «носитель субъективного» — «отраженное», следует остановиться еще на одном важном ее компоненте — причинно-следственной связи, так как именно ее наличие является неотъемлемым условием функционирования психической формы отражения этих элементов системы. Событие преступления является причиной, а результат отражения (следы) — следствием этой причины. Установив, что данные следы являются результатом общественно опасного деяния, можно установить причинно-следственную связь между событием преступления и моральным вредом. Связь эта сама по себе не может считаться следом, она — только знание о степени обусловленности, зависимости последствий от события преступления. Следовательно, правильное установление связей способствует более точному установлению всех последствий преступного деяния, в том числе и морального вреда.

Таким образом, с учетом рассмотренных выше методологических положений в отношении категорий «отражаемое», «носитель субъективного», «отраженное», моральный вред можно рассматривать как отраженное через личностные свойства потерпевшего и обусловленное наличием причинно-следственных связей последствие общественно опасного деяния, предусмотренного уголовным законом, выраженное причинением ему физических и/или нравственных страданий, проявляемых в виде негативных изменений в значимых сферах жизнедеятельности человека.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. *Синенко С.А.* Участие потерпевшего в расследовании преступления / С.А. Синенко. — Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 2007. — 140 с.
2. *Рыжаков А.П.* Субъекты уголовного процесса : учеб. пособ. / А.П. Рыжаков, А.И. Сергеев ; под ред. А.П. Рыжаков. — Тула, 1996. — 319 с.
3. *Ратинов А.Р.* Судебная психология для следователей : учеб. пособ. / А.Р. Ратинов. — М. : Высш. школа МООП СССР, 1967. — 290 с.
4. *Дулов А.В.* Судебная психология : учеб. пособ. / А.В. Дулов. — 2-е изд. испр. и доп. — Минск : Высш. шк., 1975. — 462 с.
5. *Соловьев А.Б.* Допрос на предварительном следствии : учеб.-метод. пособ. / А.Б. Соловьев ; под ред. Н.С. Трубина. — М. : Ин-т повышения квалификации руков. кадров Прокуратуры СССР, 1997. — 166 с.

6. *Платонов К.К.* Система психологии и теория отражения / К.К. Платонов. — М. : Наука, 1982. — 309 с.
7. *Косолапова Н.В.* Юридическая психология : конспект лекций / Н.В. Косолапова, А.И. Иванова ; под ред. Н.В. Косолаповой. — М. : Юрайт-Издат, 2009. — 144 с.
8. *Солодовников А.И.* Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / А.И. Солодовников. — Минск : МФЦП, 2002. — 1008 с.
9. *Яблоков Н.П.* Криминалистика / Н.П. Яблоков. — 3-е изд. перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2005. — 781 с.
10. *Романов В.В.* Юридическая психология : учебник / В.В. Романов. — М. : Юристъ, 1998. — 488 с.
11. *Ожегов С.И.* Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. — 4-е изд. — М. : Азбуковник, 1999. — 944 с.
12. *Шингаров Г.Х.* Эмоции и чувства как форма отражения действительности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. фил. наук / Г.Х. Шингаров. — М., 1965. — 18 с.
13. *Холопова Е.Н.* Судебно-психологическая экспертиза : монография / Е.Н. Холопова. — М. : Юрлитинформ, 2010. — 414 с.
14. *Капустянский К.В.* Правовые основы компенсации морального вреда : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / К.В. Капустянский. — М., 2005. — 29 с.
15. *Грищенко Е.Н.* Моральный вред как последствие преступлений против жизни и здоровья : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е.Н. Грищенко. — М., 2005. — 26 с.
16. *Будякова Т.П.* Виктимологическая профилактика преступлений, причинивших моральный вред : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Будякова Т.П. — Тамбов, 2009. — 41 с.
17. *Вилюнас В.* Психология эмоций / В. Вилюнас. — СПб : ПИТЕР, 2006. — 496 с.
18. *Бурданова В.С.* Виктимологические аспекты криминалистики : учеб. пособ. / В.С. Бурданова. — Ташкент : ТВШ МВД СССР, 1981. — 79 с.
19. *Куликов Л.В.* Психология личности в трудах отечественных психологов / Л.В. Куликов. — СПб : Питер, 2000. — 480 с.

УДК 351.745.7

А.В. Скалдин, аадъюнкт
Академии МВД Республики Беларусь

ОРГАНИЗАЦИЯ ОПЕРАТИВНЫМИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ И СОТРУДНИКАМИ УГОЛОВНОГО РОЗЫСКА МОНИТОРИНГА ОПЕРАТИВНОЙ ОБСТАНОВКИ

По предварительным результатам специального исследования на обсуждение вынесена впервые сформулированная категория теории оперативно-розыскной деятельности «организация мониторинга». Обоснована необходимость рассмотрения теоретической основы организации мониторинга в соответствии с основными положениями и принципами науки управления, теории систем, диалектического подхода к явлениям и процессам жизнедеятельности общества, раскрыто содержание организации мониторинга оперативными подразделениями уголовного розыска.

Ключевые слова: мониторинг оперативной обстановки, уголовный розыск, оперативно-розыскная деятельность.

За попередніми результатами спеціального дослідження на обговорення винесено вперше сформульовану категорію теорії оперативно-розшукової діяльності «організація моніторингу». Обґрунтовано потребу розглянути теоретичну основу організації моніторингу відповідно до основних положень і принципів науки управління, теорії систем, діалектичного підходу до явищ і процесів життєдіяльності суспільства, розкрити зміст організації моніторингу оперативними підрозділами кримінального розшуку.

According to preliminary results of a special study submitted for discussion of the theory formulated by first category operatively-search activity «organization monitoring», the rationale for considering the theoretical basis for the organization of monitoring in accordance with the basic provisions and principles of management science, systems theory, dialectical approach to the phenomena and processes of society. The content of the organization of monitoring the operational branches of the criminal investigation.

Результаты проведенного исследования показывают, что с момента обретения суверенитета в Республике Беларусь не проводили научных исследований, касающихся организации подразделениями уголовного розыска оперативного обслуживания, несмотря на наличие в публикациях советского периода предпосылок для дальнейших теоретических изысканий на эту актуальную тему, имеющую научную и практическую значимость.

Несомненно, организация оперативного обслуживания базируется на постулатах общей теории управления. В самом общем виде управление определяется как сознательное и волевое воздействие на социальную управляемую систему с целью перевода ее из одного состояния в другое или придания ей новых качеств и свойств [1, с. 25—26]. Следовательно, управление в органах внутренних дел

(далее — ОВД) — это сознательное и волевое воздействие на систему этих государственных органов с целью повышения эффективности функционирования подразделений и служб для решения задач охраны правопорядка, обеспечения безопасности населения и своевременного противодействия преступности [12, с. 35].

Научную организацию деятельности любого функционирующего социального объекта теория систем рассматривает как приведение его взаимосвязанных составляющих частей в определенную систему с целью совершенствования ее функционирования [2, с. 242—254]. Оперативно-розыскная деятельность является важной составной частью общей системы комплексных мер по противодействию преступности, охране правопорядка и обеспечению безопасности населения, осуществляемых ОВД, основой научной организации которой является целенаправленная деятельность руководства ОВД (в том числе подразделений и служб) по созданию оптимальных условий их функционирования [11]. При этом надлежащее упорядочение деятельности оперативных подразделений предполагает:

- объективную и глубокую оценку складывающейся оперативной обстановки¹;
- основанное на результатах мониторинга планирование как деятельности в целом, так и отдельных тактических операций и оперативно-розыскных мероприятий;
- оптимальную расстановку сил и средств;
- обеспечение взаимодействия с другими оперативными подразделениями этого же органа внутренних дел, с иными службами ОВД.

На этой основе обеспечивается принятие научно-обоснованных управленческих решений, что делает возможным комплексное использование оперативно-розыскных сил, средств и методов при повседневном решении оперативно-тактических задач (это является креативным мониторингом, предполагающим не только изучение оперативной обстановки, но и творческое использование его результатов) [8, с. 6; 10, с. 64—67].

Следует отметить, что организация и управление как фундаментальные междисциплинарные проблемы особую роль и значение приобрели в современных условиях, когда «человеческое общество все пристальнее обращает свой просвещенный взгляд к феноменам «организация» и «управление», к необходимости их все более глубокого и более полного теоретического и практического освоения» [7, с. 3].

Под организацией оперативного мониторинга подразумевается деятельность руководителей и сотрудников оперативных подразделений уголовного розыска по созданию надлежащих условий для постоянного наблюдения за состоянием оперативной обстановки на закрепленной территории, «линиях работы», криминогенных объектах и в контингентах.

К надлежащим условиям для оперативного мониторинга относятся:

- изучение расположения территории, объекта, характера криминогенного контингента, включая криминальную среду;

¹ В советские годы это достигалось путем оперативного обслуживания закрепленных территорий (зон), «линий работы», криминогенных объектов и контингентов. В современных условиях данную функцию оперативно-розыскной деятельности имеет смысл называть оперативным мониторингом [10, с. 64—67].

– анализ материалов уголовных дел, дел об административных правонарушениях, другой гласной и негласной информации, включая дела оперативного учета, криминалистические, оперативно-розыскные и профилактические учеты;

– упорядочение, оптимизация маршрутов патрульно-постовой службы милиции, определение необходимого количества оперативно-розыскных сил и средств, возможностей взаимодействия с патрульно-постовой службой и участковыми инспекторами милиции, сотрудниками Департамента охраны МВД Республики Беларусь, общественностью и населением.

Во времена СССР вопросы организации оперативного обслуживания подразделениями и сотрудниками уголовного розыска закрепленных территорий отражались в текущих и перспективных планах работы отделов, отделений и групп уголовного розыска, а также в индивидуальных планах оперативников [3, с. 41—43]. Для отделов, отделений и групп БХСС², помимо указанных планов, требовалось еще планирование по так называемым литерным делам на объект или отрасль народного хозяйства [4, с. 82—91].

Для креативного же мониторинга в современных условиях планирование в любой форме и на любой срок не является ни обоснованным, ни необходимым, ни эффективным. Оперативный мониторинг по определению предполагает постоянное наблюдение за состоянием оперативной обстановки, креативный мониторинг — прогнозирование изменений и принятие соответствующих упреждающих оперативно-тактических решений, что не требует формализма. Однако в отдельных случаях, как свидетельствует практика³, в ходе организации оперативно-тактических операций и даже некоторых сложных оперативно-розыскных мероприятий полезно составлять специальные планы. С этим согласны более 54 % опрошенных сотрудников и руководителей оперативных подразделений уголовного розыска (были опрошены по специально разработанной анкете 130 сотрудников РУ(О)ВД, 60 — УВД облисполкомов, 40 — ГУВД Мингорисполкома).

Как и во времена СССР, когда одним из важных элементов организации оперативного обслуживания подразделениями уголовного розыска закрепленных территорий (равно как и «линий работы», криминогенных объектов и контингентов) справедливо считалось взаимодействие между оперативными подразделениями уголовного розыска, БХСС, исправительно-трудовых учреждений (ныне учреждения уголовно-исполнительной системы), другими подразделениями и службами органов внутренних дел (взаимодействие определялось как согласованные по целям, месту и времени совместные действия взаимодействующих подразделений и служб, а также их сотрудников) [3, с. 104—118; 5, с. 96—109; 8, с. 19—23; 9, с. 177—181; 12, с. 249—253], в современных условиях нет оснований отказываться от включения в содержание организации оперативного мониторинга

² С марта 1937 года и до распада СССР так назывались оперативные подразделения по борьбе с хищениями, взяточничеством, спекуляцией и некоторыми другими должностными и хозяйственными преступлениями. В настоящее время в Республике Беларусь в структуре органов внутренних дел функционируют оперативные подразделения по борьбе с экономической преступностью.

³ В подразделениях уголовного розыска криминальной милиции МВД Республики Беларусь по всем типовым операциям предусмотрены специальные планы, представляющие собой модели действий в сходных оперативно-розыскных ситуациях. Практически в каждом третьем из общего количества изученных дел оперативного учета содержатся планы проведения отдельных операций и оперативно-розыскных мероприятий.

внутреннего и внешнего взаимодействия [3, с. 117]. Ведь на практике подразделения уголовного розыска осуществляют как внутреннее взаимодействие с сотрудниками отдела по борьбе с экономическими преступлениями⁴, со службой участковых инспекторов милиции и патрульно-постовой службой ГО-РУ-РОВД⁵, так и внешнее взаимодействие с зональными сотрудниками КГБ Республики Беларусь, МЧС Республики Беларусь, солдатами и сержантами внутренних войск, принимающими участие в охране общественного порядка в населенных пунктах⁶.

Основными формами взаимодействия при организации оперативного мониторинга являются:

- обмен информацией;
- привлечение сил и средств взаимодействующего подразделения;
- совместные действия, согласованные по целям, месту и времени [3, с. 123].

Следует также отметить, что реально на практике действия взаимодействующих субъектов могут быть и не совместными, и не согласованными (например, при внезапно возникшей ситуации, связанной с пресечением преступления, при проведении операции по задержанию преступника и т. д.).

Сегодня при организации и осуществлении оперативного мониторинга всех видов (как и при организации оперативного обслуживания) основополагающими идеями и непреложными требованиями являются принципы законности, сочетания гласных и негласных мероприятий, конспирации, поддержки общественных организаций и населения, разумной достаточности (то есть экономии времени, сил и средств) [3, с. 123; 5, с. 145—146; 8, с. 22; 9, с. 419—423; 12, с. 250].

Неотъемлемыми вспомогательными элементами организации оперативного мониторинга являются: контроль за ходом мониторинга со стороны руководства подразделения уголовного розыска и органа внутренних дел; оказание практической помощи (например, при организации и осуществлении взаимодействия); выявление, изучение и внедрение в собственную практику положительного опыта организации мониторинга.

Резюмируя вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что в оперативно-розыскной деятельности подразделений уголовного розыска, обеспечивающих оперативный мониторинг (как и в любом виде деятельности государственных органов), важную роль играет его организация, от уровня которой напрямую зависит не только его результат, но и своевременное и точное решение задач на пути к поставленной цели.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. *Афанасьев В.Г.* Научное управление обществом : моногр. / В.Г. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1973. — 184 с.

2. *Афанасьев В.Г.* Общество: системность, познание и управление : моногр. / В.Г. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1981. — 279 с.

⁴ Как правило, при организации объектового мониторинга.

⁵ Без участия работников указанных служб (УИМ и ППСМ) практически невозможно провести организацию оперативного мониторинга в криминогенной среде.

⁶ Внешнее взаимодействие необходимо по всем видам мониторинга.

3. *Басецкий И.И.* Организация оперативного обслуживания подразделениями уголовного розыска закрепленных территорий : учеб. пособ. / И.И. Басецкий. — Омск : ОВШМ МВД СССР, 1987. — 124 с.

4. *Богданов Б.Е.* Основы организации оперативного обслуживания аппаратами БХСС объектов и отраслей народного хозяйства : моногр. / Б.Е. Богданов. — М. : Академия МВД СССР, 1979. — 273 с.

5. *Волков А.И.* Вопросы организации и тактики оперативной работы уголовного розыска: моногр. / А.И. Волков, А.Г. Лекарь. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1974. — 148 с.

6. *Горяинов К.К.* Криминологическая обстановка и ее региональные особенности: учеб. пособ. / К.К. Горяинов, А.И. Сипаев. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1985. — 60 с.

7. *Жебит Г.А.* Организационно-управленческая деятельность : моногр. / Г.А. Жебит. — Мн. : Право и экономика, 2001. — 354 с.

8. *Лукашов В.А.* Сущность и задачи научной организации оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел: лекция / В.А. Лукашов. — Омск : ОВШМ МВД СССР, 1982. — 24 с.

9. *Синилов Г.К.* Правовые, информационные и тактические основы оперативно-розыскной деятельности советской милиции : моногр. / Г.К. Синилов. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. — 424 с.

10. *Теория оперативно-розыскной деятельности: учебник ; под ред. Горяинова К.К., Овчинского В.С., Синилова Г.К.* — М. : Инфра — М, 2010. — 832 с.

11. *Туманов Г.А.* Организация управления в сфере правопорядка : моногр. / Г.А. Туманов. — М. : Юрид. л-ра, 1972. — 254 с.

12. *Шабанов В.Б.* Теоретико-правовые и организационно-тактические проблемы противодействия преступности в уголовно-исполнительной системе / В.Б. Шабанов. — Мн. : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2002. — 276 с.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 340.6:616-001

Г.О. Легін, кандидат медичних наук,
доцент кафедри патологічної анатомії, судової
медицини та правознавства Вінницького національного
медичного університету ім. М.І. Пирогова

Г.О. Бондарчук, асистент кафедри патологічної
анатомії, судової медицини та правознавства Вінницького
національного медичного університету ім. М.І. Пирогова

А.М. Перебетюк, асистент кафедри патологічної
анатомії, судової медицини та правознавства Вінницького
національного медичного університету ім. М.І. Пирогова

О.І. Моканюк, кандидат медичних наук,
доцент кафедри патологічної анатомії, судової
медицини та правознавства Вінницького національного
медичного університету ім. М.І. Пирогова

А.Ю. Магдій, заступник начальника відділу
Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України у Вінницькій області

Н.О. Загризла, старший експерт
Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України у Вінницькій області

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОШКОДЖЕННЯ ОКУЛЯРІВ ПРИ ПОСТРІЛАХ З ПНЕВМАТИЧНОЇ ЗБРОЇ

Досліджено особливості пошкодження лінз окулярів кулями різних видів при пострілах з пневматичної гвинтівки «ВМ В22-1», можливість встановлення відмінностей між цими пошкодженнями і пошкодженнями тупими предметами, а також калібру застосованої зброї.

Ключові слова: пневматична зброя, пошкодження лінз, кулі, окуляри.

Исследованы особенности поврежденной линз очков пулями разных видов при

стрельбе из пневматической винтовки «ВМ В22-1», возможность установления отличий между этими повреждениями и повреждениями тупыми предметами, а также калибра примененного оружия.

It is investigated features of damages of glasses lenses by bullets of different kinds from a pneumatic rifle «ВМ В22-1» and possibility to differentiate these damages from damages by blunt objects, to establish caliber of the applied weapon.

Стрімке поширення так званої пневмострільної зброї у її численних модифікаціях призводить до зростання кількості інцидентів, пов'язаних з необережним або кримінальним поведінням з нею. Як металеві зброя сучасні пневмострільні пристрої здатні надавати снаряду (як правило, це свинцева кулька) доволі високої кінетичної енергії, що наближається до значень, властивих вогнестрільним снарядам — кулям чи дробу. Тому їх застосування може призвести до завдання тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Специфічні особливості застосування пневмострільної зброї (висока кінетична енергія куль, стандартні характеристики маси, форми, матеріалу виготовлення снарядів, можливість впевненої відтворюваності обставин та умов інциденту тощо) є підґрунтям для вивчення різних аспектів, пов'язаних з кульовою пневмострільною травмою [1; 2, с. 151, 165, 451; 3; 4].

Певний експертний інтерес становить питання дослідження пошкодження лінз окулярів пневмострільними кулями, у тому числі диференціації походження пошкоджень (від дії твердого тупого предмета чи пневмоснаряда), оцінки ступеня тяжкості тілесних ушкоджень (зважаючи на те, що матеріал лінз окулярів здатний утворювати при його пошкодженні численні вторинні «снаряди», механічна дія яких спрямована на вразливий і важливий для життя орган — око). Водночас у літературних джерелах цьому питанню не приділено належної уваги.

Під час проведення дослідження автори застосували поширену в країні пружинно-поршневу пневматичну гвинтівку китайського виробництва «ВМ В22-1» (довжина нарізного ствола — 500 мм, початкова швидкість кулі — 360 м/с, калібр — 4,5 мм). Мішенню були опукло ввігнуті збиральні монофокальні полімерні («пластикові») лінзи для окулярів, що переважно обирає населення для повсякденного використання. Лінзи розташовували на блоках скульптурного пластиліну, щільність і проникність якого наближається до м'яких тканин людини, у вигляді паралелепіпедів розміром 8x6x2 см. Постріли проводили з відстаней 5 і 10 м свинцевими псевдосферичними кулями «Люман 0,3», «Люман 0,68» і конічними кулями «Діаболо». При цьому окрему групу склали скельця, яким завдали прямих помірних ударів твердим тупим предметом (молотком) (таб.).

Таблиця

Розподіл експериментального матеріалу

№ з/п	Фактор пошкодження	Відстань пострілу, м	Кількість лінз, шт.
1	Твердий тупий предмет одноразово	–	5
2	Твердий тупий предмет дворазово	–	5
3	Куля «Люман 0,3»	5	5
4	Куля «Люман 0,3»	10	5
5	Куля «Люман 0,68»	5	5

№ з/п	Фактор пошкодження	Відстань пострілу, м	Кількість лінз, шт.
6	Куля «Люман 0,68»	10	5
7	Куля «Діаболо»	5	5
8	Куля «Діаболо»	10	5

Дослідження проводили за допомогою оглядово-описового та вимірювального методів із застосуванням стереоскопічного мікроскопа МБС-2 та штангенциркуля ЩЦ-1 з точністю вимірювання до 0,1 мм.

У результаті проведених досліджень встановлено, що у разі одноразової помірної дії тупого твердого предмета з відносно необмеженою контактуючою поверхнею на передню поверхню оптичної лінзи окулярів на ній виникають тріщини, що радіально розходяться від мінімізованої точки — місця контакту. Тріщини розходяться, як правило, до оправы. Важливо зазначити, що при цьому передня поверхня лінзи залишається неушкодженою, що зумовлено стисненням передньої поверхні лінзи та розтягненням задньої під час удару (рис. 1).

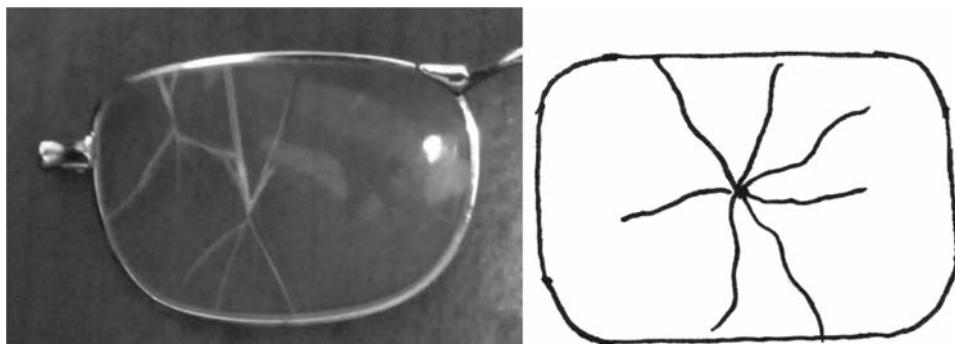

Рис. 1. Пошкодження лінзи при контакті з твердим тупим предметом (помірний удар)

Якщо лінзі завдано кількох ударів, спостерігається ознака Мессерера: лінії тріщин пошкодження на ній від попередніх ударів не пересікаються з тріщинами пошкоджень від наступних контактів, що вказує на множинність ударів (рис. 2).

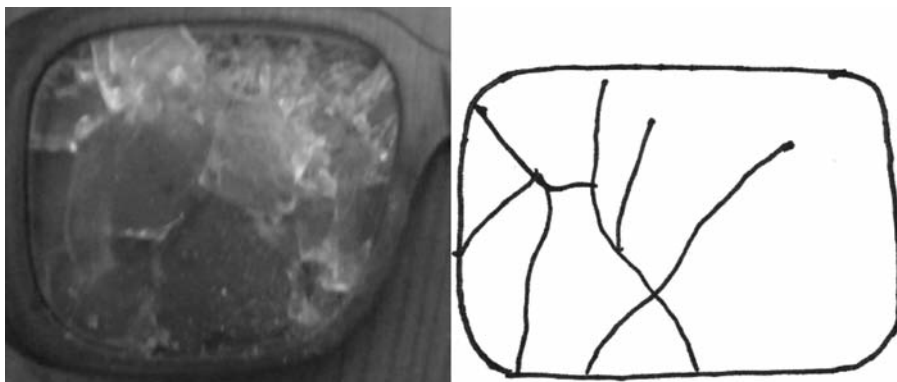

Рис. 2. Ознака Мессерера при неодноразовому контакті лінзи з твердим тупим предметом

Куля «Люман 0,3» на відстані 5 м рикошетує, утворюючи при цьому на лінзі зону пошкодження у вигляді вдавнення відносно великих осколків (2x1 мм) на глибину до 0,35 мм (рис. 3).

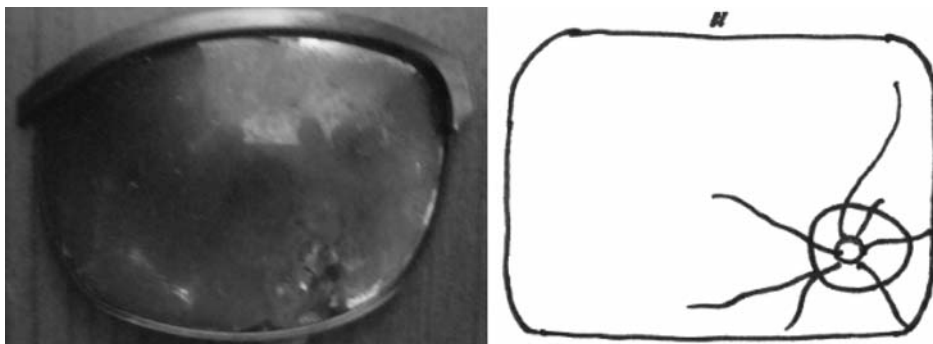

Рис. 3. Пошкодження лінзи окулярів при пострілі кулею «Люман 0,3» з відстані 5 м

У разі пострілу з 10 м куля «Люман 0,3» застряє у лінзі в центрі дефекту, при цьому осколки занурюються у пластилін на глибину до 0,1 мм (рис. 4).

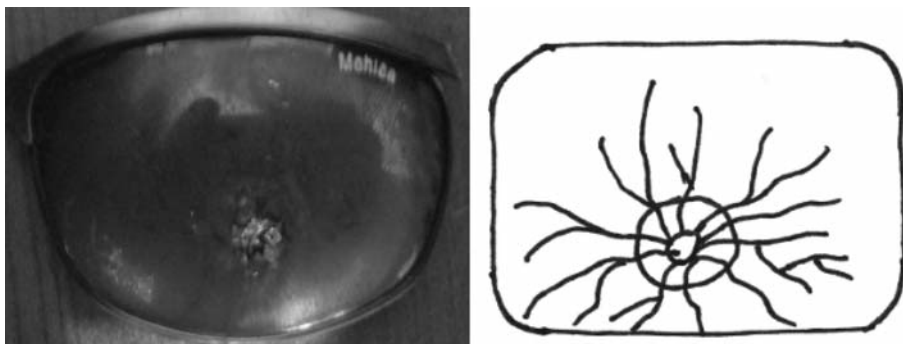

Рис. 4. Пошкодження лінзи окулярів при пострілі кулею «Люман 0,3» з відстані 10 м

Під час пострілу кулею «Люман 0,68» з відстані 5 м за рахунок викришування частини матеріалу лінзи виникає поверхневий його дефект завглибшки до 0,25 мм з утворенням пилу та численних дрібних осколків матеріалу. Дефект має форму неправильного овалу розмірами 1x0,7 см з нерівними зазубреними краями, від країв якого відходять, сягаючи оправи, тріщини у вигляді майже правильного віяла, кути між окремими променями якого становлять 5—10° (рис. 5).

Під час пострілів цими кулями з відстані 10 м пошкодження оптичного матеріалу являє собою наскрізний отвір овальної форми розміром 1x0,6 см з дефектом матеріалу. При цьому куля рикошетувала, а пил та дрібні осколки розмірами від 0,01x0,1 мм до 2x0,5 мм занурилися у скульптурний пластилін на глибину до 6 мм (рис. 6).

Конічна пневмокуля «Діаболо» з відстані 5 м пробиває «оптику» наскрізь, занурюючись у скульптурний пластилін на 1,5 см і утворюючи при цьому отвір округлої форми з вищербленими на ширину до 0,5 мм краями, діаметром, що відповідає

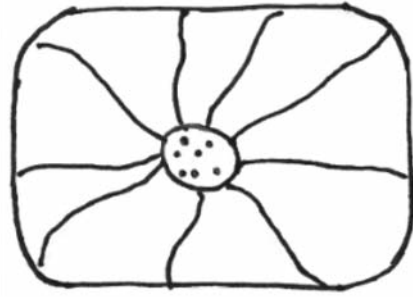
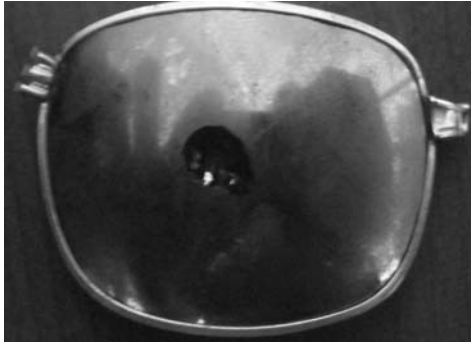

Рис. 5. Пошкодження лінзи окулярів при пострілі кулею «Люман 0,68» з відстані 5 м

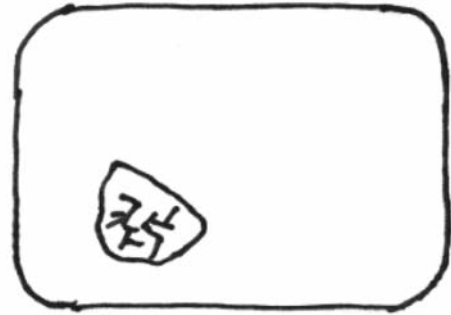
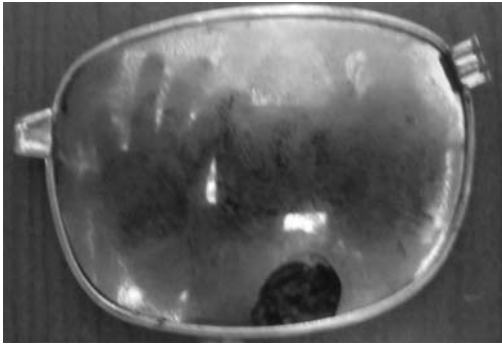

Рис. 6. Пошкодження лінзи окулярів при пострілі кулею «Люман 0,68» з відстані 10 м

калібру кулі (45 мм). На задній поверхні шар оптичного матеріалу сколото на ширину до 5 мм, що робить канал у лінзі «кратероподібним» (у вигляді зрізаного конуса). Від отвору до оправы відходять радіальні наскрізні тріщини з кутом між ними 10—40°. Одночасно утворюється наскрізна кругова концентрична суцільна тріщина на відстані 1 см від краю отвору з ледь помітним вдавленням фрагментів, що виникли від пересічення радіальних і концентричної тріщин (рис. 7).

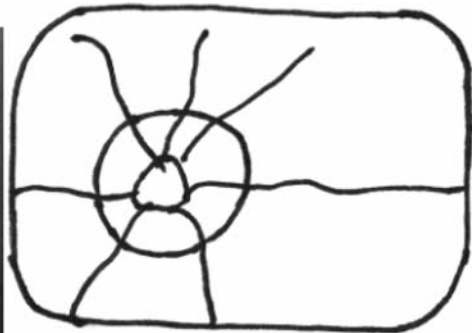

Рис. 7. Пошкодження лінзи окулярів при пострілі кулею «Діаболо» з відстані 5 м

Під час пострілу з пневмострільної гвинтівки з відстані 10 м ця куля утворює схоже пошкодження (наскрізний отвір з кратером, занурення кулі у скульптурний пластилін), але меншу кількість коротших радіальних тріщин (без утворення концентричних) (рис. 8).

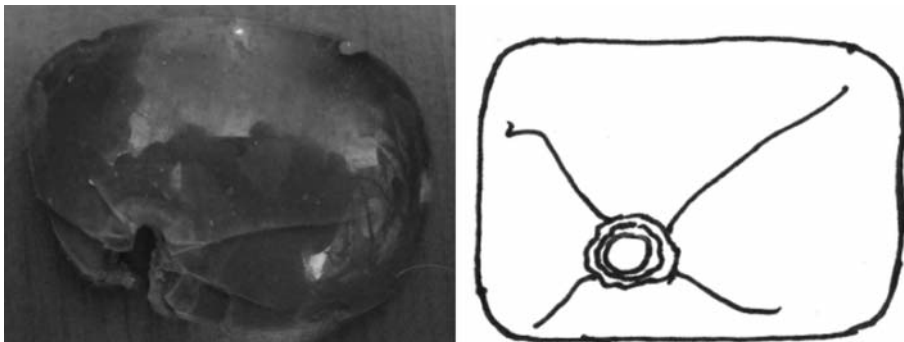

Рис. 8. Пошкодження лінзи окулярів при пострілі кулею «Діаболо» з відстані 10 м

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна дійти таких висновків:

– пошкодження окулярних лінз пневмокулями характеризується утворенням поверхневого або наскрізного дефекту матеріалу, який за формою та розмірами відповідає певною мірою розмірам і формі (перетину) кулі, що дозволяє надійно відрізнити ці пошкодження від пошкоджень тупими предметами, встановити калібр застосованої зброї;

– наявні три основних варіанти контакту: рикошет, застрягання у матеріалі лінзи та пробиття із зануренням у тканини обличчя, що слід враховувати під час огляду місця події, транспортування потерпілого, судово-медичного огляду тощо;

– зазначені варіанти контакту кулі з лінзою та її масштаб руйнування залежать від відстані, з якої проведено постріл, маси кулі та її конструктивних особливостей;

– під час пошкоджень лінз інколи наявний «феномен аеродинамічної стабілізації кулі», що призводить до більш виражених пошкоджень при пострілах з відстані 10 м (на відміну від пострілів з відстані 5 м);

– за певних умов під час пошкодження лінз окулярів утворюються вторинні «снаряди» у вигляді пилу та численних дрібних осколків матеріалу лінзи, що може становити окрему офтальмологічну проблему.

Список використаної літератури

1. *Бабій Л.М.* Історія виникнення та небезпечність пневматичної зброї / Бабій Л.М., Каплуновський П.А., Мухін О.В. // Бокаріусовські читання : матер. першої міжн. наук. конф. судових медиків і криміналістів, присв. 75-річчю з дня смерті проф. М.С. Бокаріуса (Харків, 8—9 груд. 2006 р.). — Харків, 2006. — С. 90.

2. *Герасименко О.І.* Судово-медична експертиза (загальна частина) / О.І. Герасименко. — Донецьк : Норд-Прес, 2007.

3. *Козаченко І.М.* Принципи дії, призначення та класифікація сучасної пневматичної зброї / І.М. Козаченко // Бокаріусовські читання : матер. першої міжн. наук. конф. судових медиків і криміналістів, присв. 75-річчю з дня смерті проф. М.С. Бокаріуса (Харків, 8—9 груд. 2006 р.). — Харків, 2006. — С. 88—89.

4. *Ольховський О.В.* Проблеми нормативно-правового регулювання поняття пневматичної зброї з точки зору судово-медичного дослідження / Ольховський О.В., Тагаєв М.М.,

Хижняк В.В. // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збір наук. праць Харків. НДІ судової експертизи ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса ; ред. кол. Цимбал М.Л., Шепітько В.Ю., Головченко М.Л. та ін. — Харків : Право, 2007. — С. 451—456.

УДК 343.983

В.В. Вартузов, начальник лабораторії

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

С.В. Погребний, начальник сектору

Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при ГУМВС України в Київській області

С.А. Дуброва, експерт лабораторії

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИБУТРАМІНУ ТА ЙОГО ПОХІДНИХ У СКЛАДІ БІОЛОГІЧНО-АКТИВНИХ ДОБАВОК

Наведено результати проведеного дослідження хімічного складу біологічно активних добавок і лікарських засобів, що містять психотропну речовину, обіг якої обмежено, — сибутрамін, з використанням методів тонкошарової хроматографії та газової хроматографії (з полум'яно-іонізаційним і мас-селективним детектуванням).

Ключові слова: експертиза, біологічно активні добавки, лікарські засоби, сибутрамін, газова хроматографія, хромато-мас-спектрометрія.

Приведены результаты проведенного исследования химического состава биологически активных добавок и лекарственных средств, содержащих психотропное вещество, оборот которого ограничен, — сибутрамин, с использованием методов тонкослойной хроматографии и газовой хроматографии (с пламенно-ионизационным и масс-селективным детектированием).

The research outlooks the results of study of the chemical composition of dietary supplements and medicinal products which contain psychotropic substances — sibutramine. The methods of thin layer chromatography and gas chromatography were used.

Вживання біологічно активних добавок (далі — БАД) у всьому світі сьогодні доволі поширене. За даними статистичних досліджень їх вживає 60 % жителів Західної Європи, 80 % жителів Америки та 90 % жителів Японії.

Упродовж останніх років БАД набули значного поширення і на території України, при цьому не в останню чергу за рахунок активної реклами — спочатку як аналогів цих препаратів, а потім як повноцінних замінників лікарських засобів. Ці препарати (значна кількість яких у своєму складі містить синтетичні сполуки, що не завжди зазначені виробником) заповнили аптечний ринок і торговельні мережі. Зокрема, одним із видів цієї продукції є капсули або таблетки, часто рекламовані виробниками і розповсюджувачами (у тому числі в мережі Інтернет) як речовини рослинного походження, що дозволяють ефективно і безпечно знижувати надмірну

вагу (звісно, без наведення їх хімічного складу). Це пов'язано з відсутністю стандартів якості та відповідного контролю за вмістом активних речовин у БАД, що практично звільняє виробника від потреби контролювати якість вихідної сировини і кінцевого продукту та створює передумови для можливості використання БАД імпортного виробництва як легального прикриття для постачань до країни психотропних і сильнодіючих речовин. Крім того, як свідчить експертна практика, більшість засобів для схуднення у своєму складі містили сибутрамін, а згідно з висновком Британського Управління з лікарських засобів і охорони здоров'я будь-який продукт, що містить сибутрамін, шкідливий для здоров'я людини.

Нині у країнах Євросоюзу заборонено застосування лікарських засобів, які містять сибутрамін (торгові назви «Редуктіл» (Reductil), «Редуксейд» (Reduxade), «Целіум» (Zelium) тощо).

Причиною такої заборони стало рішення Європейського агентства лікарських препаратів (ЕМЕА) від 21.01.2010 р. про призупинення видачі дозволів і продажу лікарських препаратів із сибутраміном на території Європейського Союзу на підставі результатів клінічного дослідження за участю 10 тисяч пацієнтів з надмірною вагою й ожирінням, які засвідчили, що прийом сибутраміну істотно збільшує ризик інфарктів та інсультів у людей, що належать до групи високого ризику за серцево-судинними захворюваннями.

Слід зазначити, що апетит (бажання їсти, харчова мотивація) дуже тісно переплетений з іншими поведінковими реакціями та потребами людини, а отже, неможливо створити ліки, які б вибірково його знижували. Неминуче одночасно спостерігатимуться певні порушення поведінки, настрою, сну, регулювання артеріального тиску, судинного тону, підвищення кров'яного тиску, конвульсії, інфаркти та інсульти тощо, а також різні невідомі побічні ефекти як результат взаємодії з іншими ліками.

За країнами Євросоюзу заходи щодо обмеження обігу сибутраміну підтримала низка інших країн, у тому числі й Україна. Постановою Кабінету міністрів України від 31.05.2010 р. № 373 сибутрамін було віднесено до психотропних речовин, обіг яких обмежено (список № 2 таблиці 2) [1]. Також наказом Міністерства охорони здоров'я України від 15.04.2010 р. № 334 на території України тимчасово заборонено застосування лікарських засобів, які містять сибутрамін («Зелікс», «Ліндакса», «Меридіа», «Талія»).

Отже, сьогодні обіг продукції, яка містить в своєму складі сибутрамін, на території України обмежено.

Сибутрамін (хімічна назва: 1-(4-хлорфеніл)-N,N-диметил-альфа-(2-метилпропіл)-циклобутанметанамін, брутто-формула: $C_{17}H_{26}ClN$, молекулярна маса — 279,86, рис. 1) є інгібітором зворотного захоплення серотоніну і норадреналіну, що, власне, і дало підстави для застосовування його як препарату для лікування ожиріння у дорослих (однак ефективність такого лікування, як зазначалося вище, обмежено низкою побічних впливів на серцево-судинну систему) [2].

Застосування сибутраміну (кристалічної порошокподібної речовини від білого до кремового кольору) як регулятора апетиту й ваги пов'язано з негативним впливом на жирову тканину. Але, як попереджає Довідник лікарських препаратів, таке його застосування виправдано лише у тому випадку, коли інші методи виявилися неефективними, і лише під суворим наглядом лікаря, який має досвід лікування

ожиріння, зважаючи на те, що побічних чинників від вживання цього препарату набагато більше, ніж переваг. Серед іншого слід виокремити основні: головний біль, тахікардія, запаморочення, порушення дихання, нудота, анорексія, гастрит, спрага, тривога, депресія, риніт, фарингіт, набряклість нижніх кінцівок, підвищена пітливість, інфекції сечостатевого шляху, вагінальні кандидози, загострення гемо-рою.

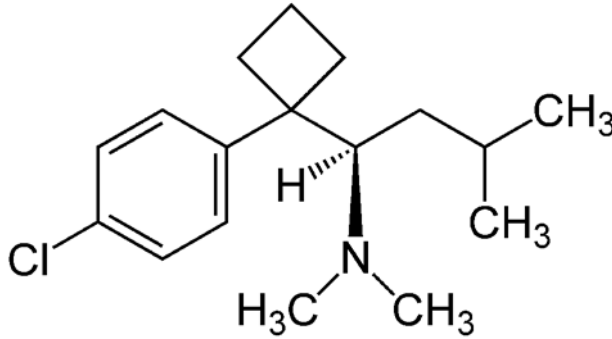

Рис. 1. Структурна формула сибутраміну

Пригнічуючи апетит, сибутрамін призводить до зменшення кількості споживаної їжі (посилення почуття насичення). Крім того, в організмі утворюються активні метаболіти (первинні і вторинні аміни: біс- і нор-біс-сибутрамін), що є його структурними аналогами, які за активністю значно перевершують сибутрамін [2]. Як свідчать дослідження, побічні ефекти пов'язані з наявністю в рацематі сибутраміну S-ізомеру.

Позитивно вплинути на ситуацію могло б виробництво оптично чистої лікарської форми, яка містить R-сибутрамін, що має вдвічі менший ризик розвитку небажаних наслідків.

Останнім часом на ринку БАД з'явилися нові препарати, які у своєму складі містять гомологи сибутраміну, а саме:

- дезметилсибутрамін (брутто-формула: $C_{16}H_{24}ClN$; молекулярна маса — 265);
- дідезметилсибутрамін (брутто-формула: $C_{15}H_{22}ClN$; молекулярна маса — 251).

Структурні формули зазначених препаратів наведено на рис. 2.

На сьогодні ці речовини не входять до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. № 770, однак згідно з проектом змін до зазначеного Переліку, підготовленим Державним комітетом України з питань контролю за наркотиками, ці сполуки планують віднести до психотропних речовин як гомологи сибутраміну.

Об'єктами експертних досліджень найчастіше є капсули, порошкоподібні речовини, які позиціонують як БАД, а також таблетки для схуднення (лікарські засоби «Ліндакса», «Меридіа», «Талія»), що містять сибутрамін. Крім того, сибутрамін було виявлено під час проведення експертних досліджень інших препаратів, таких як «LiDa» і «Чарівний лотос», у складі яких не було зазначено про вміст цієї речовини.

в помаранчево-жовтий колір. Значення Rf для сибутраміну для системи № 1 становило 0,70, для системи № 2 — 0,74.

Подальшу ідентифікацію та визначення кількісного вмісту сибутраміну в досліджуваних об'єктах проводили методом газової хроматографії (ГХ).

Наважки усередненої та гомогенізованої проби досліджуваних речовин (масою близько 20 мг) розчиняли в 2 мл метанолу. Отримані метанольні розчини фільтрували, переносили до віали та аналізували за таких умов:

– прилад — хроматограф газовий «Хроматек Кристал 5000.2»;
– капілярна колонка HP-5, довжина — 30 м, діаметр — 0,32 мм, товщина фази — 0,3 мкм;

– газ-носіє — азот, потік газу-носія — 1,5 мл/хв;

– температура інжектора — 250 °С;

– температура детектора — 300 °С;

– температурна програма термостату колонки (універсальна):

T_{поч} = 100 °С, витримання — 2 хв, нагрівання — 15 °С/хв, T_{кінц} = 280 °С, витримання — 10 хв;

– детектор — полум'яно-іонізаційний;

– об'єм проби — 1 мкл.

Час виходу сибутраміну за зазначених умов становить 10,32 хв.

Водночас було виявлено, що за цих умов проведення хроматографічного розподілу близький до сибутраміну час виходу містить кофеїн (10,27 хв, рис. 3).

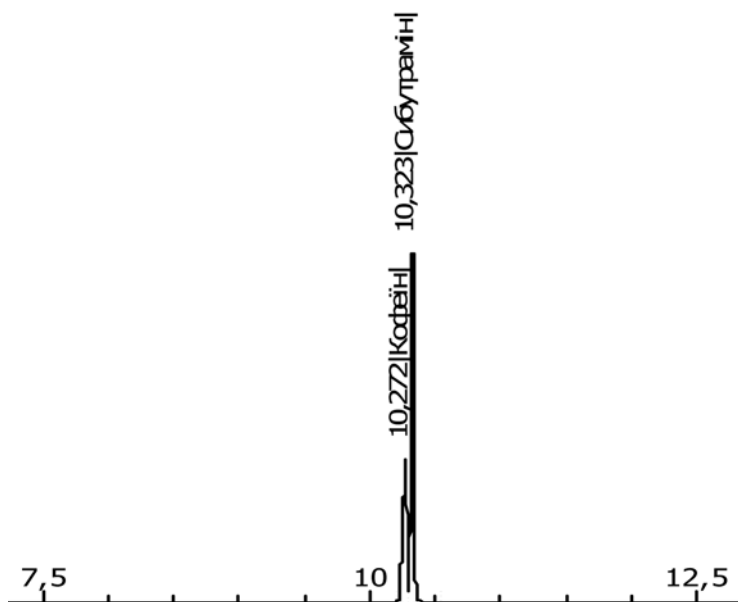

Рис. 3. Фрагмент хроматограми суміші кофеїну та сибутраміну

Зважаючи на те, що БАД досить часто містить кофеїн (як самостійний компонент та в суміші із сибутраміном), було проведено серію експериментальних досліджень щодо вибору умов, які б забезпечували максимальний розподіл цих речовин за допомогою газохроматографічного методу.

Встановлено, що оптимально розділити сибутрамін і кофеїн можна за таких умов температурної програми термостата колонки:

- Т поч = 100 °С;
- нагрівання — 5 °С/хв до 160 °С;
- ізотерма — 160 °С, витримування — 10 хв;
- нагрівання — 10 °С/хв, Т_{кінц} = 200 °С, витримування 2 хв.

За цих умов час виходу сибутраміну становить 22,06 хв, кофеїну — 21,48 хв, що дозволяє чітко ідентифікувати ці сполуки (рис. 4).

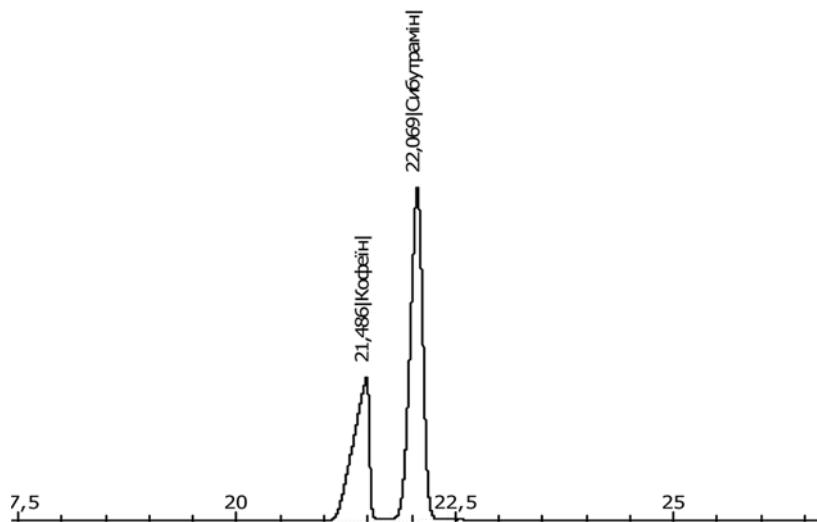

Рис. 4. Фрагмент хроматограми суміші кофеїну (час виходу 21,48 хв) та сибутраміну (22,06 хв)

Альтернативним методом розподілу сибутраміну та кофеїну є лужна екстракція сибутраміну органічним розчинником із сильно лужного водного розчину (при рН середовища 13—14): точна наважка досліджуваної проби масою близько 20 мг переноситься до пробірки з притертим скляним корком, розчиняється в 5—6 мл 1 М-водного розчину гідроксиду калію (або гідроксиду натрію). До утвореного розчину додається 2 мг гептану. Суміш інтенсивно перемішується та після розшарування на дослідження відбирається верхній (органічний) прошарок. При цьому сибутрамін кількісно екстрагується гептаном, а кофеїн не переходить в органічний прошарок.

Для остаточної ідентифікації сибутраміну та виявлення його похідних у складі досліджуваних об'єктів рекомендується проводити дослідження методом газової хроматографії з мас-селективним детектуванням (за зазначених вище умов газохроматографічного дослідження).

Результати хромато-мас-спектрометричного дослідження наведено на рис. 5, 6.

Кількісне визначення сибутраміну у складі досліджуваних об'єктів було проведено за допомогою газохроматографічного методу з використанням абсолютного калібрування.

Стандартні розчини готували шляхом розчинення наважки стандартного зразка сибутраміну-гідрохлориду у метанолі у робочому діапазоні концентрацій (від 0,1 до 2,0 мг/мл).

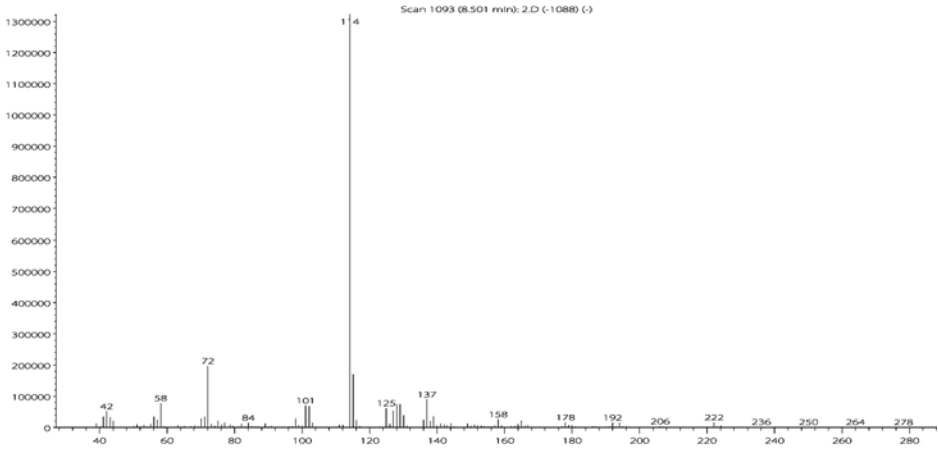

Рис. 5. Мас-спектр сибутраміну

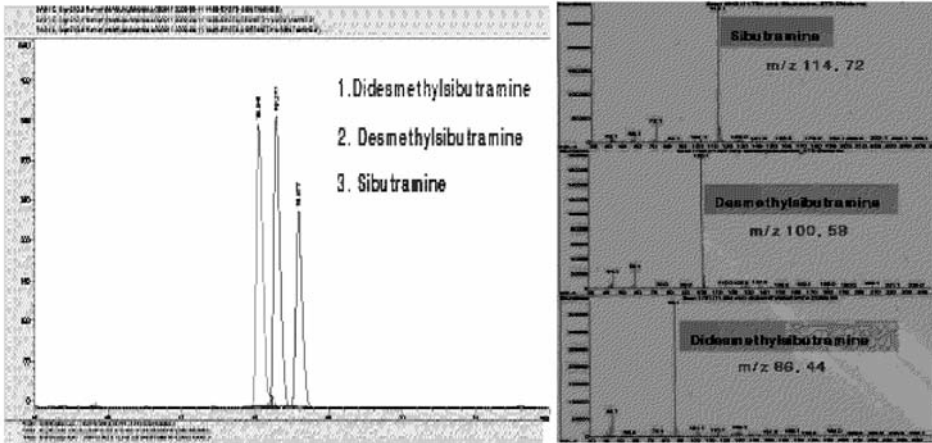

Рис. 6. Хроматограма суміші сибутраміну, дезметилсибутраміну і дідезметилсибутраміну та мас-спектрів цих речовин

Для цього спочатку готували розчин з вищою концентрацією (наважку масою 20 мг розчиняли 10 мл метанолу). Отриманий розчин послідовно розбавляли, готуючи не менше 4—6 робочих розчинів. Приготовлені розчини досліджували на хроматографі за тих самих умов, за яких проводили визначення невідомих речовин. За отриманими результатами будували графік залежності між площею хроматографічних піків і вмістом сибутраміну.

Кількісний відсотковий вміст сибутраміну в досліджуваному об'єкті було розраховано за формулою:

$$X(\%) = (C_{\text{сіб.}} \times V_p / g) \times 100 \%, \quad (1)$$

де: $C_{\text{сіб.}}$ — обчислена концентрація сибутраміну в розчині, мг/мл;
 V_p — об'єм розчинника, в якому розчиняли наважку сибутраміну, мл;
 g — маса наважки досліджуваного об'єкта, мг.

У результаті проведених досліджень визначено загальний алгоритм експертного дослідження препаратів, які у своєму складі можуть містити сибутрамін, а також підібрано оптимальні умови для якісної ідентифікації сибутраміну та встановлення його кількісного вмісту у складі досліджуваних об'єктів.

Список використаної літератури

1. *Постанова* Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 № 770 «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (зі змінами, внесеними постановами від 12.12.2002 № 1890, від 04.06.2008 № 518, від 02.12.2009 № 1298, від 31.05.2010 № 373, від 05.01.2011 № 4) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

2. *Гайдукова Е.А.* Криминалистическое исследование препаратов, содержащих сибутрамин / Гайдукова Е.А., Сарычев И.И., Сыромятников С.В. // Судебная экспертиза. — 2008. — № 4. — С. 61 — 67.

3. *Шимановський С.О.* Дослідження наркотиків, поширених на території України / С.О. Шимановський. — К. : МВС України, 1997. — 92 с.

УДК 343.983 : 623.452

Ю.Т. Дзядик

О.О. Матіюк, заступник начальника

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України у Волинській області*

ВИКОРИСТАННЯ КУМУЛЯТИВНИХ РУЙНУВАЧІВ ДЛЯ РУЙНУВАННЯ ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ У ЖОРСТКИХ ОБОЛОНКАХ

Висвітлено питання актуальності та перспективності використання кумулятивних руйнувачів, у тому числі на рідинній кумуляції, для руйнування вибухових пристроїв у жорстких оболонках. Розглянуто можливості застосування ефекту кумуляції для знешкодження вибухових пристроїв у жорстких оболонках, руйнування яких в конкретній ситуації іншим способом неможливе.

Ключові слова: вибуховий пристрій, руйнування вибухового пристрою, кумулятивний руйнувач, гідродинамічний руйнувач.

Освещены вопросы актуальности и перспективности использования кумулятивных взрывателей, в том числе на жидкостной кумуляции, для разрушения взрывных устройств в жестких оболочках. Рассмотрены возможности использования эффекта кумуляции для уничтожения взрывных устройств в жестких оболочках, разрушение которых в конкретной ситуации другим способом невозможно.

The relevance and prospects of cumulative destroyers, including liquid accumulation, for destruction of explosive devices in hard membranes are described in the article. The possibility of cumulative effect for the neutralization of explosive devices in hard membranes is also mentioned.

Актуальність питання щодо знешкодження шляхом руйнування вибухових пристроїв (далі — ВП) у жорстких оболонках на сьогодні зумовлена неодноразовими випадками проведення спеціальних вибухотехнічних робіт з ВП у жорстких оболонках (артилерійськими пострілами та снарядами, інженерними мінами, ручними гранатами, саморобними ВП). Оптимальним у цій ситуації є застосування руйнувачів, що забезпечували б надійне (з першої спроби) руйнування ВП і зводили б ризик його вибуху до мінімуму (що важливо під час знешкодження ВП на місцях їх установлення в умовах міської і промислової забудови), а також давали змогу зберегти більшу кількість об'єктів доказової бази та їх інформативність для подальших експертних досліджень.

Важливість забезпечення надійного руйнування ВП з першої спроби зумовлена тим, що небезпека ВП залежить від його «історії», тобто від попереднього впливу на цей ВП різних факторів: прострілу кулі, дії вибухових і вібраційних навантажень тощо (наприклад, пороховий сповільнювач у підричниках типу УЗРГМ ручних гранат після дії ударних навантажень може перетворитися на детонатор

миттєвої дії, спричиняючи вибух гранати в руках під час спроби її штатного застосування).

Проведені дослідження не остаточно споряджених ВП і боєприпасів (далі — БП), споряджених литим тротилом і сплавами на основі тротилу, гексогену, довели, що їх одноразовий простріл кулями калібру 7,62 мм з автомата Калашникова модернізованого (далі — АКМ) або дія інших уражаючих елементів з близькими масо-кінетичними параметрами не призводять до вибуху ВП. Повторний простріл цілком може призвести до вибуху, до того ж вірогідність вибуху зростає у геометричній прогресії зі збільшенням кількості попадань (зокрема, під час прострілу БП з АКМ вірогідність вибуху наближається до 100 % при 6—7 попаданнях навіть у разі «розкидування» попадань по проекції ВП). Цьому сприяє дрібнодисперсна (пиллоподібна) високочутлива фракція частинок вибухової речовини (далі — ВР), що утворюється під час попередніх прострілів і покриває зовнішні та внутрішні поверхні корпусу БП [1]. Зазначена фракція частинок ВР може виникнути і під час застосування гідрогармати, тому повторний постріл з неї по ВП також може призвести до його вибуху.

Крім того, слід враховувати, що дія хімічно активних середовищ (кислот, лугів) призводить до розкладання ВР з утворенням вторинних продуктів, які можуть бути дуже чутливими до зовнішніх дій. Наприклад, тротил, що за звичайних умов є достатньо нечутливим до вибуху, після контакту з лужним середовищем при підвищеній температурі утворює продукти розпаду, що значно підвищують його чутливість до вибуху. Значну небезпеку становлять пікрати, що утворюються під час взаємодії пікринової кислоти з металами за наявності кисню та вологи [3].

На сьогодні важливого значення у практичній діяльності вибухотехнічних підрозділів Експертної служби МВС України набуло використання гідродинамічних руйнувачів (гідрогармат). Проведені експериментальні дослідження щодо ефективності їх дії на різні ВП свідчать про їх відносно низьку руйнівну здатність (наприклад, міна типу ТМ-62М, не руйнується, зміщується на кілька сантиметрів). Водночас оснащення гідрогармати магнітним датчиком цілі, елементом невилучення або донним (боковим) підриивником типу МУВ призведе до спрацьовування підриивника і вибуху основного заряду ВР міни. Отже, у зв'язку з необхідністю розміщення гідрогармати, що має деталі із феромагнітних матеріалів, у безпосередній близькості від ВП існує вірогідність спрацьовування ВП з магнітним датчиком цілі при спробі його руйнування. Попадання струменя води із гідрогармати у проекцію капсуля-детонатора може призвести до його детонації і вибуху основного заряду ВР. При цьому масивні металеві деталі стійкі гідрогармати можуть бути розкидані вибухом на відстань у десятки і навіть сотні метрів і становити серйозну небезпеку [2, с. 86].

Слід зазначити, що використання на практиці всіх без винятку типів руйнувачів ближнього радіусу дії потребує дотримання низки правил, що сприяють підвищенню безпеки проведення спеціальних вибухотехнічних робіт, а саме:

- під час наближення до ВП, ідентифікація якого ускладнена або неможлива, слід враховувати, що він може містити кілька датчиків цілі (елемент невилучення, натяжний датчик цілі, годинниковий механізм і канал дистанційного керування (радіокерування або дротяну лінію тощо)), які потрібно нейтралізувати;
- враховуючи практику встановлення часу спрацьовування ВП з годинниковим

механізмом, кратним 60 хв, 30 хв, 15 хв, руйнувач доцільно встановлювати у найбільш безпечні моменти часу, наприклад, об 11 год. 37 хв, о 9 год. 53 хв;

– під час встановлення руйнувача поблизу ВП слід не допускати використання спеціальних інструментів, обладнання та засобів індивідуального захисту із феромагнітних матеріалів;

– не допускати нахилу або зсуву ВП.

Крім того, під час проведення спеціальних вибухотехнічних робіт доцільно використовувати такі моделі руйнувачів, які забезпечуватимуть надійне руйнування різних типів ВП (від саморобних безкорпусних до протитанкових мін та артилерійських снарядів у особливо жорстких корпусах) без ініціації детонації їх основного заряду ВР і дозволять здійснювати процес руйнування на відстань до кількох метрів.

За кордоном використовують низку пристроїв для бездетонаційного руйнування ВП, принцип дії яких базується на використанні енергії кумулятивних струменів (наприклад, заряди ZL-100/01 і DNW HL60 виробництва Австрії). Характерною особливістю таких руйнувачів є використання невеликого заряду ВР, що дозволяє застосовувати їх навіть у безпосередній близькості від будівель і споруд без завдання збитку. Ці пристрої діють до кількох метрів і можуть бути використані для знешкодження ВП у жорстких оболонках [4].

У руйнувачах російського виробництва «Гейзер» («Тайфун») реалізовано ідею використання тонких кумулятивних струменів, діаметр яких менше, ніж критичний діаметр детонації більшості ВР, у тому числі й тих, якими споряджено електродетонатори (капсулі-детонатори). Під критичним діаметром детонації слід розуміти мінімальний діаметр (товщина шару) ВР, по якому здатна розповсюджуватися детонаційна хвиля без загасання. На жаль, на практиці електродетонатори (капсулі-детонатори) і заряди ВР здебільшого екранують корпусом ВП, його упаковкою, після проходження яких дія кумулятивного струменя значно підвищує вірогідність ініціації вибуху ВР, насамперед тих, що входять до складу засобів підривання. Як відомо, у більшості випадків ВП перебуває у непрозорій упаковці (поліетиленовий пакет, сумка, аташе-кейс), що ускладнює або унеможливує його візуальну ідентифікацію. У цих випадках, а також під час руйнування великих за розмірами ВП слід використовувати кілька касет для одночасної дії по всій проекції ВП, який руйнується. Така схема використання руйнувача забезпечує максимальну ефективність руйнівної дії на ВП за рахунок взаємодії між собою зон руйнування. Висока швидкість кумулятивних струменів, яка може досягати 4000 — 5000 м/с, є достатньою для руйнування більшості ВП, у тому числі і в жорстких оболонках, і дозволяє розраховувати на позитивний результат у разі руйнування без спрацювання ВП [2, с. 89].

Принцип руйнування за допомогою кумулятивних струменів реалізовано також у розробленому в Російській Федерації комплекті для знешкодження ВП «ЕТЦ-5» (призначений для знешкодження ВП шляхом їх руйнування на окремі вибухобезпечні частини). До складу комплекту входять вибухові кумулятивні руйнувачі, пристрій для встановлення і кріплення руйнувачів у трьох взаємно-перпендикулярних площинах, захисний пристрій, що запобігає ураженню навколишнього середовища, і спеціальна упаковка для забезпечення зберігання і безпечного транспортування складових частин комплекту. Модуль кумулятивного руйнувача

являє собою пінопластову панель, у якій розміщено мікрокумулятивні заряди і лінійний заряд ВР. Модуль ініціюється від електродетонатора. Руйнувач здатний на відстані 10—20 см пробити сталеву пластину завтовшки 8 мм. Комплект розраховано на використання в умовах міста та всередині будівель [2, с. 90].

Для руйнування ВП на відстані до 5—6 м можна використовувати руйнувач на основі 75-грамової тротилової шашки і пластини завтовшки 1—3 мм з пластичного металу (мідь, гільзова сталь, латунь) діаметром 10—30 мм. Металевій пластині надають форми сегментної воронки, аналогічної воронкам зарядів типу «ударне ядро» (далі — УЯ), яку згодом без повітряного зазору розміщують на торці шашки, протилежному гнізду під капсуль-детонатор [2, с. 91].

УЯ — компактна металева форма, утворена внаслідок стискання продуктами детонації металевого облицювання кумулятивного розряду. УЯ утворюється під час вибуху будь-якого кумулятивного заряду з металевим облицюванням, але при цьому його маса й енергія залежать від кута та форми облицювання. Для утворення повноцінного УЯ застосовують кути облицювання понад 1000 або сферичні форми облицювання при товщині облицювання значно більшій ніж товщина облицювання кумулятивного заряду для дії кумулятивним струменем. На відміну від кумулятивного струменя, що зберігає свою швидкість на довжині у десятки первинних діаметрів заряду, УЯ зберігає свою швидкість на відстані тисячі первинних діаметрів заряду (до сотні метрів) [6].

Після обтискання облицювання УЯ має діаметр приблизно чверть діаметра первинного заряду і довжину близько 1 м (має подовжену форму). Швидкість УЯ становить близько 2,5 км/с (в окремих конструкціях 3,5—5,0 км/с).

Для руйнування ВП у жорстких оболонках доцільним є використання руйнувачів на рідинній кумуляції (рис. 1, 2). Світовий досвід використання таких руйнувачів свідчить про високу ефективність руйнування ВП з відстані 0—50 см переважно без ініціювання детонації заряду ВР. Для виготовлення такого руйнувача можна використовувати пластикову пляшку ємністю 0,33—2,25 л, поліетиленовий пакет, заряд пластичної ВР (ПВР-4, ПВР-5А, ПВР-7, ПВР-12) масою 5—35 г і засіб ініціювання (електродетонатор). Заряд ВР виготовляють у вигляді воронки шляхом рівномірного розміщення пластичної ВР на внутрішній поверхні воронкоподібної верхньої частини пластикової пляшки. У горловину воронки (чітко по її вісі) встановлюють електродетонатор і воронку опускають на дно пластикової пляшки чи поліетиленового пакета, заповненого водою (взимку у воду додають сіль у розрахунок 20 г солі на 1 л води для запобігання замерзанню). Воронку розташовують так, щоб її основу було спрямовано на конкретну частину ВП. Для збільшення руйнівної дії основу воронки доцільно максимально наблизити до стінки корпусу пластикової пляшки (поліетиленового пакета), не допускаючи при цьому появи повітряних бульбашок у внутрішній порожнині воронки.

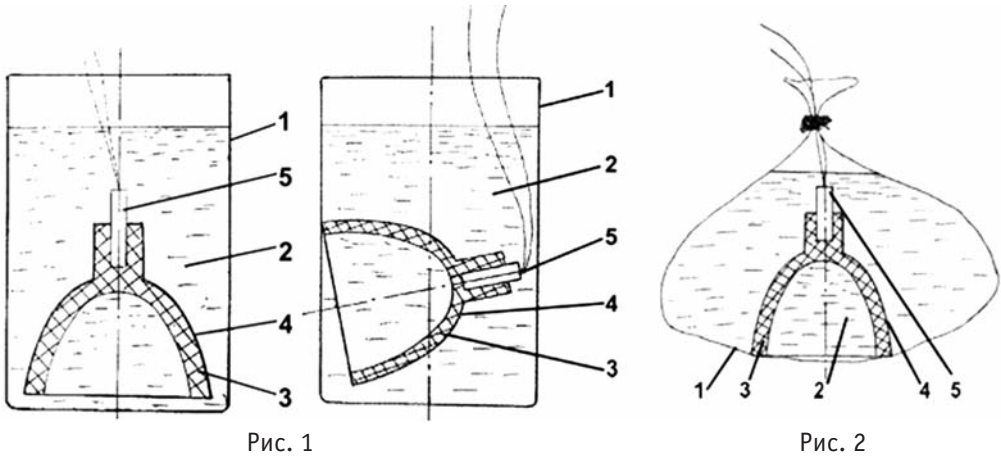

Рис. 1, 2. Види руйнівачів на рідинній кумуляції

На рисунках 1 і 2 наведено види руйнівачів на рідинній кумуляції, де:

- 1 — корпус, що легко руйнується, у вигляді фрагмента пластикової пляшки або поліетиленового пакета;
- 2 — рідина на основі води;
- 3 — заряд ВР;
- 4 — верхня воронкоподібна частина пластикової пляшки;
- 5 — електродетонатор.

Під час використання руйнівача утворюється потужна рідинна струя, швидкість руху якої досягає 4000—5000 м/с. Висока швидкість рідинної струї та флегматизуюча дія води на заряд ВР забезпечують руйнування переважно без вибуху заряду ВР [2, с. 93—94].

Використання кумулятивних руйнівачів завдяки високій швидкості кумулятивного струменя, що приблизно відповідає швидкості детонації ВР, а в деяких випадках може бути і вищою та досягати швидкості понад 10000 м/с, дозволяє забезпечити руйнування ВП у жорстких оболонках, тобто, коли неможливо зруйнувати за допомогою гідрогармат, а використання додаткових зарядів ВР неможливе в умовах конкретної ситуації.

Досвід використання кумулятивних зарядів у промисловості свідчить про їх високу руйнівну здатність. Кумулятивний струмінь дозволяє розрізати листи металу завтовшки до 100 мм. Такі кумулятивні заряди виготовляють із застосуванням пластичних ВР, що дозволяє розташовувати заряди на будь-якій криволінійній поверхні, що має суттєве значення при розрізанні різних складних конструкцій. Ретельно виготовлені подовжені кумулятивні заряди дозволяють проводити навіть розбирання боєприпасів, уникаючи вибуху заряду наявної в них ВР [5].

Отже, викладене свідчить про актуальність і перспективність використання кумулятивного ефекту при створенні руйнівачів для руйнування ВП у жорстких оболонках. Використання таких руйнівачів у вибухотехнічних підрозділах Експертної служби МВС України дозволить:

- підвищити безпеку проведення спеціальних вибухотехнічних робіт під час руйнування ВП у жорстких оболонках;

- зменшити руйнівний вплив на навколишнє середовище за рахунок запобігання вибуху;
- зберегти більший обсяг доказової бази для подальшого проведення експертних досліджень.

Список використаної літератури

1. *Петренко Е.С.* Средства и способы локализации поражающего действия взрывоопасных предметов / Е.С. Петренко // Специальная техника. — 2001. — № 2.
2. *Петренко Е.С.* Разрушители взрывных устройств и других взрывоопасных предметов / Е.С. Петренко // Специальная техника. — 2002. — № 3.
3. *Взрывчатые вещества и взрывные устройства* / [Красюк И.П., Садченко А.А., Захматов В.Д. и др.]. — К. : Нац. акад. внутр. дел, 2004. — 324 с.
4. *Сильников М.П.* Защита и безопасность / М.П. Сильников // Военно-политический и научно-технический журнал. — 2004. — № 4.
5. *Крупин А.В.* Обработка металлов взрывом / А.В. Крупин, В.Я. Соловьев. — М. : Металлургия, 1991. — 495 с.
6. *Новиков С.А.* Взрывные технологии и конверсии / С.А. Новиков // Вопросы атомной науки и техники. — М., 1994. — 67 с.

УДК 343.148

И.Ю. Писарева, старший научный сотрудник

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при Главном управлении МВД Украины в Автономной Республике Крым

Д.В. Громыковский, эксперт

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при Главном управлении МВД Украины в Автономной Республике Крым

СУЩНОСТЬ ЭКСПЕРТНЫХ ОШИБОК И ОСНОВНЫЕ ПУТИ ИХ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ

Раскрыто понятие и указана классификация экспертных ошибок, описаны основные причины их возникновения, приведены возможные условия предупреждения ошибок при производстве судебных экспертиз.

Ключевые слова: экспертная ошибка, причины, компетенция эксперта.

Розкрито поняття і наведено класифікацію експертних помилок, описано основні причини їх виникнення та можливі умови запобігання помилкам під час проведення судових експертиз.

The definition and classification of forensic mistakes, their reasons and samples of their prevention during forensic examination are analyzed.

Основным принципом формирования правового государства является соблюдение законности во всех сферах общественной жизни, особенно при осуществлении правосудия. В связи с этим важнейшей задачей правоохранительных органов является предупреждение судебных ошибок.

Как известно, важную роль в процессе установления истины по делу играет судебная экспертиза. Понятно, что только правильное, соответствующее действительности, объективное заключение эксперта может быть положено в основу судебной деятельности, поэтому целесообразно провести анализ экспертной практики, обозначить допускаемые ошибки и определить пути их предупреждения.

Отдельные аспекты экспертных ошибок (понятия, причины, классификация) нашли отражение в трудах Р.С. Белкина, Г.Л. Грановского, И.М. Каплунова, Н.И. Клименко, Н.А. Палиашвили, А.К. Педенчука.

По определению Р.С. Белкина, «экспертная ошибка — это не соответствующее объективной действительности суждение эксперта или его действия, не приводящие к цели экспертного исследования, если искаженное суждение и неверные действия представляют собой результат добросовестного заблуждения эксперта» [2]. Именно этим экспертная ошибка отличается от преступления против правосудия, которое может совершить эксперт, ответственность за которое

предусмотрена статьей 384 Уголовного кодекса Украины (дача заведомо неправдивого заключения) [1].

Опасность экспертных ошибок заключается в том, что они имеют тенденцию к перерастанию в следственные, комплексные следственно-прокурорские, судебные ошибки, которые, развиваясь и усложняясь, негативно влияют на процесс установления объективной истины в судебном процессе.

По своей природе экспертные ошибки неоднородны и могут быть разделены на три класса [3]:

- 1) ошибки процессуального характера;
- 2) гносеологические ошибки;
- 3) деятельностьные (операционные) ошибки.

Ошибки процессуального характера заключаются в нарушении экспертом процессуального режима и процедуры экспертного исследования. К их числу относятся:

- выход эксперта за пределы своей компетенции, в частности его вторжение в сферу вопросов правового характера или решение вопросов, требующих специальных знаний иной экспертной специальности;
- необоснованные, недостаточно мотивированные выводы либо обоснование выводов не результатами исследования, а материалами дела;
- выдача заключения по вопросам, решение которых не требует специальных знаний;
- самостоятельный (помимо следователя или суда) сбор дополнительных материалов для проведения экспертизы, например, образцов для дополнительного исследования;
- несоответствие объема проведенного исследования ответам эксперта на поставленные ему вопросы;
- несоблюдение правил составления заключения эксперта, установленных действующими нормативными актами;
- внесение профилактических предложений, не основанных на специальных знаниях эксперта.

Так, например, при проведении экономической экспертизы эксперт выходит за пределы своей компетенции, когда в своем заключении дает правовую оценку документам, предоставленным на исследование, в части установления реальности проведенной хозяйственной операции для констатации факта совершения бестоварной операции, ничтожной сделки.

Как правило, в основе наиболее распространенной ошибки при проведении экономической экспертизы лежит стремление эксперта основывать свой вывод не на документальных данных бухгалтерского учета, а на иных материалах дела, в частности на показаниях обвиняемых и свидетелей, что является компетенцией суда, прокурора, следователя или лица, осуществляющего дознание. При опровержении этих показаний в суде выводы эксперта оказываются не подтвержденными другими доказательствами, что приводит к назначению повторной экспертизы.

Появление гносеологических ошибок связано со сложностями процесса экспертного познания — экспертные ошибки могут быть допущены при познании сущности, свойств, признаков объектов экспертного исследования, отношений

между ними, а также и при оценке результатов содержательного познания, итогов экспертного исследования, их интерпретации.

Гносеологические ошибки можно разделить на логические и фактические (предметные).

Логические ошибки — это нарушение какого-либо логического закона, правил и схем логики. Они обычно связаны с различными логическими операциями и видами умозаключений. Так, можно выделить ошибки в определении понятий, в индуктивном заключении, в дедуктивных умозаключениях, в доказательстве — по отношению к тезису, к аргументу.

Логические ошибки — это следствие нарушения логических законов тождественности («любая сущность совпадает сама с собой»), противоречия («никакое суждение не может одновременно быть истинным и ложным»), исключения третьего («для произвольного высказывания или оно само, или его возражение истинно»), достаточного основания («любое принимаемое суждение должно быть надлежащим образом обосновано») [3].

Например, при проведении судебно-баллистической экспертизы ошибочны выводы, в которых эксперт подменяет вероятный вывод суждением о возможности, например: «Стреляная пуля от винтовочного патрона калибра 7,62 мм вполне могла быть выстрелена из предоставленного на экспертизу обреза». Эту фразу можно понимать двояко: как суждение о вероятности того, что пуля выстрелена из данного обреза, и как утверждение об объективной возможности использования пули для выстрела из обреза, предоставленного на экспертизу.

Фактические (предметные) ошибки — искаженное представление об отношениях между предметами объективного мира. Они подразделяются на ошибки использования несуществующей терминологии, а также ошибки использования устаревших, ненадлежащих методов и методик.

Так, изучение выводов строительно-технических экспертиз показало, что эксперты часто неправильно определяют действительную стоимость объектов в результате применения устаревших методик определения индексов изменения стоимости строительства, не учитывают изменения сметных норм и возможность применения для строительства материалов и оборудования повышенного качества и т. п.

Деятельностные (операционные) ошибки связаны с осуществляемыми экспертом операциями с объектами исследования и могут заключаться в нарушении предписанной последовательности рекомендованных процедур, неправильном использовании средств исследования или непригодных средств, в получении некачественного сравнительного материала и т. д.

Например, при проведении дактилоскопического исследования нередко неадекватно подбираются средства для выявления следов рук: специалисты обрабатывают их без учета имеющихся в литературе рекомендаций, используют во всех случаях один или два вида порошка. Иногда также нарушается требование о предварительной подготовке поверхности исследуемого предмета, а именно ее просушке перед обработкой порошками, в то время как даже незначительно повышенное содержание влаги на поверхности предмета, почти невидимое невооруженным глазом, может существенно усилить налипание порошка вокруг следа и тем самым ухудшить его качество.

Как показывает практика, в экспертных заключениях чаще встречаются гносеологические и операционные ошибки.

Причины экспертных ошибок могут быть как объективными, то есть не зависящими от эксперта как субъекта экспертного исследования, так и субъективными, состоящими в образе мышления и (или) действиях эксперта.

Объективными причинами наиболее часто встречающихся экспертных ошибок являются несовершенство либо отсутствие разработанной методики экспертного исследования, а также применение неисправных или не обладающих достаточной разрешающей способностью приборов и инструментов.

Среди субъективных причин экспертных ошибок можно назвать следующие:

- профессиональная некомпетентность эксперта (незнание или неправильное применение методики исследования и др.);
- профессиональные упущения эксперта (небрежность, поверхностность исследования и др.);
- дефекты органов чувств (прежде всего органов зрения);
- неординарное психологическое состояние эксперта (например, вследствие стрессовой ситуации);
- характерологические черты личности эксперта (неуверенность, повышенная внушаемость, мнительность и др.).

Возможности и пути предупреждения экспертных ошибок во многом определяются спецификой каждого класса и рода судебной экспертизы. Также имеются некоторые общие для всех видов судебной экспертизы условия, существенные для их предупреждения [4].

Одним из решающих условий предупреждения экспертной ошибки является предоставление на экспертизу следователем или судом, назначившим экспертизу, полноценных, проверенных, достаточных с точки зрения информативности исходных материалов. Предоставлению таких материалов будет способствовать работа по ознакомлению следователей и судей с требованиями, предъявляемыми к оформлению материалов для судебной экспертизы.

Вторым условием является внедрение в экспертную практику достижений научно-технического прогресса: использование современного специализированного оборудования и компьютерной техники, новых высокочувствительных методов исследования, развитие информационного обеспечения эксперта (к сожалению, сегодня еще не все экспертные учреждения обеспечены современной технической базой и т. д.).

Третье условие — качественная подготовка и переподготовка экспертных кадров, наличие в составе судебно-экспертных учреждений сотрудников надлежащей квалификации, имеющих необходимое базовое образование и знание основных положений права (в частности, уголовного и гражданского процессов), методологических основ криминалистики.

Четвертое условие — организация системы контроля качества проведения судебных экспертиз. Тщательная, хорошо организованная проверка заключений экспертов должна осуществляться в самом экспертном учреждении как его руководителями, так и опытным экспертом [5]. Руководитель при поручении проведения экспертизы определенному сотруднику должен изучить содержание постановления о назначении экспертизы, определить правильность формулировки

вопросов и их соответствие профилю судебно-экспертного учреждения, а при отправке заключения проверить:

- нет ли процессуальных нарушений;
- соблюдены ли требования ведомственных нормативных актов;
- не вышел ли эксперт за пределы своей компетенции;
- выполнено ли полностью экспертное задание;
- выбраны ли надлежащие методы исследования;
- применена ли рекомендованная для таких случаев методика в полном объеме;
- достаточно ли полно описан процесс исследования;
- имеется ли логическое соответствие результатов исследования и заключений эксперта, достаточно ли обоснованы эти заключения. В ходе проверки необходимо также уделить внимание доступности изложения текста, убедиться в отсутствии опечаток и грамматических ошибок, оценить качество иллюстраций и приложений.

Таким образом, хорошо организованная руководителем судебно-экспертного учреждения проверка заключения эксперта побуждает составителя экспертного заключения еще раз проверить правильность своего решения и либо изменить его, либо привести дополнительные аргументы для его обоснования.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Украины от 05.04.2001 № 2341-III, с изменениями и дополнениями [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.rada.gov.ua.
2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике / Р.С. Белкин. — Харьков : Форум, 1998. — 238 с.
3. Винберг А.И. Судебная экспертология / А.И. Винберг, Н.Т. Малаховская. — Волгоград : Познание, 1979. — 354 с.
4. Грановский Г.Л. Научно-техническая революция и перспективы совершенствования судебных экспертиз / Г.Л. Грановский // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. — 1980. — Вып. 40.
5. Шляхов А.Я. Судебная экспертиза: организация и проведение / А.Я. Шляхов. — М. : Наука, 1979. — 216 с.

УДК 343.983.2

А.Н. Никитенко, *младший научный сотрудник*

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при ГУМВС Украины в Харьковской области

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВИДОВОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ КРОВИ. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДИК

Приведены результаты сравнительного анализа методик определения видовой принадлежности крови, указаны их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: анализ крови, пятна крови, давность следа, реакция преципитации.

Наведено результати порівняльного аналізу методик визначення видової належності крові, вказано їх переваги та недоліки.

The article depicts the results of comparative analysis of methods for determining the blood identification, their advantages and disadvantages.

Видовое дифференцирование следов крови в следственной и судебной практике возникло давно. Необходимость проведения исследования вызвана тем, что нередко обстоятельства происшествия позволяют предположить принадлежность крови на вещественных доказательствах как человеку, так и животному, а также определением групповой принадлежности следов, которое нельзя проводить без предварительного установления их видовой принадлежности.

Во многих случаях одно только установление вида крови может сыграть значительную (если не решающую) роль в раскрытии преступления или расследовании обстоятельств происшествия. Это относится ко всем случаям браконьерства, незаконного убоя скота, а также к авиационным происшествиям, когда возникает версия о столкновении с птицей как причиной авиакатастрофы. Определение видовой принадлежности крови позволяет также подтвердить или опровергнуть версию подозреваемого лица о происхождении следов крови на его одежде.

Первые попытки научной разработки способов определения видовой принадлежности крови относятся к 40-м годам прошлого века. Первые предложенные методы (измерение величины эритроцитов, определение кристаллов гемоглобина, использование разницы в скорости щелочной денатурации гемоглобина и другие методы) оказались ненадежными, научно не обоснованными и в практике не использовались. Только после открытия в 1899 году Ф.Я. Чистовичем видовой антигенной специфичности сывороточных белков судебная медицина получила научно обоснованный метод дифференцирования крови человека и животных.

Основополагающие работы в области видовой специфичности были опубликованы Уленгуттом в 1901 году и до настоящего времени не утратили актуальности.

В течение многих лет различные исследователи вносили новые теоретические положения в природу видоспецифических антигенов [1].

Учеными было установлено, что при иммунизации животного чужеродным белком-антигеном в его организме вырабатываются антитела, обладающие способностью вступать в реакцию именно с тем белком, с которым проводилась иммунизация, что позже назвали реакцией преципитации. Специфичность этой реакции позволила использовать сыворотки, получаемые путем иммунизации кроликов, а в ряде случаев и других животных, для установления видовой принадлежности исследуемой крови.

Таким образом, реакция преципитации является одной из реакций иммунитета, при которой происходит взаимодействие антигенов и антител. При определении видовой специфичности крови антигенами являются главным образом сывороточные белки — альбумины и глобулины, а антителами — иммунные глобулины преципитирующей сыворотки. Следует отметить, что видовая специфичность присуща не только белкам крови, но и различным белковым субстанциям выделений (спермы, слюны, пота, мочи, выделений из носа, влагалища и т. д.).

В настоящее время реакцию преципитации можно проводить в судебной практике в различных вариантах и модификациях, в жидкой среде и в геле. Все существующие методики хорошо изучены, научно обоснованы и широко применяются в судебно-биологических экспертизах, каждая имеет как преимущества, так и недостатки.

Наиболее широкую известность получила реакция преципитации в жидкой среде (Чистовича-Уленгута). Первоначально реакцию проводили путем смешивания раствора антигена с иммунной сывороткой и при положительном результате наблюдали появление опалесценции и мутности, а в конечном итоге — выпадение осадка. Однако в судебно-медицинской практике распространение получил вариант реакции, при котором сыворотку и антиген наслаивают друг на друга без смешивания. Этот вариант реакции был назван кольцепреципитацией, так как при взаимодействии соответствующих антител и антигена образуется кольцо (диск) преципитата на границе соприкосновения реагентов. Реакция хорошо видна невооруженным взглядом, не требует больших затрат на реактивы и специальное оборудование и краткосрочна по времени.

В судебной экспертизе реакция кольцепреципитации проводится с использованием трех и более сывороток. При этом всегда следует помнить, что при использовании только одной преципитирующей сыворотки эксперт лишен возможности дать категорическое заключение даже в случае положительного результата реакции. На практике при определении видовой специфичности белков крови в пятнах затруднения возникают в основном из-за ограниченного количества исследуемого материала, малого следа крови, а также большой давности пятен. Это побудило исследователей уделять внимание разработке таких вариантов реакции преципитации, которые позволяли бы обходиться минимальным количеством исследуемого объекта.

В 1939 году Хубер предложил при исследовании небольших пятен крови проводить реакцию преципитации на предметных стеклах. Е.Н. Покровский (1955 г.) для экономии вытяжки из пятна крови предложил проводить реакцию кольцепреципитации последовательно с одной и той же порцией вытяжки разными

преципитирующими сыворотками. Марцинковский (1962 г.) проводил реакцию в пробирках диаметром 3 мм, на дно которых помещал кусочек фильтровальной бумаги, пропитанный предварительно преципитирующей сывороткой. Затем в пробирку добавлял 4 капли вытяжки из пятна. Результат учитывался по помутнению вытяжки на границе с фильтровальной бумагой. Однако перечисленные методы по тем или иным причинам не нашли широкого применения в судебной практике.

Одной из самых простых и доступных реакций определения видовой принадлежности белков из малых следов крови является реакция преципитации в капиллярах, предложенная еще в 1904 году Хаусером в модификации П.М. Пашинина (1961 г.). Для проведения этой реакции вытяжку, а затем и сыворотку помещают в капилляр диаметром 0,5—0,8 мм и длиной 90 мм. Покачивая капилляр, перемещают его содержимое из одного конца в другой. Затем устанавливают капилляр на штатив, погружая один его конец в пластилин. Результат реакции учитывают по образованию или не образованию хлопьев, оседающих на конце капилляра. Реакция оценивается по тому, насколько качественно и количественно измеряется величина столбика преципитата. Для проведения такой реакции с 3—4 сыворотками требуется всего около 0,1 мл вытяжки [2].

К недостаткам реакции преципитации в капиллярах следует отнести, во-первых, то, что слабовыраженные хлопья преципитации трудно заметить из-за малого диаметра капилляра, во-вторых, проведение реакции требует от специалиста повышенной внимательности, высокой точности и кропотливости в работе.

Весьма существенным недостатком реакции преципитации в жидкой среде является невозможность проведения ее с мутными и опалесцирующими вытяжками из исследуемых объектов. Поэтому, когда ни центрифугирование, ни фильтрование не позволяют устранить замутнение, целесообразно реакцию преципитации провести в геле.

Серьезным препятствием для получения правильных результатов в реакции преципитации являются различные загрязнения вещественных доказательств, на которых находятся следы крови, что может быть причиной неспецифических явлений. Эти явления могут выражаться в появлении ложных осадков и в отсутствии преципитации в тех случаях, когда она должна быть. Кроме того, под влиянием различных химических веществ возможно свертывание белка преципитирующей сыворотки, что ведет к перемешиванию вытяжки и сыворотки.

Появление неспецифических явлений в реакциях преципитации в случае, когда следы крови находятся на различных пластических и синтетических материалах (плащах, хозяйственных сумках, капроновых чулках, синтетических рубашках, носках и др.) экспериментально доказала в 1955 году А.С. Гаркали. Также исследователями доказано наличие неспецифических явлений реакции преципитации (даже при больших разведениях белка в вытяжке), связанное с использованием современных моющих средств и составов для чистки тканей [3].

Как показывают экспериментальные исследования и практический опыт, избежать неспецифических явлений можно путем применения реакции преципитации в агаровом геле. Впервые такая реакция была предложена в 40-х годах прошлого века, и наиболее удачной она оказалась в модификации Оухтерлони (1949 г.). Принцип ее заключается в следующем. В агаре на расстоянии 5—8 мм

друг от друга проделывают лунки диаметром 3—5 мм. В лунки вносят антиген и антитела, которые диффундируют навстречу друг другу и образуют в геле полосы преципитата там, где встречаются в оптимальных количественных соотношениях. Преципитация в агаре может быть проведена на предметных стеклах или в чашках Петри.

Все исследователи, изучавшие реакцию преципитации в агаровом геле, отмечают, что она обладает рядом преимуществ, но также и рядом недостатков по сравнению с реакцией преципитации в жидкой среде.

К преимуществам относятся следующие:

- реакция преципитации в геле обладает очень высокой специфичностью. Тисар установил (1963 г.), что пятна крови после стирки синтетическими моющими средствами могут давать ошибочные результаты при проведении классической реакции преципитации, а реакция преципитации в агаре ни с одним из применяемых моющих средств не давала неправильного результата [4];

- проведение реакции преципитации в агаре позволяет исследовать загрязненные объекты, мутные и опалесцирующие вытяжки из пятен и использовать не потерявшие титр и специфичность мутные и опалесцирующие преципитирующие сыворотки;

- при реакции преципитации в агаре оптимальная зона количественных соотношений между антигеном и антителом значительно шире, чем при реакции в жидкой среде.

К недостаткам исследователи относят следующие:

- реакция преципитации в агаре обладает меньшей чувствительностью, чем реакции преципитации в жидкой среде. Так, например, А.К. Туманов и И.С. Лазуренко (1961 г.) экспериментально установили, что реакция в агаре примерно в 2 раза менее чувствительна, чем реакция кольцепреципитации [5]. К аналогичному выводу пришел и А.И. Гусев (1968 г.) [6];

- при избытке антигена в исследуемой вытяжке происходит растворение преципитата со стороны, обращенной к антигену, и перемещение его ближе к антителу. В случае избытка антител при реакции преципитации в агаре происходит непрерывное расширение полосы преципитата без его растворения, но при этом полоса теряет четкость. Поэтому линии преципитации могут не образовываться при резком нарушении количественного соотношения между антигеном и сывороткой. Кроме того, часто вместо одной полосы отмечается несколько полос преципитации (что объясняется разной скоростью движения компонентов антигенного комплекса и антител в геле). Количество линий зависит от сложности спектра антигенного комплекса, выявляемого данной сывороткой. Все эти явления мешают эксперту дать правильную оценку результатов реакции преципитации в агаровом геле;

- необходимость сравнительно длительного наблюдения получаемых результатов реакции (сроки исследования крови на видовую принадлежность увеличиваются на 1—2 суток по сравнению с проведением реакции преципитации в жидкой среде), что существенно усложняет работу эксперта, связанную с решением других вопросов (например, установление групповой принадлежности крови).

Поэтому, когда необходимо объединить все преимущества реакции преципитации в геле с чувствительностью преципитации в жидкой среде, определить

видовую принадлежность белков старого пятна, мышц и костей, причем в кратчайшие сроки, предпочтение отдается реакции встречного иммуноэлектрофореза или электропреципитации. Впервые реакция иммуноэлектрофореза была предложена Буссаром (1959 г.) и апробирована при иммунологических исследованиях И.И. Рейхер и Н.М. Процеровой (1967 г.) [7].

Принцип метода встречного иммуноэлектрофореза заключается в следующем. При электрофорезе иммунных сывороток в геле глобулиновые фракции, содержащие антитела вследствие эндосмоса, перемещаются от анода к катоду, а большинство антигенов (за исключением тех, которые имеют только глобулиновую природу) — от катода к аноду. Таким образом, при одновременном внесении в гель антитела и антигена под действием электрического тока движутся навстречу друг другу и в месте встречи образуются преципитирующие полосы.

Реакция встречного иммуноэлектрофореза позволяет провести реакцию преципитации в течение 30—40 мин (при этом возможно использование мутных и опалесцирующих вытяжек). Однако, как показали исследования, чувствительность методики встречного иммуноэлектрофореза несколько меньше, чем при реакции кольцепреципитации, но выше, чем при реакции преципитации в агаре (по данным А.К. Туманова, 1975 г.) [8]. Результат при реакции в агаре достигается через 1—2 суток, а при реакции электропреципитации — через 1 час. Следует отметить, что метод встречного иммуноэлектрофореза не позволяет одновременно выявлять белки, направляющиеся к аноду и к катоду.

В 1985 году Т.А. Куприна предложила метод параллельного иммуноэлектрофореза, с помощью которого стало возможным определение белков, движущихся не только к аноду, но и к катоду. Модификация, предложенная Т.А. Куприной, позволяет экспресс-методом наиболее полно охарактеризовать исследуемую иммунную сыворотку, а также смесь антигенов.

В 80-е годы прошлого века широкое распространение получил метод встречного электрофореза на ацетатцеллюлозной пленке. Метод является рациональным, особенно при использовании небольшого количества исследуемого материала. В его основе лежит образование иммунных специфических нерастворимых преципитатов вследствие миграции антигенов и антител навстречу друг другу под воздействием электрического поля. Использование пленок имеет ряд преимуществ по сравнению с другими материалами, а именно: ацетатцеллюлозная пленка готова к использованию, отличается однородностью структуры, отсутствием абсорбции белка, стабильностью физико-химических свойств. Результаты исследования на пленке могут храниться в течение длительного времени [9].

Несмотря на определенные достоинства, все вышеописанные методы реакций преципитации при помощи иммуноэлектрофореза не получили широкого применения в судебно-биологических исследованиях в связи с тем, что требуют наличия в лаборатории универсальных приборов.

В судебной практике эксперту приходится иметь дело с настолько микроскопическими следами биологического происхождения, что трудно определиться в выборе того или иного метода для определения видовой принадлежности (часто на орудиях преступлений, под ногтевыми пластинками жертвы или предполагаемого преступника обнаруживаются лишь отдельные клетки животного происхождения). В этом случае на помощь ему может прийти метод реакции иммунофлюоресценции,

который впервые был предложен Коосом в 1942 году. Реакция основана на люминесценции антител, меченных различными флюорохромами, которые вступают в контакт с антигенами на поверхности объектов исследования. К преимуществам реакции следует отнести то, что она включает только фазу абсорбции, указывает место расположения антигена непосредственно в клетке, позволяет определить не только видовую, но и групповую принадлежность антигенов даже в одной изолированной клетке.

Для определения видовой принадлежности белков крови применяется непрямая реакция иммунофлюоресценции, состоящая из двух этапов. Первый этап включает контакт антигена с нелюминесцирующей сывороткой, удаление непрореагировавших антител, второй — последующую обработку объектов исследования люминесцирующей сывороткой, антитела которой гомологичны белку сыворотки, использованной на первом этапе. В лабораторной практике успешно используется методика определения видовой принадлежности при помощи реакции иммунофлюоресценции, предложенная М.В. Кисиним и Т.В. Стегнуовой (1983 г.). Исследователи указывают на эффективность использования реакции, особенно при работе со смешанными пятнами, позволяющей установить истинную антигенную характеристику клеточных элементов, выявить нерастворимые видоспецифические белки клеточных оболочек (в то время как реакция преципитации в жидкой среде позволяет выявлять только водорастворимые белки) [10].

Несмотря на высокую чувствительность и очевидные преимущества, реакция иммунофлюоресценции в настоящее время не получила широкого распространения в судебной практике, что связано с недостаточной разработкой всех этапов реакции применительно к специфичности вводимых ингредиентов. К недостаткам можно также отнести то, что иногда при добавлении флюоресцирующей сыворотки в объекте исследования может происходить свечение без предварительного контакта объекта с преципитирующей сывороткой (в частности, при загрязнении объекта исследования или нахождении на нем различных микроорганизмов). Понятно, что при возникновении неспецифического свечения реакция иммунофлюоресценции не может применяться.

Среди всех приведенных выше иммунологических методов при определении видовой принадлежности крови и других выделений организма сегодня в судебной практике широко применяется реакция кольцепреципитации, хотя она имеет определенные недостатки. Отрицательные результаты и затруднения при исследовании чаще всего вызваны ограниченным количеством исследуемого материала, денатурацией белков, неспецифическими явлениями в виде образования ложных осадков или задержки истинной преципитации под влиянием различных химических веществ.

Таким образом, простым и доступным способом определения видовой специфичности белков крови при ограниченном ее количестве на вещественных доказательствах может быть осадочная реакция в капиллярах. При исследовании старых пятен крови, загрязненных или замкнутых объектов наиболее перспективной и широко применяемой является реакция преципитации в агаре. Весьма перспективными являются методики встречного иммуноэлектрофореза и реакция непрямой иммунофлюоресценции.

С целью повышения чувствительности и разрешающей способности реакции преципитации в качестве регистратора образования преципитата в судебной практике применяют лазерный индикатор. Предложенный Л.О. Барсегянцем (с соавторами) метод основан на распознавании лазером комплекса «антиген — антитело». Метод позволяет определять видовую принадлежность крови в смешанных и труднорастворимых пятнах, в следах крови на загрязненных предметах-носителях [11].

Резюмируя изложенное, можно сделать вывод, что для выбора той или иной методики при определении видовой специфичности белков крови судебный эксперт должен учитывать следующие обстоятельства:

- давность пятна или следа крови;
- количество крови или размер исследуемого объекта;
- загрязненность пятна или степень замытости исследуемого следа крови;
- на каком предмете-носителе находится исследуемый объект;
- степень мутности полученной вытяжки из пятна крови;
- присутствуют ли на исследуемом пятне крови другие выделения организма (сперма, слюна, пот, влагалищные выделения и т. д.);
- правильность взятия, упаковки, хранения и пересылки в лабораторию вещественных доказательств.

Судебный эксперт должен подходить к вопросу об определении видовой принадлежности крови творчески, используя весь накопленный опыт и багаж знаний, принимать во внимание все аспекты и нюансы каждого конкретно взятого уголовного дела, использовать наиболее оптимальные методики для быстрого, четкого и достоверного установления видовой принадлежности крови.

Список использованной литературы

1. Томилин В.В. Судебно-медицинское исследование вещественных доказательств / Томилин В.В., Барсегянц Л.О., Гладких А.С. — М. : Медицина, 1989.
2. Чарный В.И. Варианты реакции преципитации в жидкой среде и на хроматографической бумаге / В.И. Чарный // Установление видовой специфичности белков крови. — М. : Медицина, 1976. — С. 35—38.
3. Гаркави А.С. Реакция преципитации в судебной медицине / А.С. Гаркави // Сборник научных работ по судебной медицине и пограничным областям. — М. : Медгиз, 1955. — С. 28—32.
4. Чарный В.И. Преимущества и недостатки реакции преципитации в агаровом геле / В.И. Чарный // Установление видовой специфичности белков крови. — М. : Медицина, 1976. — С. 59—62.
5. Туманов А.К. К возможности применения в судебно-медицинской практике реакции преципитации в твердой среде / А.К. Туманов, И.С. Лазуренко // Вопросы судебной экспертизы. — Алма-Ата, 1960. — С. 135—137.
6. Гусев А.И. Микрометод преципитации в агаре / А.И. Гусев // Иммунохимический анализ ; под ред. Зильбера Л.А. — М. : Медицина, 1968. — С. 99—119.
7. Райхер И.И. К методике встречного иммуноэлектрофореза / И.И. Райхер, Н.М. Процерова // Лабораторное дело. — 1964. — Ч. 4. — С. 43—44.
8. Туманов А.К. Основы судебно-медицинской экспертизы вещественных доказательств / А.К. Туманов. — М. : Медицина, 1975.
9. Томилин В.В. Реакция иммуноэлектрофореза / Томилин В.В., Барсегянц Л.О., Гладких А.С. // Судебно-медицинское исследование вещественных доказательств. — М. : Медицина, 1989. — С. 66—69.

10. Загрядская А.П. Судебно-медицинское исследование клеток и микрочастиц и тканей животного происхождения / Загрядская А.П., Федорцев А.Л., Королева Е.И. — М. : Медицина, 1984.

11. Барсегянц Л.О. Установление видовой принадлежности объектов биологического происхождения / Томилин В.В., Барсегянц Л.О., Гладких А.С. // Судебно-медицинское исследование вещественных доказательств. — М. : Медицина, 1989. — С. 62—63.

УДК 343.345:81'322.5

І.А. Горбач-Кудря, *головний експерт*

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

В.В. Журавель, *начальник відділу*

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ПРОБЛЕМА ОТРИМАННЯ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИ ЗА ГОЛОСОМ І МОВЛЕННЯМ

Розглянуто правові аспекти отримання в особи зразків голосу та мовлення відповідно до українського кримінального та цивільного судочинства. Сформульовано основні критерії та вимоги до отримання зразків голосу та мовлення людини з метою подальшого проведення ідентифікаційного дослідження.

Ключові слова: ідентифікаційне дослідження особи за голосом і мовленням, отримання зразків голосу та мовлення.

Рассмотрены правовые аспекты получения у лица образцов голоса и речи согласно украинскому уголовному и гражданскому судопроизводству. Сформулированы основные критерии и требования к получению образцов голоса и речи человека с целью последующего проведения идентификационного исследования.

The article considers the legal aspects of obtaining samples of human voice and speaking due to Ukrainian criminal and civil proceeding. Modern conceptual ways of their selection are analyzed. The main criteria and requirements for obtaining voice and speech samples for further personality identification are formulated.

Проблема отримання якісних зразків голосу та мовлення людини за весь період розвитку судової експертизи звуко- та відеозаписів¹ залишається актуальною і водночас дискусійною. Попри прийняті канони в експертних колах під час надання консультативної допомоги ініціаторам призначення експертного дослідження, одним із питань якого є ідентифікація особи за голосом і мовленням, судові експерти називають різні параметри, надаючи перевагу одним і зменшуючи значення інших. Такий стан речей надає актуальності цій статті, об'єктом розгляду в якій є зразок голосу та мовлення людини як одна з умов результативності ідентифікаційного дослідження. Метою статті є формулювання основних критеріїв і вимог до отримання зразків голосу та мовлення людини для подальшого проведення

¹ Назву експертизи наведено згідно з наказом МВС України від 10.12.2007 р. № 465 «Про внесення змін до нормативних актів, які регламентують діяльність Експертної служби МВС України».

ідентифікаційного дослідження особи за результатами вивчення правових аспектів отримання в особи зразків голосу та мовлення відповідно до українського кримінального та цивільного судочинства.

Зразки для ідентифікаційного дослідження особи за голосом і мовленням — матеріально фіксовані звукозаписи та відео- звукозаписи, які відображають особливості усного функціонально-динамічного комплексу навиків (ФДК навиків), що підлягають експертному дослідженню. Залежно від часу виникнення та умов отримання зразки поділяють на три групи: вільні, умовно-вільні та експериментальні. Вільні зразки — це зразки, отримані поза розслідуваною кримінальною справою і, як правило, до її порушення. Такі матеріали є поодинокими в експертній практиці, їх ініціюють переважно майбутній позивач або особа з його найближчого оточення. Умовно-вільні зразки отримують після порушення кримінальної справи (не у зв'язку зі спеціальним одержанням зразків для порівняльного дослідження) під час слідчих дій. В експертній практиці — це огляди та відтворення місця події, обшуки, допити тощо, що проводять з використанням звукозапису та відеозвукозапису. Експериментальні зразки — це матеріальні об'єкти, що їх одержує слідчий після порушення кримінальної справи за допомогою проведення спеціальної слідчої дії — одержання зразків для порівняльного дослідження.

Отримання зразків для експертного дослідження в українському кримінально-процесуальному законодавстві регламентується ст. 199 «Одержання зразків для експертного дослідження» КПК України. Як зазначає В.М. Тertiшник, це «окрема слідча дія, що має на меті вилучення та фіксацію матеріальних об'єктів, необхідних для експертної ідентифікації або визначення групової належності особи, речових доказів чи документів» [1, с. 677]. Питання щодо відібрання (взяття) відповідних зразків у необхідних випадках згідно зі ст. 144 ЦПК України вирішує суд. Такий відбір, на думку С.Я. Фурс, може здійснюватися під час огляду речових доказів за місцем їх знаходження за участю експерта, який у майбутньому проводитиме експертизу, та спеціаліста, який відбиратиме зразки (ст. 140 ЦПК України) [2, с. 455].

Відмінності процесуально-законодавчої норми у кримінальному та цивільному судочинстві стосовно кола осіб, які беруть зразки для експертного дослідження, надають самій процедурі підготовки матеріалу нерівнозначності. Якщо у цивільній справі відбір зразків може здійснювати особа, яка забезпечить найкраще отримання порівняльного матеріалу, то у кримінальній справі — дещо складніша ситуація.

По-перше, у кримінальному процесі особа (слідчий), яка відбирає зразки голосу та мовлення громадянина, зазвичай не має спеціальних знань. У цивільному процесі вибір особи для відібрання зразків голосу та мовлення здійснюється на підставі ухвали суду, тобто може бути забезпечено ефективне відібрання фономатеріалів особою зі спеціальними знаннями для проведення подальшого експертного дослідження.

По-друге, в арсеналі слідчого навряд чи наявні професійні звуко- або/та відео-звукозаписувальні пристрої.

По-третє, спеціаліст як учасник кримінального процесу, беручи участь у відборі зразків, за відсутності уявлення про експертне ідентифікаційне дослідження особи за голосом і мовленням не може допомогти ініціатору проведення експертизи, не розуміючи повною мірою, що мають являти собою зразки, відібрані для ідентифікаційного дослідження особи за голосом і мовленням.

Отже, одержання зразків для проведення ідентифікаційного дослідження людини за голосом і мовленням у кримінальному та цивільному судочинстві — це самостійна процесуальна дія, що полягає в одержанні експериментальним шляхом у підозрюваного, обвинуваченого, свідка або інших осіб записів голосу та мовлення, необхідних для порівняння з фономатеріалом, поданим у речових доказах. Одержанню експериментальних зразків для порівняльного дослідження має передувати підготовка, в якій В.М. Тertiшник виокремлює організаційний, процесуальний і тактичний аспекти [1, с. 678]. З огляду на ці завдання і мету доцільно зосередити увагу на тактичному аспекті одержання експериментальних зразків голосу та мовлення людини.

На сьогодні в Україні існує три концептуальні позиції відібрання експериментальних зразків для подальшого проведення ідентифікаційного дослідження особи за голосом і мовленням. Рекомендації щодо відібрання експертних зразків для проведення ідентифікаційного дослідження за голосом і мовленням визначають якісні, кількісні та порівняльні критерії щодо фономатеріалів, отримуваних експериментальним шляхом. Їх викладено переважно в методичних рекомендаціях, клопотаннях судових експертів про надання додаткових зразків та інших відомчих документах експертних установ Міністерства юстиції України, Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України.

Так, працівники експертних установ Міністерства юстиції України вважають, що кінцевий результат ідентифікаційного дослідження особи за голосом і мовленням залежить від форми мовлення та порівняння мови спілкування у зразку з досліджуваною фонограмою, від тривалості відсегментованого мовлення особи, яку потрібно ідентифікувати, відстані від мікрофона до джерела запису.

Експерти Служби безпеки України надають перевагу виду, формі мовлення та порівняння мови спілкування, тракту запису у зразку з досліджуваною фонограмою, а також технічним параметрам запису.

В експертних підрозділах Міністерства внутрішніх справ України при наданні консультаційної допомоги фахівці з кваліфікацією судового експерта за спеціальностями «Ідентифікація диктора за фізичними параметрами усного мовлення» та «Лінгвістична експертиза усного мовлення» рекомендують ініціаторам ідентифікаційних досліджень людини за голосом і мовленням у процесі одержання зразків звертати увагу на вид, форму мовлення, порівняння мови спілкування та тракту запису у зразку з досліджуваною фонограмою, на однотипність апаратури запису (або взагалі здійснювати запис зразка голосу та мовлення особи із застосуванням апаратури, на якій фіксувалися досліджувані фонограми), а також запобігати вольовому спотворенню фономатеріалу особою, в якій беруть ці зразки.

У концептуальних позиціях експертних установ Міністерства юстиції України, Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України щодо основних критеріїв відібрання зразків голосу та мовлення в особи для подальшого проведення ідентифікаційного дослідження незаперечними є вимоги до якості, кількості та порівняння експериментальних фономатеріалів з фономатеріалами досліджуваної фонограми. Надання пріоритету певній групі чинників пов'язано насамперед з методичним, програмним і програмно-апаратним забезпеченням практики судових експертів. Проте відсутність цілковитої однотайності у поглядах фахівців зі спеціальними знаннями у галузі дослідження голосу та мовлення людини не

заперечує вагомості таких кількісних критеріїв для одержання зразка голосу та мовлення диктора, як тривалість запису та тривалість відсегментованого матеріалу диктора, а також якісних критеріїв (технічні характеристики запису; відстань від мікрофона до джерела запису) та порівнювальних критеріїв (порівняння мови спілкування у зразку з досліджуваною фонограмою; форма мовлення).

Важливого значення при визначенні вимог до зразків голосу та мовлення особи для подальшого ідентифікаційного дослідження набуває врахування методологічних засад, за якими здійснюватиметься експертне дослідження. Традиційним в ідентифікаційному дослідженні особи за голосом і мовленням став фонетично-прикладний підхід, який передбачає вивчення артикуляційних (лінгвістичний аналіз) та акустичних (інструментальний аналіз) аспектів фономатеріалу диктора для встановлення індивідуально-конкретної totoжності стійкого комплексу ознак, що являє собою усні ФДК навиків людини.

Проміжним завданням ідентифікаційного дослідження людини за голосом і мовленням є виокремлення статистично-значущих ознак, що у подальшому на порівняльній стадії дослідження експерт розглядатиме як комплекс ідентифікуючих ознак. Тому тривалість мовлення особи, яку необхідно ідентифікувати, становить без тривалих пауз близько 10 хвилин (зі співвідношенням до загальної тривалості запису з репліками слідчого і без тривалих пауз — 15 хвилин). Практика свідчить, що за такий час особа, в якій беруть зразки, по-перше, не зможе утримувати концентрацію сил на вольовому спотворенні мовленнєвого матеріалу. По-друге, зростає результативність конкретизації експертом ідентифікаційної ознаки за ступенем варіативності. По-третє, на фономатеріалі такої тривалості незаперечно в ідентифікаційних ознаках голосу та мовлення яскраво проявиться усний ФДК навиків. По-четверте, незалежно від методів експерт зможе провести повний аналіз фономатеріалу і без вагань винести категоричний висновок.

Слід зазначити, що до звукозаписів зразків голосу та мовлення людини у технічному плані висуваються такі вимоги: стандартна частота дискретизації — від 11025 до 44100 Гц, розрядність запису — в середньому 16 біт, співвідношення сигнал/шум — не менше 10 дБ. Порушення технічних вимог під час відібрання зразків традиційно унеможливить проведення ідентифікаційного дослідження чи виключить з нього застосування інструментальних методів та може призвести до появи у записах фономатеріалу диктора сукупності лінгвістичних ознак, що не є відображенням усного ФДК навиків особи. Під час проведення порівняльної стадії ідентифікаційного дослідження експерт може кваліфікувати це як відсутність збігу.

Порівняння мови спілкування та форми мовлення не потребує особливих коментарів. Забезпечуючи спілкування людей між собою, мова є сукупністю загальноприйнятих правил комбінування звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять у процесі висловлення думок. Кожна мова має власну систему правил, що більшою чи меншою мірою відрізняється від системи правил іншої мови. Проте це не означає, що мови однієї родинної гілки (наприклад, російська, українська, білоруська) взагалі не мають спільних рис. Порівняння фономатеріалів однієї особи, що звучать різними мовами, може, швидше, призвести до формулювання негативного висновку (чи взагалі не дозволить відповісти на запитання, винесене на експертизу), ніж до отримання правильного гарантованого результату ідентифікаційного дослідження. Те саме стосується й форми мовлення, коли виникає ситуація

порівняння спонтанного мовлення та читання тексту. Експертні спостереження свідчать, що запис читання тексту, наданий як зразок голосу та мовлення, відтворює не лише техніку читання особи, яку необхідно ідентифікувати, а й орфографічні особливості підготовленого матеріалу.

Отже, отримання зразків для проведення ідентифікаційного дослідження людини за голосом і мовленням є самостійною процесуальною дією, спрямованою на отримання порівняльних фономатеріалів. Успішність проведення цієї дії для експертного дослідження залежить від дотримання кількісних, якісних і порівнювальних критеріїв, які сукупно (незалежно від методики дослідження та програмних/програмно-апаратних засобів, що є у розпорядженні експерта) відіграють неабияку роль при встановленні особи диктора. Наведені вимоги до зразків голосу та мовлення диктора мають рекомендаційний характер і можуть використовуватися як консультаційна допомога ініціаторам проведення експертних досліджень.

Список використаної літератури

1. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В.М. Тертишник. — К. : А.С.К., 2007. — 1056 с.
2. Фурса С.Я. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар : у 2 т. / Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. — К. : С.Я. Фурса ; КНТ, 2006. — 912 с.

УДК 343.982.35

А.А. Ивашкевич, главный эксперт

*Государственного экспертно-криминалистического
Центра МВД Республики Беларусь*

С.С. Демьянович, главный эксперт

*Государственного экспертно-криминалистического
Центра МВД Республики Беларусь*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОВЕДЕНИЯ КОМПЛЕКСНЫХ ТРАСОЛОГО- ВОЛОКНОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Рассмотрены некоторые проблемы, возникающие при производстве комплексных трасолого-волоконведческих экспертиз, и пути их возможного решения на примерах экспертиз, проведенных в ГЭКЦ МВД Республики Беларусь.

Ключевые слова: заключение эксперта, комплексная экспертиза, комплексная трасолого-волоконведческая экспертиза, исследование, признаки, оценка индивидуализирующих признаков.

Розглянуто деякі проблеми, що виникають під час проведення комплексних трасологічних експертиз волокон, та шляхи їх можливого вирішення на прикладах експертиз, проведених у ГЕКЦ МВС Республіки Білорусь.

The article describes some problems of complex trace-fiber examinations, possible ways of their solving. The examinations made in the SRC MIA of Belorussia are considered to be samples of this theme.

Комплексные экспертизы на стадиях досудебного производства и судебного разбирательства способствуют раскрытию дел и наказанию виновных практически по всем категориям преступлений независимо от их степени тяжести. В настоящее время все большее значение приобретают экспертизы, которые решают вопросы на стыке разных областей знаний. К таким экспертизам и относятся комплексные трасолого-волоконведческие экспертизы. Заключение экспертов, проводящих указанные экспертизы, являются важным звеном в процессе доказывания. В них нередко содержатся значимые для следствия и судебного рассмотрения уголовных дел фактические данные, необходимые как для построения версий, так и для раскрытия и объективного расследования преступлений. Количество таких экспертиз в общем объеме экспертной практики невелико и свидетельствует о том, что возможности комплексной трасолого-волоконведческой экспертизы используются не в полной мере.

Причины неэффективного использования возможностей комплексной трасолого-волоконведческой экспертизы носят как методический, так и организационный характер, практика назначения и производства таких экспертиз широко не

освещается и не получает должной оценки. В частности, отсутствует единство в вопросах назначения, организации и производства таких экспертиз, решение типовых задач нередко осуществляется с применением неэффективных вариантов организации и выполнения комплексных исследований, отсутствуют методические материалы, в которых освещались бы основы методологии и практики производства экспертиз, связанные с изъятием и подготовкой объектов к исследованию, а также с определением наиболее оптимальной последовательности их исследования.

Как известно, комплексная экспертиза проводится экспертами различных специальностей в пределах своей компетенции в случаях, когда для решения поставленных задач необходимы познания в разных отраслях знаний. Поэтому основные проблемные вопросы и возникают на стыке применения таких познаний экспертами разных специальностей. Вопросы возникают также из-за того, что эксперты-трасологи являются представителями традиционной криминалистики, а эксперты-волоковеды — представителями направления специальных (нетрадиционных) криминалистических экспертиз. Несмотря на то, что и те, и другие опираются на классическую теорию криминалистической идентификации, а основные положения процессуальных взаимоотношений экспертов прописаны в нормативных актах, все же отдельных проблем на стыке применения специальных познаний и процессуальных полномочий избежать не удастся.

При производстве экспертиз иногда возникают ситуации, когда экспертам приходится сталкиваться с вопросами, выходящими как за пределы их специальных познаний, так и процессуальных полномочий.

На экспертизу были предоставлены образцы суровой ткани, изъятые на предприятии-изготовителе, и образцы ткани, прошедшие технологическую обработку (окраску) на другом предприятии. Были предоставлены заправочные расчеты на производимые ткани с указанием информации об основных технологических характеристиках: волокнистом составе, поверхностной плотности, количестве основных нитей, переплетении фона и кромки и т. д. Также было известно, что на предприятии выпускали ткани двух артикулов. У следственных органов возник вопрос о том, могла ли ткань, прошедшая технологическую обработку, быть произведена на данном предприятии.

Многие из окрашенных образцов имели одну кромку или не имели ее вообще, либо из них уже были изготовлены швейные изделия. Были также некоторые трудности и с установлением основных технологических признаков.

Несмотря на это, экспертам удалось установить, что у части объектов были отличия по типу кромки (у образцов — закладная кромка, у окрашенных тканей — классическая), их переплетению и строению, а также по количеству кромочных нитей и их строению. Чтобы исключить возможность ошибки, экспертами было заявлено ходатайство следователю о предоставлении информации о типе используемых станков, их технических характеристиках и возможностях, о типах вырабатываемых кромки и их строении. После полученной информации был дан однозначный вывод о несоответствии значительной части окрашенных образцов заправочным расчетам и невозможности их производства на данном предприятии.

Определенные проблемы методического характера, возникающие при производстве таких экспертиз и оформлении заключений, связаны с тем, что с точки

зрения традиционной трасологии осмотр предоставленных на экспертизу и исследование объектов, как правило, должен начинаться с объектов, изъятых при осмотре места происшествия. При наличии объектов, обнаруженных только при осмотрах мест происшествий, очередность определяется по усмотрению экспертов. Если при осмотре места происшествия изымается и предполагаемое орудие совершения преступления, то его осмотр и исследование проводятся в последнюю очередь.

Волокноведы сначала проводят исследования проверяемых объектов, а потом объектов с места происшествия, то есть сначала проводят осмотр объектов сравнения, изымают посторонние наслоения и отбирают образцы для дальнейшего исследования, а затем изучают объекты с места происшествия. Предполагаемое орудие преступления ими осматривается для изъятия и фиксации посторонних наслоений.

В практике ГЭКЦ МВД Республики Беларусь для успешного проведения данной стадии исследования эксперты проводят совместный комплексный осмотр и определяют последовательность действий и использования методов (от методов, которые не изменяют и не разрушают объекты, до методов, повреждающих внешний вид объектов) с целью недопущения конфликтов интересов не только при производстве назначенной комплексной экспертизы, но и при проведении последующих иных исследований (при необходимости). При этом проводится фото съемка как состояния упаковки на момент ее поступления, так и общего вида объектов, а также фиксация иных следов, не являющихся объектами исследования по данной экспертизе. Применительно к предметам одежды к заключению прилагаются фотоснимки — вид спереди и вид сзади, а при необходимости — виды не только с лицевой, но и с изнаночной стороны изделия (подкладки).

Дальнейший алгоритм действий зависит от конкретных обстоятельств и предоставленных вещественных доказательств. Иногда целесообразно провести трасологическое исследование, а затем волокноведческое, а иногда и наоборот. Возможны также ситуации, когда исследования последовательно сменяют друг друга. Это касается и построения заключения эксперта как процессуального документа.

На исследование были предоставлены три фрагмента трикотажных изделий (шапок), изъятых с места происшествия и использовавшихся в качестве масок при совершении разбойного нападения, и три фрагмента шапок, изъятых у подозреваемых. Два фрагмента были одного цвета, четыре — другого. По результатам комплексного осмотра и подробнейшей фотофиксации для предварительной дифференциации объектов экспертами было принято решение провести сначала материаловедческое исследование, а затем трасологическое. В результате исследований было проведено начальное дифференцирование всех шести фрагментов по парам. Было также установлено, что у парных фрагментов одинаковая технология изготовления и одинаковые нарушения технологии производства швейных изделий. В частности, при производстве шапок были использованы не только швейные нитки, но и комплексные текстурированные нити. Причем стачные швы в одной шапке могли отличаться по виду стежков и швейным ниткам. Последующим трасологическим исследованием было установлено наличие общих линий разделения у парных фрагментов.

Подобный подход полностью себя оправдывает и при определении, мог ли данный предмет выступать в качестве орудия совершения преступления либо орудия, использованного для оказания помощи или каких-либо иных действий.

Практика показывает, что при взаимодействии с многослойными текстильными преградами их отличительные признаки в той или иной степени сохраняются на проверяемом объекте, но могут быть необратимо утрачены при неправильной упаковке и проведении ряда процессуально необходимых действий и исследований. Осмотр поверхности таких объектов, изъятие волокон с них до проведения трасологического исследования и дальнейшее изучение строения многослойного текстильного изделия позволяют экспертам наиболее полно восстановить картину произошедшего, а следствию — правильно квалифицировать действия всех участников происшествия.

Следует отметить, что проблемы в экспертной практике часто возникают из-за того, что в процессе производства экспертиз эксперты, исходя из своих специальных познаний, оценивают одни и те же признаки объектов по-разному.

В производстве находилась экспертиза по материалам уголовного дела, связанного с кражей личного имущества. При осмотре места происшествия были обнаружены и изъяты два фрагмента нити (пряжи) красного цвета, отделившиеся от целого в результате разрыва. На фрагментах сохранилась вторичная извитость: признак, образованный в результате технологической обработки пряжи (при производстве трикотажа). При проведении следственных действий был установлен подозреваемый, у которого был изъят свитер, изготовленный из похожей пряжи. В процессе осмотра свитера установлено наличие нескольких повреждений, одно из которых по своим размерам сопоставлялось с обнаруженными фрагментами нитей. Кроме того, в месте повреждения находился отделенный в результате разрыва (но не выпавший) фрагмент нити пряжи, из которой изготовлен свитер. На этом фрагменте также сохранилась вторичная извитость. Трикотаж свитера был изготовлен из тройной нити. В процессе исследования произведена локальная вырезка трикотажа из краев повреждения; трикотаж разделен на нити, что позволило установить факт образования повреждения с «минусом материала» за счет деления в результате разрыва одной тройной нити. В процессе сравнительного исследования было установлено, что изъятые с места происшествия фрагменты нити, фрагмент поврежденной нити и нити, из которых изготовлен трикотаж свитера, совпадают между собой по следующим признакам: волокнистому составу, структуре (числу сложений и направлению крутки), линейной плотности, назначению (происходят от трикотажа), цвету, способу покраски, химическому и технологическому классу и маркам красителей, отсутствию дефектов прядения и покраски. Совпадающие признаки отражали назначение, технологию изготовления и отделки текстильных изделий. Кроме того, объекты совпадали по механизму отделения (разрыв) от фрагментов нитей, изъятых при осмотре места происшествия, и механизму образования данного повреждения свитера. Выявленный комплекс признаков свидетельствовал о том, что исследуемые три фрагмента нити красного цвета и нити красного цвета в составе трикотажа свитера имеют общую групповую принадлежность.

Отсутствие в повреждении трикотажа свитера трех фрагментов нити длиной, сопоставимой с длиной двух фрагментов нитей, изъятых при осмотре места

происшествия, и фрагмента поврежденной нити, схожесть конфигурации фрагментов нити (амплитуды и формы витков вторичной извитости), предоставленных на исследование, равное количество витков вторичной извитости всех трех фрагментов нити и фрагментов нити такой же длины из неповрежденной нити трикотажа свитера, наличие на одном из двух изъятых при осмотре места происшествия фрагментов пряжи одного матированного ПАН-волокна темно-серого цвета общей родовой принадлежности с матированным ПАН-волокном аналогичного цвета, имевшемся на данном свитере — признаки, которые были оценены экспертами как частные индивидуализирующие признаки и в своей совокупности признаны неповторимыми, индивидуальными, позволяющими утверждать, что два фрагмента нити, обнаруженные при осмотре места происшествия, ранее составляли одно целое со свитером, изъятым у подозреваемого. Данная оценка была проведена только экспертами-волокноведами и была отражена в заключении.

Эксперты-трасологи при производстве данной экспертизы не согласились с выводами экспертов-волокноведов относительно того, что невозможно было установить общую линию разделения у фрагментов нитей (из-за особенностей материала). Способ отделения нитей от целого оценивался экспертами как общий, присущий множеству признаков, а наличие вторичной извитости и восстановленная целостная картина повреждения вообще не оценивались, поэтому констатировать факт наличия единого целого они отказались.

В другом случае даже отсутствие общей линии разделения в классическом ее понимании позволило установить единое целое предоставленных на исследование объектов и тем самым найти орудие совершения преступления. Тогда на исследование был предоставлен фрагмент плечевого швейного изделия (платья или сарафана), изготовленного непромышленным способом из ткани с односторонним многоцветным печатным рисунком, и предоставлены изъятые с места происшествия (шеи погибшей) нити, на которых имелись участки, окрашенные печатным способом в цвета, схожие с цветовой гаммой сравниваемого объекта. Экспертами было принято решение провести сначала визуальное сравнение нитей и фрагмента с обязательной иллюстрацией результатов, а затем материаловедческое исследование. В процессе исследования были локализованы девять из одиннадцати нитей. При этом установлено совпадение по цветовой гамме и ее тональности, относительному и взаимному расположению с цветовой гаммой рисунка и его тональностью на ткани переда (три нити) и ткани спинки (шесть нитей) фрагмента швейного изделия, а также по наличию эксплуатационного признака в виде различной тональности ткани фрагмента швейного изделия (платья/сарафана) и ее локализации (менее и более выцветшие участки), тональности исследуемых нитей с учетом тематики рисунка и особенностей условий изготовления швейного изделия, фрагмент которого предоставлен на исследование. Все это в своей совокупности образовало неповторимый комплекс частных индивидуализирующих признаков.

Локализовать две нити из одиннадцати по цветовой гамме не представилось возможным из-за их размеров, сохранившегося на них сочетания цветов, которое присутствовало во всех элементах рисунка, и не индивидуализировало их, из-за отсутствия недостатков прядения на нитях и недостатков ткачества на ткани

фрагмента швейного изделия (платья/сарафана), а также высыпания нитей утка по краям фрагмента и высыпания нитей основы по его боковым срезам. Однако эти нити были обнаружены в одном месте и в одном пучке с указанными девятью нитями, поэтому совпадение общих родовых, групповых признаков и частного индивидуализирующего признака в виде угасания (выцветания) красителей в совокупности с локализованными девятью нитями позволило констатировать, что они также отделены от данного фрагмента швейного изделия (платья/сарафана).

В целом классические трасологические и волоконведческие исследования подразумевают следующие этапы: осмотр, отдельное исследование, сравнительное исследование, синтез и вывод. На основании опыта совместного проведения экспертиз и исследований в отдельных случаях эксперты при производстве комплексных экспертиз считают целесообразным проводить анализ и оценку полученных каждым из них признаков в соответствующих разделах исследовательской части заключения, а «в синтез» выносить только оценку признаков, полученных в результате всех исследований, и на основании этого делать окончательный вывод.

Но в этом случае возникает вопрос о том, кто должен формулировать окончательный вывод. Согласно нормативным документам это делают эксперты, компетентные в оценке полученных результатов. Но ни трасологи, ни волоконведы не обладают достаточными специальными знаниями в области деятельности друг друга и не могут взять на себя такую ответственность. Вместе с тем, если была установлена общая родовая или групповая принадлежность материалов объектов, то с точки зрения трасологии этот признак можно оценить как общий, и окончательный вывод может сделать эксперт-трасолог. Если же волоконведом были установлены частные индивидуализирующие признаки, позволяющие решить поставленную задачу, то вывод может сделать или комиссия экспертов, или эксперт-трасолог, оценивая совокупность этих признаков как частный индивидуализирующий признак.

С тех пор, как с 2006 года два эксперта-волоконведа получили право самостоятельного производства трасологических экспертиз, некоторые вопросы, возникавшие ранее при проведении трасолого-волоконведческих экспертиз, решаются сами собой. Такие экспертизы поручаются или эксперту, имеющему два допуска, или эти эксперты включаются в состав экспертной комиссии. Кроме того, сейчас рассматривается вопрос о включении материаловедческой трасологии в план по подготовке экспертов-волоконведов, а экспертам-трасологам на узко тематических семинарах и курсах предлагается к рассмотрению расширенная информация о технологии производства текстильных материалов и особенностях изготовления швейных изделий.

Список использованной литературы

1. Колдин В.Я. Судебная идентификация / В.Я. Колдин. — М. : ЛексЭст, 2002. — 528 с.
2. Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них : пособие. — М. : ВНИИСЭ, 1983. — Вып. I — III.
3. Тахо-Годи Х.М. Криминалистическое исследование одежды : пособие / Х.М. Тахо-Годи. — М., 1971.

УДК 343.983 : 623.455

А.Г. Куницкий, *главный эксперт*

*Государственного экспертно-криминалистического
Центра МВД Республики Беларусь*

ПРИЗНАКИ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ДЕЙСТВИЯ

Представлена классификация признаков огнестрельного оружия травматического действия, проведен их анализ.

Ключевые слова: огнестрельное оружие травматического действия, травматический патрон, ствол, конструктивный элемент ствола, рассекатель, штифт-перегородка, специфические маркировочные обозначения, ограниченная поражающая способность, проникающая способность.

Наведено класифікацію ознак вогнепальної зброї травматичної дії, проведено їх аналіз.

The classification of traumatic guns' signs with their analysis is presented.

В экспертной практике приходится сталкиваться с исследованием различных видов оружия. Одним из них нет и десятка лет, другие, не применяясь раньше столь широко в обществе, достаточно часто встречаются сейчас. В частности, в последнее время участились случаи предоставления на исследования так называемого гражданского травматического оружия.

Несмотря на то, что этот вид оружия возник около 13 лет назад, проблемы его криминалистического исследования изучены еще недостаточно. В научной и публицистической литературе только недавно стали появляться публикации ученых, посвященные этому виду оружия. Новаторами в этой области можно смело назвать Т.В. Глаголеву [1; 2], М. Дегтярева [3; 4; 5; 6], М.В. Дульцева [7], Д.В. Муленкова [8], Т.В. Патрушеву [9], Л.А. Рычкалову [10], С. Яворского [11], С.В. Яценко [12], М.М. Кириллова [13], А.К. Муранова [14], А.Р. Бабаханяна, М. Некрасову, Е. Александрова [15; 16], А.В. Ищенко [17] и др.

Однако существующие теоретические положения не рассматривают весь комплекс проблем, связанных с исследованием огнестрельного оружия травматического действия. Так, до сих пор недостаточно изучены признаки такого оружия.

Систематизация признаков, присущих травматическому оружию, потребовала изучения не только теоретических аспектов, отраженных в работах вышеперечисленных авторов, но и различных образцов этого оружия.

Как показывают результаты исследования, травматическое оружие обладает рядом существенных признаков, отличающих его от других видов огнестрельного оружия. Изучение различных образцов этого вида огнестрельного оружия позволило выявить, сгруппировать и охарактеризовать пять групп отличительных признаков,

имеющих большое значение для проведения диагностических и классификационных исследований.

Важнейшим признаком, отличающим любое травматическое оружие от других видов огнестрельного оружия, является особая конструкция канала ствола. При этом в одних образцах ствол является отдельным элементом конструкции (например, пистолеты МР-80-13Т [5], ИЖ-79-9Т [6], ПСМ-Р [17, с. 81]), в других — не является (пистолеты ПБ-4, ПБ-4М «Оса» [18]). Есть также образцы, в которых ствол хотя и присутствует, но при этом не создает obturation, то есть герметизацию канала ствола при выстреле (пистолет ТТ-Лидер [19] и др.).

Образцы огнестрельного оружия травматического действия, в конструкции которых предусмотрен ствол, можно разделить на три группы:

– травматические пистолеты и револьверы, имеющие внутри ствола конструктивные элементы в виде выступов, рассекателей, штифтов-перегородок, а также кольцевых сужений. Например, пистолеты ИЖ-79-9Т и МР-80-13Т имеют последовательно расположенные друг за другом два выступа, револьвер МЕ-38 Compact-G — продольно расположенный рассекатель, пистолет ТТ-Лидер — штифт-перегородку. Эти конструктивные элементы выполняют несколько функций: во-первых, они снижают начальную скорость полета резиновой пули травматического патрона, а во-вторых, препятствуют прохождению по каналу ствола металлической пули, исключая возможность стрельбы унитарными пулевыми патронами;

– образцы оружия, в которых канал ствола имеет диаметр значительно меньше диаметра резиновой пули штатного патрона. Конструктивные элементы в виде выступов, штифтов-перегородок, рассекателей и сужений в этих экземплярах отсутствуют. Например, у 9 мм пистолетов ПСМ-Р и «Вий» диаметры каналов стволов значительно меньше диаметра резиновой пули (9 мм против 6,2 мм — у пистолета ПСМ-Р и 5,65 мм — у пистолета «Вий»). Кроме того, в патронниках стволов отсутствуют пульные входы, то есть внутренняя казенная часть ствола имеет ступенчатую цилиндрическую форму. Такая конструкция ствола исключает возможность стрельбы унитарными патронами с металлической пулей, а также значительно снижает первоначальную скорость полета резиновой пули [17, с. 81—93];

– образцы оружия, в которых канал ствола имеет диаметр больше диаметра резиновой пули штатного патрона. При стрельбе из такого оружия отсутствует эффект obturation (в пистолете ТТ-Лидер, кроме наличия штифта-перегородки, препятствующей разгону пули и исключаяющей стрельбу унитарными пулевыми патронами, канал ствола имеет диаметр (11 мм), больший диаметра резиновой пули (10 мм) [19]).

Следующим признаком, отличающим травматическое оружие от других видов огнестрельного оружия, является наличие специфических маркировочных обозначений, которые наносятся производителями оружия рядом с обозначением калибра (символ «Т» (10x22Т), слово «Rubber» (.45 Rubber), слово «Gum» (.380 Gum)) и с наименованием модели (символ «Р» (ПСМ-Р, ПМР, Ерма-459Р), символ «G» (АЕ 790 G, АЕ 10 G)).

Следует отметить, что на многих образцах травматических пистолетов и револьверов вышеуказанные маркировочные обозначения отсутствуют («Вий», «Перемога», «Комбриг», АЕ 38, «Галченя» и др.), поэтому их наличие, хотя и является

признаком, позволяющим отождествить оружие как объект, предназначенный для стрельбы травматическими патронами, не обязательно.

Отличительным признаком травматического огнестрельного оружия является также использование в его конструкции деталей, изготовленных из менее прочных материалов (например, наличие ослабленных пружин, изготовленных из силумина рамок, кожух-затворов, барабанов и т. п.).

Кроме того, существенным признаком огнестрельного оружия травматического действия является предназначенность его для стрельбы травматическими патронами. На эту особенность указывают как все перечисленные специальные маркировочные обозначения, так и особая конструкция канала ствола. Необходимо отметить, что среди множества пистолетов и револьверов травматического действия встречаются образцы (преимущественно российского производства), которые согласно справочной литературе и паспортным данным являются не травматическими, а газовыми с возможностью стрельбы травматическими патронами. Данная классификация является неверной и обусловлена попыткой производителей оружия соответствовать законодательным нормам, регулирующим обращение оружия на территории Российской Федерации в соответствии с принятой в 1996 году первой редакцией Закона РФ «Об оружии» [20]. Вплоть до 1 июля 2011 года в законодательстве Российской Федерации не существовало понятия «огнестрельное оружие ограниченного поражения», к которому относятся ствольные травматические пистолеты и револьверы. Кроме того, правильнее было бы установить, что целевая предназначенность оружия должна определяться по максимальному эффекту, достигаемому при его использовании штатными видами боеприпасов. Например, было бы абсурдным считать, что существует сигнальное гладкоствольное ружье с возможностью стрельбы дробовыми охотничьими патронами только лишь на том основании, что существуют сигнальные патроны к гладкоствольным охотничьим ружьям. Учитывая, что стрельба патроном с эластичным метаемым элементом (травматическим патроном) причиняет более сильные повреждения по сравнению с патроном с веществом отравляющего действия (газовым патроном), газовые пистолеты и револьверы, позволяющие производить стрельбу травматическими патронами, должны именоваться не иначе как «травматические пистолеты и револьверы с возможностью стрельбы газовыми патронами». В качестве подтверждения данного тезиса стоит упомянуть и тот факт, что сами производители в технических паспортах к оружию указывают, что при стрельбе из таких образцов газовыми патронами автоматика оружия не работает и нормальное функционирование такого оружия основано на использовании именно травматических, а не газовых патронов.

Важным признаком, напрямую взаимосвязанным не только с конструкцией ствола, но и с конструкцией используемого для стрельбы патрона, является ограниченная поражающая способность травматического оружия. Ограниченная поражающая способность — это способность огнестрельного оружия травматического действия к причинению механических повреждений живой цели, носящих временный характер и не представляющих угрозу для жизни.

В криминалистике энергетические показатели стреляной пули рассчитываются путем установления удельной кинетической энергии. В качестве минимальной границы удельной кинетической энергии пули, при которой она способна причинить

человеку повреждения, опасные для жизни и здоровья, была установлена величина, равная 0,5 Дж/мм² [21, с.79].

Расчет удельной кинетической энергии (Е_{уд}) производится по формуле:

$$E_{уд} = \frac{E}{S}, \quad (1)$$

где: E — средняя кинетическая энергия, Дж;
S — площадь поперечного сечения пули, мм².

Средняя кинетическая энергия (E) рассчитывается по формуле:

$$E = \frac{m \times v^2}{2}, \quad (2)$$

где: m — масса пули, кг;
v — средняя скорость полета пули, м/с.

Площадь поперечного сечения пули (S) рассчитывается по формуле:

$$S = \frac{\pi \times D^2}{4}, \quad (3)$$

где: π — постоянная величина, равная 3,14;
D — диаметр метаемого снаряда, мм.

Сравнение удельной кинетической энергии известных образцов нарезного огнестрельного оружия с удельной кинетической энергией образцов травматических пистолетов и револьверов показывает, что энергия последних не только в разы отличается от энергии боевых образцов оружия, но и находится в пределах нижнего порога поражения человека или же незначительно превосходит его. Так, в ходе проведения ряда экспериментов и расчетов было установлено, что пули, выстрелянные из 9 мм пистолета

ИЖ-79-9Т, обладают энергией в 0,79 Дж/мм², пистолета МР-80-13Т калибра .45 Rubber — 0,57 Дж/мм², 10 мм пистолета ТТ-Лидер — 0,46 Дж/мм², револьвера МЕ-38 Compact-G калибра .380 Gun — 0,13 Дж/мм². Пули, выстрелянные из нарезного огнестрельного оружия — 7,62 мм пистолета ТТ, обладают энергией в 10,6 Дж/мм², 9 мм пистолета ПМ — 4,75 Дж/мм², 9 мм пистолета Вальтер — 7,7 Дж/мм², 9 мм пистолета Беретта — 8,84 Дж/мм².

Вместе с тем использование формулы (1) для расчета энергии пуль, выстрелянных из огнестрельного оружия травматического действия, спорно. Ведь достоверно известно, что резиновая пуля, обладая преимущественно сферической формой и малым весом, обладает эластичностью. Эти факторы влияют не только на уменьшение начальной скорости полета пули, но и на значительное уменьшение ее кинетической энергии, так как при столкновении пули с преградой значительная часть энергии уходит на деформацию пули [22, с. 62]. В результате

влияния этих факторов сила передаваемой преграде кинетической энергии от резиновой пули будет значительно меньше, чем от металлической пули, а значит, и меньше проникающая способность пули.

Для определения останавливающего действия пули (проникающей способности) в 1927 году знаменитый эксперт-оружейник Д. Хатчер предложил использовать формулу останавливающей силы (STR) и формулу относительной останавливающей силы (RSP) [22, с. 531].

Расчет останавливающей силы (STR) производится по формуле:

$$STR = 0,114 \times E_c \times S_o, \quad (4)$$

где: E_c — кинетическая энергия, Дж;
 S_o — площадь поперечного сечения пули, см².

Расчет относительной останавливающей силы (RSP) производится по формуле:

$$RSP = 0,0179 \times m \times V_o \times S_o, \quad (5)$$

где: m — масса пули, г;
 V_o — начальная скорость пули, м/с;
 S_o — площадь поперечного сечения пули, см².

Расчеты показывают, что для пуль, выстрелянных из 9 мм пистолета ИЖ-79-9Т, STR равна 4, а RSP — 3 единицам, из пистолета ТТ-Лидер — STR, как и RSP, равна 3 единицам, из револьвера ME-38 Compact-G — STR равна 0,6, а RSP — 1,2 единицы. Для сравнения: пули, выстрелянные из пистолета ТТ, обладают STR, равной 27, и RSP, равной 19 единицам, из пистолета ПМ — STR, как и RSP, равна 22 единицам, из пистолета Беретта — STR равна 41, а RSP — 34 единицам. Несложно заметить, что проникающая способность резиновых пуль более чем в 5 раз ниже, чем пуль боевого нарезного огнестрельного оружия.

Следует отметить, что формулы (4) и (5), которые были разработаны для расчета энергии именно металлической пули, не учитывают возможность ее деформации и уменьшения кинетической энергии при столкновении с преградой. В связи с этим остро стоит вопрос разработки приемлемых методов определения проникающей способности пуль, изготовленных из эластичного материала (каучука, резины и других видов пластических масс). Пока же для расчета энергетических характеристик метаемого снаряда представляется возможным производить расчеты кинетической энергии (формула 2) без связи с площадью поперечного сечения пули. На такую возможность указывает тот факт, что:

– во-первых, еще в 1985 году после серии экспериментов Ю.Д. Кузнецов установил, что дефект кожи образуется от действия компактного поражающего элемента, обладающего энергией в 90,4 Дж [22, с. 66];

– во-вторых, расчеты по данной формуле нашли свое применение не только при определении энергетических характеристик метаемого снаряда при стрельбе из пневматического оружия, но и удачно используются при определении энергетических характеристик метаемых снарядов, выстрелянных из огнестрельного оружия травматического действия.

Подводя итог вышесказанному, можно сделать вывод о том, что огнестрельное оружие травматического действия обладает рядом существенных признаков, позволяющих отличить его от других видов огнестрельного оружия (например, нарезного или гладкоствольного). Среди этих признаков особо значимыми являются: конструкция ствола, маркировочные обозначения, использование деталей из менее прочных материалов, использование для стрельбы патронов определенной разновидности и ограниченная поражающая способность, обеспечиваемая совокупностью конструкции оружия и типа метаемого элемента травматического патрона.

Наличие этих признаков в конструкции предоставленного на исследование объекта позволит дать верную экспертную оценку при отождествлении огнестрельного оружия травматического действия среди множества видов огнестрельного оружия.

Список использованной литературы

1. *Глаголева Т.А.* Криминалистическое исследование короткоствольных огнестрельных объектов под патроны, снаряженные резиновой пулей, и следов их выстрелов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т.А. Глаголева. — М., 2009. — 258 с.
2. *Глаголева Т.А.* Соотношение понятий «огнестрельное оружие» и «оружие нелетального действия» / Т.А. Глаголева // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та; сер. «Юриспруденция». — 2008. — № 3. — С. 56—59.
3. *Дегтярев М.* Вы их ждали! / М. Дегтярев // Калашников. — 2004. — № 2. — С. 14—17.
4. *Дегтярев М.* Собственное мнение : обзор травматических пистолетов / М. Дегтярев // Калашников. — 2004. — № 8. — С. 20—25.
5. *Дегтярев М.* Сорок пятый : травматический «Макарыч» 45-го калибра / М. Дегтярев // Калашников. — 2009. — № 7. — С. 44—45.
6. *Дегтярев М.* Есть 50! : «Макарыч» с 50-джоульным патроном / М. Дегтярев // Калашников. — 2007. — № 4. — С. 66—67.
7. *Дульцев М.В.* Оружие самообороны: законодательная регламентация, вопросы классификации / М.В. Дульцев // Эксперт-криминалист. — 2008. — № 3. — С. 33—35.
8. *Муленков Д.В.* Проблемы проведения экспертиз при расследовании преступлений, совершаемых с применением травматического оружия / Д.В. Муленков, В.А. Шепель // Эксперт-криминалист. — 2010. — № 3. — С. 23—27.
9. *Патрушева Т.В.* Проблемы правового регулирования использования отдельных видов оружия в Российской Федерации / Патрушева Т.В., Топольскова М.Д., Натюшин Ф.Ю. // Право и политика. — 2008. — № 6. — С. 1463—1469.
10. *Рычкалова Л.А.* К проблеме криминалистического исследования «травматического оружия» / Л.А. Рычкалова, Т.А. Глаголева // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та; сер. «Юриспруденция». — 2008. — № 3. — С. 42—45.
11. *Яворский С.* Проблемы «нелетальности» травматического оружия / Яворский С., Музычук В., Шальнев А. // Калашников. — 2007. — № 9. — С. 82—86.
12. *Яценко С.В.* О критериях оценки и допустимых пределах поражающего действия травматического оружия / С.В. Яценко // Бизнес в законе. — 2007. — № 3. — С. 117—119.
13. *Кириллов М.М.* Огнестрельное оружие травматического действия в отражении уголовно-правовых аспектов / М.М. Кириллов // «Черные дыры» в российском законодательстве. — 2006. — № 3. — С. 305—308.
14. *Муранов А.К.* Административно-правовой режим оружия нелетального действия: проблемы формирования и реализации : автореф. дис. на соискание науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право» / А.К. Муранов. — М., 2009. — 71 с.
15. *Александров Е.* «Гроза» в продаже / Е. Александров // Калашников. — 2010. — № 2. — С. 36—37.

16. Александров Е. 50 Дж — не предел / Е. Александров // Калашников. — 2006. — № 6. — С. 42—43.

17. Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених металевими снарядами «несмертельної дії», та набої до них : суд.-баліст. довід. / [Іщенко А.В., Грищенко О.В., Ігнат'єв І.В., Назаров В.В.]. — К. : Варта, 2005. — 208 с.

18. Травматическое оружие: подводим итоги года // Калибр. — 2004. — № 12. — С. 38—43.

19. Травматическое оружие: завтра наступает уже сегодня // Калибр. — 2006. — № 1/2. — С. 56 — 59.

20. Об оружии : Федеральный Закон Российской Федерации от 13.12.96 № 150-ФЗ : в ред. Федерального Закона Российской Федерации от 01.07.2011. — М. : ООО «Юр-Спектр», 2011.

21. Криминалистическая экспертиза оружия и следов его применения : учебник / [под ред. В.А. Ручкина, И.А. Чулкова]. — Волгоград : ВА МВД РФ, 2004. — Ч. 1. — 316 с.

22. Попов В.Л. Судебно-медицинская баллистика / Попов В.Л., Шигеев В.Б., Кузнецов Л.Е. — Спб. : Гиппократ, 2002. — 656 с.

УДК 343.982.327

О.Т. Танчин, головний експерт

Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
при УМВС України в Івано-Франківській області

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАМУФЛЬОВАНОГО ОДЯГУ

Викладено проблемні питання проведення ідентифікаційних досліджень камуфльованого одягу та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: камуфльований одяг, цифрова техніка, ідентифікаційне дослідження, кольорова палітра, малюнок камуфляжу.

Изложены проблемные вопросы проведения идентификационных исследований камуфлированной одежды и пути их решения.

The research presents the problems of identification research of the camouflage suit and ways of their solving.

На сьогодні завдяки досягненням науки і технічному прогресу експерти озброєні сучасною технікою, яка широко застосовується в практичній діяльності підрозділів Експертної служби МВС України. Так, завдяки використанню цифрової техніки, основними перевагами якої є висока якість зображення, простота у використанні, швидкість отримання результатів тощо, не просто фіксуються огляди місць подій, відтворення обстановки та обставин подій, допити, результати досліджень тощо, а й з'явилася можливість працювати в режимі нічної зйомки та інфрачервоному діапазоні.

Розбійні пограбування різних установ: банків, магазинів, готелів, інших фінансових і торговельних установ — доволі розповсюджений вид злочинів. Для вчинення розбійних нападів зловмисники використовують, як правило, «традиційний» набір засобів, а саме: вогнепальну зброю різних видів, маски з прорізами для очей, рукавички, камуфльовані куртки та штани від військової уніформи або комплекти цивільного одягу, пошиті з камуфльованої тканини у так званому стилі «мілітарі». Часто усі маніпуляції щодо збирання готівки та її передачі зловмисникам виконують самі потерпілі, а отже, знайти сліди рук грабіжників доволі проблематично. Основними слідами, залишеними на місці події у таких випадках, як правило, є взуття, мікрооб'єкти, сліди фактури матеріалу, предмети, втрачені чи загублені зловмисниками, об'єкти балістичного походження та інші сліди криміналістичного походження тощо.

Перше, що запитують потерпілих експерти у таких випадках (якщо є така можливість): чи оснащене приміщення приладами відеоспостереження? Доволі часто відповідь негативна. У разі оснащення приміщень такими системами можна спостерігати загальну картину подій у динаміці, як правило, у чорно-білому зображенні і, на жаль, без фіксації найсуттєвіших деталей таких, наприклад, як колірна гама

одягу злочинців, їх загальні характеристики, чітке зображення облич, тембр голо-су тощо.

І лише у тих установах, де встановлено відеоспостереження з високою роздільною здатністю (у тому числі й приховане), є можливість не тільки в деталях відтворити всі обставини та обстановку події, але й отримати доволі детальне зображення одягу зловмисників [2].

Зазвичай під час підготовки до дослідження камуфльованого одягу виходять з таких умов:

- людина, одягнута у камуфльований одяг, на фоні світлих чи помірних кольорів приміщення сприймається як велика контрастна пляма з різним ступенем освітлення з різних боків [1];

- за загальними ознаками можна розпізнати тип малюнка на одязі та його кольорову гаму;

- за допомогою засобів відеоспостереження можна точно встановити час і місце події та місце розташування зловмисника у приміщенні, а отже, максимально точно відтворити обставини події.

У межах ідентифікаційного дослідження камуфльованого одягу було оглянуто значну кількість зразків одягу цього типу та тканини, з якої він виготовляється (зразки мисливського камуфльованого одягу вітчизняного та іноземного виробництва, іноземної військової форми, форми одягу української армії та МВС). Як свідчить огляд, періодичність малюнка плям, нанесених на тканині, становить від 20 см до 45 см, малюнки у рулоні тканини розташовані як вертикально (рослинні мотиви у мисливському малюнку), так і горизонтально («тигровий малюнок»). Зважаючи на те, що основою розкрою тканини є чинники економного та безвідходного виробництва, плями можуть потрапляти на різні деталі та елементи одягу і в процесі його пошиття утворювати індивідуальну комбінацію плям, розмірів, тобто утворювати індивідуальний комплекс ознак.

Таким чином, камуфльований одяг характеризується як загальними ознаками, за якими можна встановити зразок і модель (вид і тип камуфляжу, що характеризують його цільове призначення, кольорову гаму, форму та розміри плям, а також вид костюму, його крій і наявність деталей певної форми і розмірів тощо), так і індивідуальними ознаками одягу, а саме: комбінацією плям, розмірів та їх взаємним розташуванням на кожному окремо взятому елементі чи деталі одягу (рис. 1, 2). Поеднання загальних та індивідуальних ознак стосується будь-яких малюнків і палітр незалежно від фасону та виробника, а також будь-якого цінового діапазону і дає змогу сформулювати початкові ознаки ідентифікації, які під час подальшого дослідження можна буде розширювати [4].

Отже, будь-який камуфльований одяг характеризується такими криміналістичними ідентифікаційними ознаками:

- стійкість загальних та особливих (індивідуальних) ознак — немає двох абсолютно однакових костюмів, пошитих з одного рулону тканини з однаковим камуфльованим малюнком;

- індивідуальне, характерне для кожного виробу одягу поєднання (комбінація) плям на однакових ділянках;

- незмінність ознак упродовж тривалого часу експлуатації одягу (його пошкодження, багаторазове прання не змінює розташування плям);

– відтворюваність під час моделювання обстановки події, тобто під час проведення ситуаційної експертизи.

Рис. 1

Рис. 2

Комбінація плям камуфляжу одного малюнка на бічних кишенях двох різних штанів

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку про можливість ідентифікації камуфльованого одягу чи його деталей за наявним зображенням, зважаючи на наявність сукупності загальних та особливих ознак. Тобто до вже «традиційного» набору речових доказів (слідів рук, різних знарядь злочину, взуття, рукавичок тощо) можна додавати ще один доволі суттєвий доказ — ідентифікація камуфльованого одягу (за умови оснащення приміщення телекамерами спостереження з прийнятною роздільною здатністю), адже умови злочину за таких обставин відтворити значно простіше, знаючи час події, розташування злочинця, наявність джерел спостереження, освітлення та їх інтенсивність.

На жаль, проблему використання ідентифікаційних досліджень камуфльованого одягу під час розслідування злочинів не може бути вирішено в односторонньому (експертному) порядку. Адже, крім проведення дослідження, експерт може лише надати рекомендації щодо використання техніки з певними технічними параметрами та її розміщення у приміщенні, решту роботи зі встановлення систем спостереження мають виконувати самі установи, враховуючи взаємну зацікавленість у розкритті таких злочинів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Астахов Ю.С. Глазные болезни : справоч. пособ. для врачей общей практики / Астахов Ю.С., Ангелопуло Г.В., Джалиашвили О.А. — СПб. : СпецЛит, 2001. — 240 с.
2. Криміналістична техніка : навч. посіб. / [Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Кофанова О.С. та ін.]; за ред. А.В. Кофанова. — К. : КИЙ. — 2006. — 456 с.
3. История камуфляжа [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://camoinfo.ru/istoria>.
4. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / Салтевський М.В. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.

5. Сомов Е. Исследование цветоощущения (цветометрия) [Электронный ресурс] / Е. Сомов. — 2011. — Режим доступа : <http://www.glazmed.ru/lib/trauma/trauma-0030.shtml>.

6. Глимов Дитрих. История камуфляжа СС [Электронный ресурс] / Дитрих Глимов. — 2007. — Режим доступа : <http://militarist.com.ua/forum/>.

УДК 343.982.4

С.В. Мирошніченко, *главный эксперт*

*Научно-исследовательского экспертно-
Криминалистического центра при Управлении
МВД Украины на Приднепровской железной дороге*

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ДОКУМЕНТОВ В ЦЕЛЯХ УСТАНОВЛЕНИЯ ЗАМЕНЫ ФОТОГРАФИИ

Описаны этапы и методы проведения экспертного исследования документов в целях установления факта переклейки фотографии, а также признаки, характеризующие различные способы замены фотографии.

Ключевые слова: переклейка фотографии, этапы исследования, группы признаков переклейки фотографии, отделение фотографии от бланка.

Описано етапи та методи проведення експертного дослідження документів з метою встановлення факту переклеювання фотографії, а також ознаки, що характеризують різні способи заміни фотографії.

The authors describe the stages and methods of expert research of documents to establish the fact of photos replacement, the features that characterize a variety of ways to replace pictures.

В экспертной практике под «переклейкой» подразумевают различные способы изменения содержания документов с использованием клеящих веществ: замена путем переклеивания части (реквизита) документа (фотографии, марок, текста проездных документов), вклеивание в документ новых фрагментов (страниц) и т. п. [1].

Одним из распространенных способов изменения содержания документов, удостоверяющих личность владельца (паспорт, пропуск, военный билет) или какое-либо его право (водительское удостоверение), является замена фотографии владельца на фотографию лица, пользующегося этим документом, учитывая, что фотография является обязательным реквизитом этих документов и они действительны только по отношению к лицу, изображенному на фотографии.

Документы, поступающие на исследование для установления факта переклейки фотографии, изготовлены, как правило, на специальных бланках, имеющих типографский текст, линии графления, защитные сетки. Фотографии в них наклеиваются либо специальным, либо обычным канцелярским клеем и заверяются оттисками металлической или каучуковой печати [2].

Замена фотографии владельца документа сопровождается чаще всего изменениями других его реквизитов: бланка, защитной сетки, оттисков печатей, линий графления, а также клеевого слоя под фотографией. Поэтому при установлении

факта переклейки фотографии непосредственными объектами исследования являются:

- бланк документа на участках, непосредственно прилегающих к месту расположения фотографии и под ней;
- оттиски печатей на бланке и фотографии;
- подложка и эмульсионный слой фотографии;
- оборотная сторона фотографии;
- клеевой слой.

Экспертиза в целях установления факта переклейки фотографии относится к исследованию реквизитов документов, но нередко решение этой задачи требует совокупного исследования реквизитов и материалов документов. При этом решается несколько частных задач (подзадач), связанных с изучением состава и свойств таких материалов, как клеящие вещества, красящие вещества штрихов оттиска печати, бумага бланка документа, фотобумага. Поскольку непосредственными объектами исследования при проведении экспертизы являются реквизиты и материалы документа, на практике она проводится в виде комплексного исследования и оформляется как экспертиза, выполненная либо одним экспертом, либо комиссией экспертов.

Для установления факта переклейки экспертам, как правило, ставятся следующие вопросы.

Не производилась ли переклейка фотографии либо ее части в документе?

Была ли ранее другая фотография на месте имеющейся?

В некоторых случаях следователь ставит вопросы, относящиеся к решению частных (промежуточных) задач.

Фотография наклеена до или после нанесения оттиска печати (штампа)?

Имеет ли место повторное тиснение печати (штампа) на фотографии?

Каким клеящим веществом наклеена (переклеена) фотография?

Перечисленные вопросы решаются по общей схеме, разработанной с учетом принципов экспертного исследования и особенностей слеодообразования при переклейке фотографии. Схема предусматривает решение основной экспертной задачи путем поэтапного решения подзадач. При этом задача может быть решена и исследование закончено на одном из промежуточных этапов. Общую схему решения такой задачи можно представить следующим образом.

Содержанием первого этапа является формулировка задачи исследования и промежуточных задач:

– исследование документа без отделения фотографии от бланка. При этом изучаются: поверхность бланка документа на участках, прилегающих к фотографии, части оттиска печати на снимке и бланке, поверхность фотографии, подтеки и мазки клея;

– отделение фотографии от бланка и изучение ее оборотной стороны, поверхности бланка под ней, клеевого слоя;

– исследование клеящих веществ в клеевом слое;

– оценка выявленных признаков и формулировка выводов.

Таким образом, осознавая задачу экспертизы, эксперт устанавливает, соответствуют ли ей поставленные вопросы, и определяет, какие промежуточные задачи (подзадачи) он должен решить в процессе своего исследования, в частности:

- отделялась ли фотография от документа после наклеивания;
- однократно ли наклеивалась фотография в документе;
- одной ли рецептуры клей использовался для наклеивания фотографии на документ;

- каким способом нанесены фрагменты оттиска печати в документе, расположенные на фотографии и бланке;

- одной ли печатью нанесены фрагменты оттисков на бланке и фотографии.

На втором этапе эксперт проводит исследование, применяя методы, не изменяющие и не нарушающие состояние документа. Если на этом этапе выявляются признаки, достаточные для формулирования вывода о факте переклейки фотографии, то исследование заканчивается и осуществляется переход к последнему пункту алгоритма. В противном случае переходят к третьему этапу.

На третьем этапе продолжается поиск и обнаружение признаков, свидетельствующих о неоднократном наклеивании фотографии в документе.

На четвертом этапе проводится исследование состава красящего вещества (веществ) и клея для наклеивания фотографии. Он может предшествовать третьему, когда нужно установить природу клея, чтобы подобрать соответствующий растворитель для отделения фотографии (если ее не удастся отделить отпариванием).

Пятый этап — наиболее ответственный. Эксперт дает совокупную оценку всех установленных в процессе исследования признаков. В результате могут быть сформулированы следующие выводы:

- фотография в документе не переклеивалась;
- имеющаяся фотография в документе не заменялась, а наклеивалась повторно (в результате случайного отклеивания);
- фотография в документе переклеивалась (на ее месте ранее была наклеена другая).

Понятно, что успешное решение поставленных задач предполагает знание экспертом всего многообразия признаков, характеризующих различные способы замены фотографии в документах (полной или частичной), которые зависят от навыков и возможностей исполнителя. Поэтому в каждом конкретном случае возникает своя совокупность признаков, свидетельствующая о переклейке [3]. Так, полная замена фотографии может осуществляться путем отделения фотографии владельца от документа (отпариванием либо с помощью острого инструмента) и приклеивания на ее место другой (при этом на новой фотографии воспроизводится та часть оттиска печати, которая была на первичной фотографии, или на ней имеется фрагмент оттиска иной печати, если используется фотография с другого документа). В этом случае возможно появление ряда признаков, которые можно объединить в следующие группы.

1. Признаки, возникшие в результате отделения первичной фотографии:

- отсутствие поверхностного слоя бумаги на участках, прилегающих к фотографии;

- отсутствие поверхностного слоя (участка) основы бланка документа под фотографией;

- разрывы бумаги на участках бланка документа под фотографией и непосредственно прилегающих к ней (данный признак может возникнуть и в случае повторного наклеивания той же фотографии);

- наличие на бланке под фотографией остатков подложки первоначальной фотографии;

- наличие на бланке под фотографией штрихов текста, отсутствующего на ее оборотной стороне (эти штрихи могут быть зеркальным изображением фамилии первоначального владельца документа);

- наличие следов увлажнения бланка документа, возникающих при отпаривании первоначальной фотографии (покоробленность бумаги, нарушение поверхностного слоя, повышенная взъерошенность волокон; «расплывы» красителя в штрихах текста документа в области расположения фотографии, наличие матовых пятен, отличие видимой люминесценции увлажненного участка от люминесценции остальной части документа по цвету или по интенсивности).

2. Признаки, возникающие в результате вторичного наклеивания фотографии:

- наличие в клеевом слое клеящих веществ двух видов, если для переклейки использовался другой клей. Если первоначальная фотография была наклеена обратимым клеем, то его остатки на подложке могут быть использованы при повторном наклеивании снимка. В случае вторичного наклеивания фотографии, снятой с другого документа, в клеевом слое могут наблюдаться три клеящих вещества (этот признак существенен во время проведения исследования, например, паспорта, при наклеивании реквизитов которого используется только специальный клей);

- перекрывание фотографией части оттиска печати на бланке (этот признак, как и наличие двух клеящих веществ, может возникнуть при повторном наклеивании той же фотографии);

- наличие под фотографией части линий графления, типографского и рукописного текстов документов;

- наличие на оборотной стороне фотографии штрихов оттиска текста, отсутствующего на бланке, и слоя бумаги, не являющегося частью ни бланка, ни фотографии (указанный признак свидетельствует о том, что данная фотография ранее была наклеена на другой документ). Для категорического вывода о факте переклейки он может использоваться только в совокупности с другими признаками.

3. Признаки, возникшие в результате подделывания части оттиска печати, расположенного на фотографии (при подделывании оттиска каучуковых печатей путем использования фотографии, снятой с другого документа и имеющей часть оттиска другой печати, или при выполнении недостающей части оттиска путем дорисовки или с использованием плоского клише, иногда — рельефного):

- несовмещение текста и линий, ограничивающих рамки оттиска на бланке и фотографии (этот признак может возникнуть и в случае вторичного наклеивания той же фотографии, но тогда, отделив от документа, снимок можно расположить так, чтобы все линии изображения оттиска совпали; незначительное смещение частей может возникнуть и вследствие того, что поверхности бланка и фотографии находятся в различных плоскостях за счет толщины фотографии);

- различие фрагментов оттиска печати на фотографии и бланке по содержанию, конфигурации, размеру, расположению букв и т. п.; зеркальное изображение знаков в части оттиска печати на фотографии;

- различие по цвету и оттенку красящего вещества, которым нанесены части оттиска на бланке и фотографии, его расплавы во фрагменте оттиска на фотографии

(признак обусловлен нанесением на документ оттисков печатей обычно штемпельной краской при дорисовке чернилами фрагментов оттиска на фотографии; в то же время некоторое различие в интенсивности окраски фрагментов оттиска, а иногда и в оттенке может иметь место и при одновременном их нанесении вследствие разницы в свойствах подложки, например, эмульсия на фотографии и бумага документа);

– наличие проколов от ножки циркуля на бланке документа в центре оттиска (признак может отсутствовать при подкладывании под ножку циркуля кусочка картона, при дорисовке части рамки на фотографии и т. п.);

– наличие признаков дорисовки части оттиска на снимке (сдвоенность штрихов, бороздки от пера, различная конфигурация одноименных букв, ломаные линии строк, неравномерность интервалов между буквами, отсутствие мелких элементов в изображении букв и рисунка в центральной части, извилистость и утолщение штрихов);

– отсутствие части оттисков на фотографии, когда подделываются лишь линии рамок (без буквенной части).

Если при замене фотографии в паспорте преступники вообще не наносят такие оттиски из-за технических сложностей их воспроизведения, иногда наклеивают фотографию, снятую с другого паспорта, или часть оттиска подделывают, выдавливая штрихи на фотоснимке с помощью заостренного предмета либо специально изготовленного металлического клише, то появляются следующие признаки:

– отсутствие частей оттисков на фотографии;

– несовмещение линий рамки и строк в частях оттиска на бланке и фотографии;

– несовмещение рельефа на фотографии с соответствующим рельефом в зеркальном отображении на оборотной стороне листа (однако, следует учитывать, что этот признак может возникнуть в результате смещения пуансона в штампе);

– сдвоенность штрихов, возникающая вследствие неоднократных параллельных движений, производимых в целях расширения бороздки;

– царапины, образованные рабочей поверхностью острого предмета, следы неравномерности движения, остановок орудия при нанесении штрихов;

– извилистость краев, неравномерность глубины рельефа дорисованных штрихов, различие в размерах одинаковых элементов одноименных букв в верхней (на фотокарточке) и нижней (на бланке) частях оттиска, а также в размерах букв по вертикали (высоте) в исследуемом и подлинном оттисках;

– несоответствие конфигурации букв рисунку типографского шрифта, неровная линия строки, неодинаковый размер букв, неравномерные расстояния между ними и др., свидетельствующие об изготовлении клише без соблюдения требований технологии фабричного производства.

Встречаются случаи, когда преступники прибегают к замене не всей фотографии, а только ее части, то есть когда с документа удаляется часть фотографии (эмульсионного слоя), где оттиск печати отсутствует, а на ее место наносится часть фотографии (эмульсионного слоя) с изображением лица, которое будет использоваться данным документом.

Для удаления части фотографии по линии рамки оттиска печати делается надрез на глубину, равную ее толщине. Часть фотографии с изображением владельца удаляется с документа, а на это место наклеивается часть другой, которую подгоняют по линии разреза. Для такого способа подделки характерны следующие признаки:

- наличие на фотографии сквозного разреза, клея двух видов;
- несовпадение контуров изображения по линии разреза;
- различие фона в плотности изображения на смонтированных частях, толщины подложки на них;
- повреждение эмульсионного слоя около линии разреза в виде складок, царапин и надрезов;
- повреждение поверхностного слоя бланка рядом с фотографией и под ней, возникающее при отделении от бланка документа той ее части, на которой отсутствует оттиск печати.

Для удаления части фотографического изображения делается продольный надрез на глубину эмульсионного слоя по линии ограничивающей рамки оттиска печати. Часть изображения лица удаляется, а на его место на подложку наклеивается равная по размеру и форме часть эмульсионного слоя с изображением нового владельца. Для такого способа подделки характерны следующие признаки:

- наличие линии разреза на эмульсионном слое (при этом глубина разреза, как правило, соответствует толщине эмульсионного слоя или несколько превышает ее);
- несовпадение смонтированных частей по линии разреза;
- наличие клея под частью эмульсионного слоя;
- несовмещение контуров изображения по линии разреза;
- различие фона и плотности изображения на смонтированных частях фотографии;
- наличие складок на эмульсионном слое в месте наклейки на подложку;
- наличие повреждений (царапин, надрезов) на эмульсионном слое, образовавшихся при отделении его от подложки (такие повреждения в основном располагаются по линии разреза);
- незначительные повреждения бланка документа в виде царапин и надрезов, образовавшиеся при отделении первоначального эмульсионного слоя от подложки;
- отставание краев наклеенного эмульсионного слоя от подложки;
- «расплывы» красящего вещества в штрихах оттиска (если фотография увлажнялась при отделении от нее эмульсионного слоя);
- отсутствие признаков отделения фотокарточки (подложки) от исследуемого документа.

В некоторых случаях при подделке прибегают к полной замене эмульсионного слоя (без удаления подложки). В этом случае наблюдаются следующие признаки:

- наличие клея под всем эмульсионным слоем;
- наличие складок эмульсионного слоя, образовавшихся при его наклейке на подложку;
- наличие незначительных повреждений бланка документа в виде царапин, надрезов, образовавшихся при отделении первоначального эмульсионного слоя от подложки;

- отставание краев наклеенного эмульсионного слоя от подложки;
- наличие признаков подделки части оттиска печати на фотографии.

Методика исследования документов с целью установления переклейки фотографии согласно вышеописанному алгоритму включает несколько этапов.

Первоначально изучают документ в целом, не отделяя фотографии. Проводят визуальное исследование невооруженным глазом, с помощью лупы и стереоскопического микроскопа (увеличение 8—16^x), применяя прямое и коспадающее освещение. При этом устанавливают наличие (отсутствие) повреждений, нарушений (разрывы, взъерошенность волокон) поверхности бланка на участках, прилегающих и фотографии, разрезов, царапин, складок на эмульсионном слое фотокарточки; изучают контуры изображения, равномерность фона, плотность изображения на фотографии; обнаруживают подтеки, мазки клея; исследуют состояние штрихов рукописного текста документа и оттиски каучуковой печати, сравнивая их по цвету, оттенку, наличию «расплывов» красящего вещества. Исследование фрагментов оттисков печатей — каучуковых и металлических — на бланке и фотографии проводят по принятой в криминалистике методике исследования печатей и штампов.

Затем проводят изучение картины видимой люминесценции, поверхности документа, используя для этого различные источники УФ-света (ртутно-кварцевые, люминесцентные лампы и др.). С помощью этого исследования выявляются признаки, свидетельствующие об увлажнении документа, наличии на нем клея двух видов (когда клей выступает за края фотокарточки), различии красящих веществ в штрихах фрагментов оттисков печатей.

Общий вид исследуемого документа и обнаруженные на этом этапе исследования признаки фиксируются фотографическим путем.

Если перечисленных признаков будет недостаточно для вывода о факте замены фотографии, то приступают ко второму этапу исследования — тщательному изучению оборотной ее стороны, участка бланка под ней.

Для этого фотография должна быть отделена от документа. При этом успешное (без повреждений объекта) осуществление данной операции — одно из важных условий решения вопроса о переклейке.

Наиболее простым и надежным способом отделения фотографии от бланка является отпаривание — воздействие на документ направленной струей водяного пара. Этот прием эффективен, когда для наклеивания фотографий на документы использовались растворимые в воде канцелярские клеи (декстриновый, казеиновый, силикатный, поливинилацетатный).

Для получения направленной струи пара удобно применять следующее приспособление: колба с водой закрывается резиновой трубкой, из которой выходят две стеклянные трубки — прямая и изогнутая. После закипания воды через прямую трубку с помощью резиновой груши в колбу вдувается воздух. В результате из другой трубки выходит интенсивная струя пара, которую направляют в зазор между фотографией и бланком. Если его нет, то предварительно нужно слегка отделить один угол фотографии от бланка и направить струю между ними. Фотографию рекомендуется отклеивать с того края, где имеется оттиск каучуковой печати. При этом следует обратить внимание, не заходят ли штрихи оттиска печати на бланке документа под фотографию. Перекрытие штрихов фотографии

означає, що вона наклеєна вторично. Якщо лист документа достатньо тонкий і водонепроникний, то отпаривання можна проводити, направляючи пар з оборотної сторони листа.

Під дією пари іноді відділяються також і фотографії, наклеєні синтетичними і водонерозчинними клеями, за рахунок деформації верхнього шару паперу.

Іноді для цього застосовують органічні розчинники. Передварительно рекомендується провести дослідження соскоба клею з метою встановлення найбільш ефективних умов його розчинення. Можливо застосовувати бензин, ацетон, ефір, бензол, спирт, тетрахлористий вуглець, хлороформ, їх суміші тощо.

Для розчинення клеєвого шару документ поміщають на декілька годин в герметичну камеру, насичену парами розчинника (рекомендується використовувати ексікатор з решіткою, на дно якого налит шар розчинника). Таким чином виключаються деформації, різні пошкодження документа, виражені в розмиванні штрихів фарбючих речовин записів і відбитків печатей або набуханні паперу. Після розм'якшення клею фотографію вдасться без пошкоджень відділити від документа [4].

Відділив фотографію від документа, проводять дослідження її оборотної сторони і частини бланка під нею шляхом огляду неозброєним оком і дослідження з допомогою лупи, мікроскопа (збільшення 8—16^x). Встановлюють наявність (відсутність) пошкоджень бланка, стороннього шару паперу від первинної фотографії або від документа, на який раніше була наклеєна фотографія, яких-небудь ознак штрихів на звороті фотографії або на бланку під нею тощо. Виявлені ознаки фотографують.

На цьому ж етапі проводять дослідження клею. Його частинки досліджують під мікроскопом, звертаючи увагу на їх колір, структуру (стеклоподібна або аморфна), агрегатний стан (твердий, еластичний). Іноді при мікроскопічному дослідженні можна встановити наявність під фотографією клею двох видів. Дослідження картини видимої люмінесценції також нерідко дозволяє диференціювати клеї, так як різні види клею при облученні УФ-променями люмінесцують по-різному. Іноді нижній шар клею (як правило, синтетичного, що містить органічні розчинники) фарбується фарбою захисної сітки бланка. Щоб встановити можливість розчинення фарбючої речовини використаним клеєм, передварительно визначають його природу, а потім проводять відповідні модельні експерименти.

В разі необхідності проводиться хімічне дослідження клею за методом дослідження клеючих речовин. Наприклад, природу клею можна визначити з допомогою фізико-хімічних досліджень проби на горіння і розчинність, а хімічний склад — з допомогою сучасних аналітичних методів.

Крахмальні і декстринові клеї можна диференціювати мікроскопічним дослідженням в поляризованому світлі або методом спектрофотометрії.

Ефективними методами аналізу клеючих речовин, що дозволяють встановити природу клею і диференціювати різні його види, є молекулярна спектроскопія, піролітична газова хроматографія і інші спектральні методи.

Список использованной литературы

1. Аксенова В.В. Предмет технико-криминалистической экспертизы документов, подвергшихся естественному изменению / В.В. Аксенова // Экспертная практика. — 1972. — № 9. — С. 37—382.
2. Судебно-техническая экспертиза документов. Общая часть : метод. пособ. для экспертов, следователей и судей. — М., 1986.
3. Гусев А.А. Судебно-техническая экспертиза документов : учеб.-метод. пособ. / А.А. Гусев, П.А. Павлюченков. — М. : ВНИИСЭ, 1973.
4. Сычева З.И. Дифференциация некоторых синтетических клеев по природе полимерного материала методом ИК — спектроскопии : метод. реком. / Сычева З.И., Раецкая Д.Я., Гозмон С.М. — М., 1984.

УДК 343.983.2

Д.В. Негрышев, эксперт

Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при Главном управлении МВД Украины в Автономной Республике Крым

ОБОБЩЕНИЕ ПРАКТИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ КЕТАМИНОВ

Приведены отдельные методы качественного и количественного определения лекарственного препарата «кетамин» с использованием восходящей тонкослойной хроматографии, хромато-масс-спектрометрии и УФ-спектрофотометрии.

Ключевые слова: лекарственные средства, кетамин, тонкослойная хроматография, УФ-спектрофотометрия, хромато-масс-спектрометрия

Наведено окремі методи якісного та кількісного визначення лікарського препарату «кетамін» з використанням висхідної тонкошарової хроматографії, хромато-мас-спектрометрії та УФ-спектрофотометрії.

The research describes the methods of qualitative and quantitative determination of medicinal substance using thin-layer chromatography, chromatography-mass spectrometry and UV spectrophotometry.

На протяжении последних лет в Украине наблюдается негативная тенденция роста количества случаев немедицинского употребления некоторых лекарственных средств, в том числе и кетамина.

В рамках мер по противодействию этому явлению приказом Министерства здравоохранения Украины (далее — Минздрав Украины) от 17.08.2007 г. № 490 кетамин был внесен в Перечень ядовитых и сильнодействующих лекарственных средств. В 2011 году с целью ограничения поступления кетамина на нелегальный рынок согласно постановлению Кабинета Министров Украины (далее — КМУ) от 05.01.2011 г. № 4 «Некоторые вопросы оборота наркотических средств и психотропных веществ» кетамин был включен в Таблицу III (список № 2 «Психотропные вещества, оборот которых ограничен и относительно которых установлены меры контроля») Перечня наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, утвержденного постановлением КМУ от 06.05.2000 г. № 770. Соответствующие изменения были внесены и в Порядок учета наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров в государственных и коммунальных учреждениях здравоохранения Украины, утвержденный приказом Минздрава Украины от 18.12.97 г. № 396.

В настоящее время согласно постановлению КМУ от 05.10.2011 г. № 1050 «О прекращении действия некоторых положений постановления КМУ от 5 января

2011 г. № 4» отнесение кетамина к психотропным веществам, оборот которых ограничен и относительно которых определены меры контроля, приостановлено до 01.03.2012 г.

На время принятия этих законодательных актов единая методика экспертно-го исследования кетамина отсутствовала, в связи с чем возникла необходимость проведения анализа и обобщения существующих методов анализа субстанций, содержащих в своем составе кетамин.

Кетамин — 2-(метиламино)-2-(2'-хлорфенил)-циклогексанона гидрохлорид, относительная молекулярная масса — 274,2, температура плавления — 258—262 °С (с разложением). Брутто-формула — $C_{13}H_{16}ClNO \cdot HCl$. Структурная формула кетамина приведена на рис. 1.

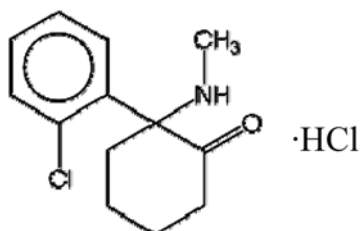

Рис. 1. Структурная формула кетамина гидрохлорида

Кетамина гидрохлорид — белый кристаллический порошок со слабым характерным запахом, хорошо растворим в воде (1:4), этаноле (1:14) и метаноле (1:6), умеренно растворим в хлороформе, практически нерастворим в диэтиловом эфире и ацетоне [1, с. 64].

Лекарственные средства, содержащие в своем составе кетамина гидрохлорид, выпускаются под торговыми названиями «Kalipsol» (Венгрия), «Ketaject» (USA), «Ketalar» (UK), «Ketanest», «Ketaset», «Ketolar», «Vetalar»¹. Формы выпуска: 5-процентный раствор в ампулах по 2 мл и 10 мл, в упаковке по 10 ампул, 10-процентный раствор во флаконах по 10 мл.

В нелегальном обороте кетамин также встречается в виде порошкообразного вещества белого цвета (жаргонные названия кетамина: «К», «Кет», «Витамин К»).

Кетамин используется для хирургической анестезии (наркоза), в том числе и в ветеринарной практике. Причем его применяют как для мононаркоза, так и для комбинированного наркоза, особенно у пациентов с пониженным артериальным давлением или при необходимости сохранения самостоятельной вентиляции легких. Применяется он в экстренной хирургии, а также на этапах эвакуации, в частности для пациентов с травматическим шоком и кровопотерей (благодаря быстрому введению в состояние наркоза, отсутствию угнетения дыхания и кардиостимулирующему эффекту), при различных хирургических операциях (включая кардиохирургию), а также при эндоскопических процедурах, катетеризации сердца, небольших хирургических манипуляциях, перевязках, в том числе в стоматологической, офтальмологической и отоларингологической практике, а также в акушерской практике при кесаревом сечении. Вводят кетамин внутривенно и внутримышечно [2, с. 18, 19].

¹ В дальнейшем возможно появление препаратов кетамина и под другими торговыми названиями.

При нелегальном использовании кетамин употребляется перорально (в виде растворов или порошка) и интраназально (путем вдыхания).

Качественное определение наличия кетамина при исследовании методом восходящей тонкослойной хроматографии

При исследовании методом тонкослойной хроматографии (далее — ТСХ) использовались как водные, так и метанольные растворы кетамина.

0,2 г вещества растворялось в метаноле, объем раствора доводился до 10 мл. На линию старта активированной хроматографической пластины СОРБФИЛ-ПТСХ-АФ-У-УФ при помощи капилляра наносилось 10 мкл исследуемого раствора и раствора стандартного образца кетамина гидрохлорида. Пластика помещалась в хроматографическую камеру со следующими системами растворителей:

- система № 1 — метанол — 25-процентный раствор аммиака (100:1,5);
- система № 2 — циклогексан — толуол — диэтиламин (15:3:2);
- система № 3 — хлороформ — метанол (9:1);
- система № 4 — этилацетат — метанол — 25-процентный раствор аммиака (17:2:1);
- система № 5 — ацетон;
- система № 6 — метанол.

После хроматографирования пластинка вынималась из камеры, сушилась при 100—105 °С в течение 15 мин, охлаждалась и обрабатывалась соответствующими проявителями до появления пятен. Хроматографическая подвижность (R_f) вычислялась по формуле $R_f = l/L$, где: l — расстояние от линии старта до центра выявленной окрашенной зоны, L — расстояние от линии старта до линии фронта элюента [3, с. 121]. Результаты хроматографического исследования приведены в таблице 1.

Таблица 1

Результаты хроматографического исследования

Реактив-проявитель	Хроматографическая подвижность / цвет выявленной зоны					
	Система № 1	Система № 2	Система № 3	Система № 4	Система № 5	Система № 6
Пары йода	0,63	0,37	0,63	0,79	0,64	0,68
	светло-коричневый	светло-коричневый	светло-коричневый	светло-коричневый	светло-коричневый	светло-коричневый
Подкисленный йодплатинат	0,63	0,37	0,63	0,79	0,64	0,68
	синий	синий	синий	синий	синий	синий
Реактив Драгендорфа	0,63	0,37	0,63	0,79	0,64	0,68
	оранжево-коричневый	оранжево-коричневый	оранжево-коричневый	оранжево-коричневый	оранжево-коричневый	оранжево-коричневый

Качественное определение наличия кетамина при исследовании методом хромато-масс-спектрометрии

Перед данным исследованием проводилась следующая подготовка образцов:

- 1 мл раствора из ампулы или флакона экстрагировался равным объемом хлороформа или этилацетата, подщелоченного каплей 25-процентного водного раствора аммиака; отбирался органический слой;

– точная навеска исследуемого вещества растворялась в 1 мл метанола, и полученный раствор отфильтровывался.

Полученные органические экстракты (растворы) исследовались на хромато-масс-спектрометре при следующих условиях:

– прибор — GC/MS Agilent Technologies 6890N/5975B;

– капиллярная колонка — HP 19091S-433 (HP-5MS), длина — 30 м, диаметр — 0,25 мм, фаза — 0,25 мкм, постоянный поток — 1,5 мл/мин, газ-носитель — гелий;

– инжектор — автоинжектор 7683B, Split 20:1, температура испарителя — 260 °С;

– печь — $T_{\text{нач}} = 75$ °С, держать 3,5 (2,0) мин, нагревание — 15 °С/мин, $T_{\text{кон}} = 280$ °С, держать 10 мин;

– детектор — масс-селективный, температура интерфейса — 280 °С, ионизация — электронным ударом, энергия ионизации — 70 эВ, температура ионного источника — 230 °С, температура квадруполя — 150 °С;

– проба — 1 мкл.

Обработка полученной хроматограммы осуществлялась при помощи программы обработки данных HP MS G 170f ChemStation.

В результате исследования метанольного раствора была получена хроматограмма (рис. 2), на которой был идентифицирован кетамин со временем удерживания $RT = 11,86$ мин. Детектирование осуществлялось по масс-спектру (рис. 3). Основные ионы кетамина: (m/z) 180, 152, 209, 138, 102, 115, 166, 146.

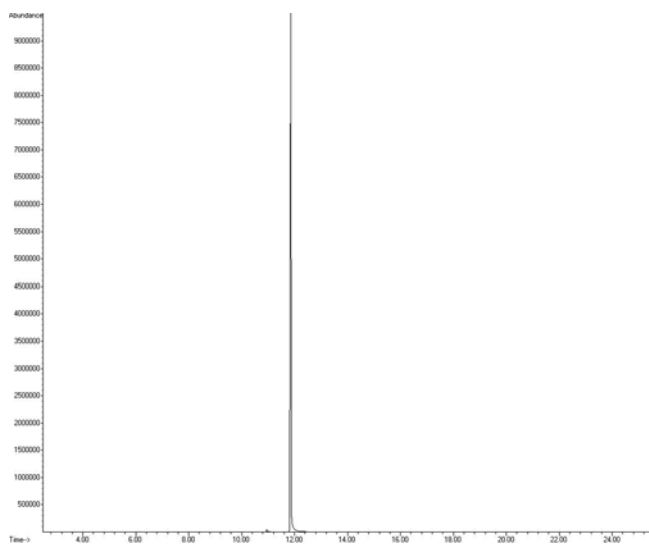

Рис. 2. Хроматограмма метанольного раствора кетамина

Результаты, полученные при помощи хромато-масс-спектрометрии, являются окончательным подтверждением качественной идентификации кетамина.

Определение наличия кетамина можно проводить также методом газожидкостной хроматографии с использованием других способов детектирования. Подготовка проб в этом случае проводится так же, как и при определении методом хромато-масс-спектрометрии, но идентификация кетамина проводится по времени удерживания.

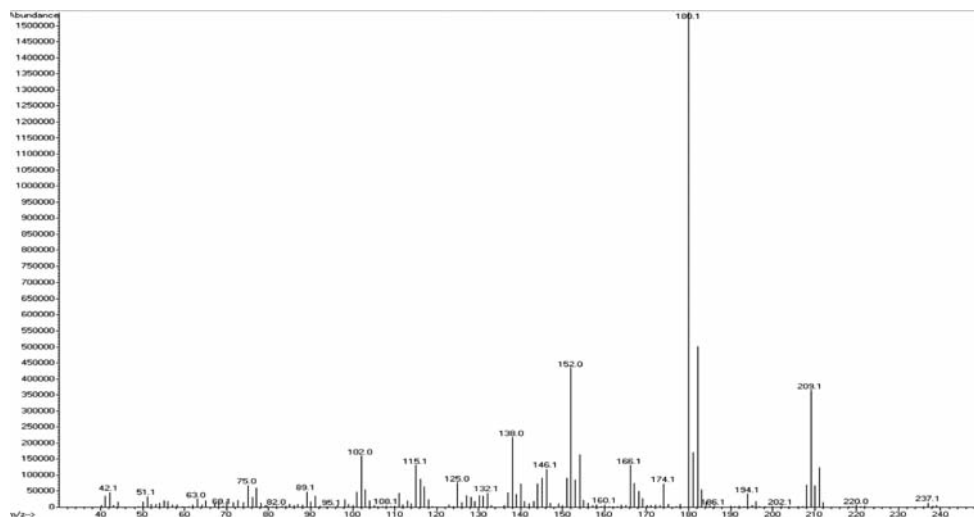

Рис. 3. Масс-спектр кетамина

Количественное определение кетамина с помощью титриметрического исследования

Точная навеска (около 0,2 г) кетамина гидрохлорида растворялась в 1 мл муравьиной кислоты, добавлялось 20 мл ледяной уксусной кислоты, 5 мл раствора ацетата окиси ртути. Полученный раствор титровался 0,1 М раствором хлорной кислоты до появления сине-зеленого окрашивания (индикатор — 0,1 мл 0,1-процентного раствора кристаллического фиолетового). Параллельно проводилось контрольное исследование. В расчетах учитывалось, что 1 мл 0,1 М раствора хлорной кислоты соответствует 27,42 мг кетамина гидрохлорида [4, с. 558].

Количественное определение кетамина с помощью исследования методом УФ-спектрофотометрии

Абсорбционная спектрофотометрия в ультрафиолетовой области спектра (200—330 нм) является достаточно эффективным методом для количественного определения содержания кетамина в исследуемых объектах [5, с. 53].

Спектрофотометрическое исследование кетамина проводилось при следующих условиях:

- прибор — VARIAN Cary 50 Scan;
- диапазон сканирования — 250—330 нм;
- ширина кюветы — 10 мм.

На спектрах поглощения подкисленный раствор кетамина гидрохлорида имеет полосы поглощения с максимумами при $\lambda = 268,5$ нм и $\lambda = 276,1$ нм (рис. 4).

Количественное определение кетамина проводилось по калибровочному графику. Для этого предварительно строился график зависимости оптической плотности от концентрации кетамина гидрохлорида в стандартных рабочих растворах. Стандартные растворы готовились путем растворения точной навески кетамина в 0,1 М растворе соляной кислоты.

Для количественного определения кетамина в исследуемых объектах точный объем исследуемой жидкости (точная навеска порошкообразного вещества) помещался в мерную колбу емкостью 25,0 мл, добавлялся 1,0 мл концентрированной

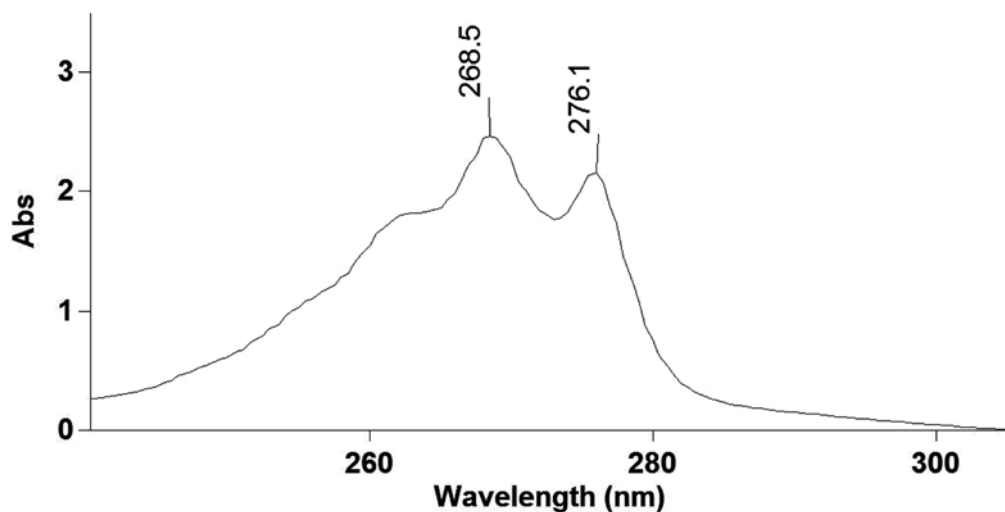

Рис. 4. УФ-спектр подкисленного раствора кетамина

соляной кислоты, и объем доводился до метки дистиллированной водой. Оптическую плотность полученного раствора измеряли в кварцевой кювете шириной 10 мм при длине волны 268,5 нм. В качестве холостой пробы (раствора сравнения) использовался 0,1 М раствор соляной кислоты. Полученные результаты спектрофотометрического исследования анализировались при помощи пакета программного обеспечения Cary WinUV.

Обязательным условием количественного определения кетамина методом УФ-спектроскопии является совпадение общего вида полученного спектра со спектром стандартного раствора кетамина гидрохлорида.

Обобщение результатов приведенных выше исследований свидетельствует о том, что для наиболее достоверного анализа объектов, содержащих кетамин, результаты, полученные методом восходящей тонкослойной хроматографии, необходимо подтверждать инструментальными методами, в частности методом хромато-масс-спектрометрии.

Общепринятым методом количественного определения действующих веществ в медицинских препаратах является титрование, но наиболее точное определение содержания кетамина (особенно в криминальных образцах) должно осуществляться инструментальными методами — методом УФ-спектрофотометрии и методом хромато-масс-спектрометрии.

Список использованной литературы

1. *Clarke's isolation and identification of drugs* / Pharmaceutical Press. — London, 1986.
2. *Машковский М.Д.* Лекарственные средства : в 2 т. / М.Д. Машковский. — Харьков : Торсинг, 1997. — Т. 1.
3. *Фланаган Р.Дж.* Основы аналитической токсикологии / Р.Дж. Фланаган. — Женева : Всемирная организация здравоохранения, 1997.
4. *Государственная Фармакопея Российской Федерации.* — 12 изд. — М., 2007.
5. *Методы анализа лекарств* / [Максютина Н.П., Каган Ф.Е., Кириченко Л.А., Митченко Ф.А.]. — К. : Здоровье, 1984.

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.982.32 : 408

Т.В. Назарова, *заместитель начальника отдела
Экспертно-криминалистического центра МВД России*

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПРОИЗВОДСТВА ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ В ЭКСПЕРТНО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯХ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Изложены проблемы, возникающие при производстве лингвистических экспертиз в экспертно-криминалистических подразделениях органов внутренних дел Российской Федерации, предложены пути их решения.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, фоноскопическая лаборатория, эксперт-лингвист, экспертные задачи, инициатор задания.

Викладено проблеми, що виникають під час проведення лінгвістичних експертиз в експертно-криміналістичних підрозділах органів внутрішніх справ Російської Федерації, запропоновано шляхи їх вирішення.

The problems of the linguistic examination procedure in some forensic departments of Internal Affairs of the Russian Federation, the ways of their solving are described.

В современных условиях общественно-политической жизни во многих государствах особое внимание уделяется вопросам, касающимся мер противодействия экстремизму. Реалии современности свидетельствуют о насущной потребности совершенствования деятельности экспертных учреждений, правомочных проводить экспертизы по делам, связанным с проявлением экстремизма. Постановлением Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 28 июня 2011 года № 11 «О судебной практике по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности» [1] определено, что в необходимых случаях по этим делам для определения целевой направленности текстов назначается

лингвистическая экспертиза. Этим же постановлением определены и пределы компетенции экспертов-лингвистов: они лежат вне сферы юриспруденции, и в рамках лингвистической экспертизы или исследования не определяется, является ли какой-либо текст экстремистским, содержатся ли в нем призывы к экстремистской деятельности, направлены ли тексты на возбуждение ненависти или вражды. В ряде случаев к производству экспертизы могут привлекаться (помимо экспертов-лингвистов) специалисты соответствующей области знаний (психологи, историки, религиоведы, антропологи, философы, политологи и др.). В таких случаях назначается производство комплексной экспертизы, порядок назначения которой определен ст. 201 УПК РФ [2] и Федеральным законом от 31 мая 2001 года № 73-ФЗ «О государственной судебно-экспертной деятельности Российской Федерации» [3] и разъяснен в постановлении Пленума Верховного Суда РФ от 21 декабря 2010 года № 28 «О судебной экспертизе по уголовным делам» [4].

Производство лингвистических экспертиз и исследований в экспертно-криминалистических подразделениях органов внутренних дел Российской Федерации (далее — ЭКП) развернуто с 2006 года на базе функционирующих фоноскопических лабораторий. Экспертизы проводятся экспертами, имеющими базовые знания в области филологии (лингвистики) русского языка. По текстам экстремистской направленности эксперты-лингвисты ЭКП правомочны проводить только лингвистические исследования и не правомочны проводить социально-психологические, культурологические, политологические, религиоведческие и другие экспертизы, так как эти виды экспертиз не входят в перечень производимых в ЭКП родов (видов) судебных экспертиз, определенный приказами МВД России от 14 января 2005 года № 21 «Об аттестации экспертов на право самостоятельного производства судебных экспертиз и о порядке пересмотра уровня их профессиональной подготовки» и от 29 июня 2005 года № 511 «Вопросы организации производства судебных экспертиз в экспертно-криминалистических подразделениях органов внутренних дел Российской Федерации». В ЭКП также не проводится лингвистическое исследование текстов, написанных или произнесенных не на русском языке, вследствие отсутствия специалистов в области иных языков и соответствующей методической базы.

Анализ деятельности сети фоноскопических лабораторий ЭКП в 2011 году выявил значительное увеличение количества выполненных лингвистических экспертиз и исследований. При этом функциональные задачи, решаемые экспертами-лингвистами, предусматривают производство экспертиз по другим экспертным специальностям, требующим применения лингвистических знаний (фоноскопическая экспертиза для идентификации лиц по фонограммам устной речи, техническому исследованию фонограмм (в части лингвистического анализа устного текста); автороведческая экспертиза).

Как показывает экспертная практика, эксперты-лингвисты обеспечивают потребность в производстве лингвистических экспертиз и исследований по делам, возбуждаемым не только по «экстремистским» составам преступлений (ст. 205.2 УК РФ «Публичные призывы к осуществлению террористической деятельности или публичное оправдание терроризма», ст. 280 УК РФ «Публичные призывы к осуществлению экстремистской деятельности», ст. 282 УК РФ «Возбуждение ненависти либо вражды, а равно унижение человеческого достоинства»), но и по

другим статьям УК РФ [5]. Несмотря на достаточно высокую эффективность применения результатов лингвистических экспертиз и исследований, практика показывает, что следователи, дознаватели и сотрудники оперативных подразделений иногда не имеют даже минимальных знаний об этом виде экспертиз, необходимости ее назначения и рамках компетенции эксперта-лингвиста.

Лингвистические экспертизы и исследования в ЭКП проводятся в соответствии с типовой методикой судебной лингвистической экспертизы, разработанной в ЭКЦ МВД России. В методике изложены пути решения экспертных задач, ставящихся перед экспертами-лингвистами с целью выявления содержащейся в тексте криминалистически значимой информации, с применением соответствующих лингвистических методов. Согласно методике объектом лингвистической экспертизы является письменный или устный текст, зафиксированный на материальном носителе информации, выраженной средствами русского языка. Основным инструментарием эксперта-лингвиста является методическая, словарная и справочная литература (в том числе лицензионные электронные издания), примерный состав ее комплекта приведен в типовой методике и обновляется каждые три года. При этом не являются объектами лингвистической экспертизы и не могут быть исследованы экспертом-лингвистом носители информации, в которых используются только невербальные способы передачи информации (жесты, рисунки, символы, игры и др.).

В процессе практического использования типовая методика постоянно дополняется: расширяется круг решаемых вопросов, детализируются выработанные подходы, подбираются новые примеры и совершенствуется инструментарий. Теоретическим основам и практике применения типовой методики эксперты-лингвисты обучаются в рамках стажировок на базе ЭКЦ МВД России, а о вносимых в методику изменениях они узнают в рамках выездных тематических стажировок на базе региональных ЭКП (в них участвует порядка 25 % общего числа экспертов-лингвистов).

Многолетняя практика производства лингвистических исследований и экспертиз в ЭКП показала наличие проблем, связанных с недостатками взаимодействия следственных, оперативных и экспертных подразделений при назначении и производстве лингвистических экспертиз.

Уровень сложности задач, стоящих перед экспертами при производстве лингвистических экспертиз и исследований, определяется количеством и качеством объектов исследования, а также характером и содержанием поставленных перед экспертом вопросов. Данный фактор затрагивает как проблемы организации работы эксперта-лингвиста (например, расчет нагрузки эксперта и оценка его деятельности), так и проблемы взаимодействия экспертов с инициаторами заданий. Суть обозначенных проблем состоит в следующем.

Проблемы, связанные с количеством и качеством объектов исследования

Для производства лингвистических экспертиз и исследований направляются объекты, представленные в виде книг, газет, брошюр, листовок, фотографических материалов, на которых зафиксированы тексты, размещенные на объектах недвижимости, рекламных щитах, надгробиях, заборах и пр., а также скриншоты страниц интернет-сайтов, видео- и фонограммы, содержащие зафиксированные на них устные тексты. Объемы письменных текстов зачастую составляют несколько десятков, а то и сотен страниц, а видео- и фонограмм — до нескольких часов.

Особая сложность данного вида экспертизы исключает формальный подход к отбору материалов при назначении экспертизы или исследования, приводящий к тому, что направляемые объекты не отвечают требованию относимости. Например, материалы, при направлении на исследование которых не принимается во внимание их криминалистическая значимость, не содержат признаков каких-либо составов преступлений, что объясняется тем, что они предварительно не были изучены инициатором задания. Такая ситуация возникает, например, когда при проведении оперативно-разыскного мероприятия изымается вся литература с места его проведения, которая без предварительной проверки и оценки на предмет наличия в ней признаков состава преступления направляется на исследование в ЭКП. Нередки также случаи направления материалов, ставших не пригодными для исследования методами лингвистического анализа вследствие некачественного копирования или фотографирования, например, когда в письменных текстах имеются дефекты (неразборчивые или отсутствующие фрагменты), которых не было в исходном тексте.

Для исключения этих и подобных случаев письменные тексты, зафиксированные в электронном виде, перед направлением на экспертное исследование в обязательном порядке должны быть распечатаны на бумажном носителе. Распечатанный на бумажном носителе текст должен быть соотнесен инициатором задания с исходным текстом на предмет соответствия ему по объему и содержанию. Устные тексты, содержащиеся на фонограммах и видеофонограммах, зафиксированных на аналоговых или цифровых носителях, должны быть предоставлены с точным указанием текстовых границ объектов исследования и с протоколом, в котором дословно излагается та часть фонограммы, которая должна быть исследована. В объемных письменных текстах инициатору задания целесообразно указывать конкретные фрагменты (страницы, абзацы и т. п.), и если признаки экстремизма выявляются в части печатного издания, то они должны распространяться на весь текст издания в целом, так как оно представляет собой неделимый объект (книгу, брошюру, газету и т. п.).

Кроме того, текст, подлежащий исследованию, не может быть заменен другим текстом (текстами), опосредованно представляющими ситуацию или содержание текста. Так, не принимаются в качестве объектов исследования материалы уголовного дела, показания свидетелей, в которых пересказывается устный или письменный текст, являющийся предметом разбирательства. Например, если необходимо провести лингвистическое исследование по публичному выступлению, то непосредственный текст речевого выступления не может быть заменен протоколами допросов свидетелей и потерпевших по причине того, что по данным текстам невозможно установить значимые лингвистические характеристики высказываний. На исследование в данном случае необходимо предоставлять фонограмму или видеофонограмму, непосредственно фиксирующую выступление. Если предметом проверки являются надписи на объектах недвижимости, то описания из протокола осмотра места происшествия не могут заменить фотографии, на которых зафиксирован собственно объект лингвистического исследования.

Проблемы, возникающие при взаимодействии инициатора экспертного задания по материалам экстремистской направленности и эксперта-лингвиста на этапе назначения исследования и использования выводов

Не вызывает сомнений тот факт, что качество и результативность экспертного исследования, а также дальнейшая эффективность его применения при расследовании преступления во многом зависят от корректности формулировки вопросов инициатора задания. На этапе составления вопросов инициатор задания определяет, каким образом будут соотноситься выявляемые лингвистом обстоятельства предоставленного на исследование текста с юридическими признаками состава преступления, которые необходимо установить, и будут ли данные обстоятельства действительно криминалистически значимой информацией при расследовании преступления.

Некорректное формулирование вопросов при назначении исследования или экспертизы приводит к тому, что их решение в формулировке инициатора задания зачастую выходит за пределы компетенции эксперта-лингвиста в связи с тем, что вопросы формулируются в полном соответствии с некими правовыми актами, поэтому содержат юридические, социологические термины, этические понятия и требуют выявления воздействующих факторов. Проблема формулирования вопросов эксперту-лингвисту может быть успешно решена в консультативном взаимодействии экспертов и сотрудников оперативных и следственных подразделений, в ходе которого эксперт может предложить перечень типовых вопросов, решаемых в рамках лингвистических экспертиз и исследований, провести корректировку этих вопросов применительно к тексту, интересующему оперативные службы или следствие.

Использование выводов по результатам проведенного лингвистического исследования материалов по делам, связанным с проявлением экстремизма, в большой степени зависит от квалификации инициатора задания и определяется критериями признания материалов экстремистскими. В соответствии с поставленными задачами эксперт-лингвист может выявить в тексте криминалистически значимую информацию, соотносимую с ключевыми понятиями ст. 280 и ст. 282 УК РФ [5], по таким критериям, как наличие в тексте высказываний:

- в которых негативно оценивается человек или группа лиц по признакам расы, национальности, языка, происхождения, отношения к религии;
- в которых речь идет о преимуществе одного человека или группы лиц перед другими людьми по признакам расы, национальности, языка, происхождения, отношения к религии;
- содержащих положительную оценку враждебных действий одной группы лиц по отношению к другой группе лиц, объединенных по признакам расы, национальности, языка, происхождения, отношения к религии;
- побудительного характера, призывающих к враждебным действиям одной группы лиц по отношению к другой группе лиц, объединенных по признакам расы, национальности, языка, происхождения, отношения к религии.

Учитывая, что понятия «раса», «национальность», «происхождение» близки по значению, признаки происхождения, принадлежности к расе, национальности в текстах экстремистской направленности экспертом не разграничиваются для определения группы совокупности лиц, объединенных по этим признакам.

Следует также иметь в виду, что ряд материалов, в которых не могут быть выявлены признаки словесного, вербального экстремизма (например, видеоролик осуществления насильственных действий в отношении какого-либо лица на

фоне фашистской символики, не сопровождающийся устным или письменным текстом на русском языке), требует привлечения специалистов из других областей науки (семиотики, психологии, культурологии, религиоведения, политологии, социологии и др.). По этой причине эксперт-лингвист не может выработать критерии признания экстремистскими материалов, не являющихся текстами.

Именно некорректные формулировки вопросов стали одной из причин достаточно большого количества выводов о невозможности принятия решения при назначении лингвистической экспертизы (исследования) (например, лаборатории ЭКЦ ГУ МВД по Нижегородской и Самарской областям).

Проблемы использования термина «социальная группа»

Понятие «социальная группа», упомянутое в ст. 280 и ст. 282 УК РФ [5], в настоящее время однозначно не разъяснено правомочными органами власти. Эксперт-лингвист при проведении исследования может выявлять высказывания, касающиеся группы лиц, объединенных по каким-либо устойчивым признакам, связанным с жизнью людей в обществе, их отношениями, принадлежностью к общественной группе (общность профессий, занятий какой-либо деятельностью, общность интересов, взглядов и т. п.). В постановлении Пленума Верховного Суда РФ от 28 июня 2011 года № 11 [1] дано разъяснение, что критика в средствах массовой информации должностных лиц (профессиональных политиков), их действий и убеждений сама по себе не должна рассматриваться во всех случаях как действие, направленное на унижение достоинства человека или группы лиц. Не должна рассматриваться как действие, направленное на возбуждение ненависти или вражды, критика (негативная оценка) принадлежности к политической организации, идеологическому и религиозному объединению, а также критика политических, идеологических или религиозных убеждений, национальных или религиозных обычаев. Возможность формулировки экспертом вывода в пределах своей компетенции и адекватное его использование инициатором задания требуют разъясняющей информации относительно понятия «социальная группа» в аспекте применения выводов судебной лингвистической экспертизы при юридической оценке деяния. Учитывая изложенное, следует признать, что данная проблема в настоящее время не может быть решена силами ЭКП, в связи с чем эксперту не рекомендуется решать задачи, касающиеся признаков социальной группы.

Анализ проблем производства лингвистических экспертиз показывает, что данный вид экспертного исследования относится к категории сложных в силу специфики как самого объекта экспертизы, так и методов его исследования, требующих от эксперта творческого подхода, основанного на глубоких знаниях лингвистической теории, ознакомления с существующей практикой производства судебной лингвистической экспертизы и накопления практического опыта работы в данной области экспертных исследований. Сложность лингвистической экспертизы обуславливает необходимость постоянного внимания к проблемам ее производства: развитию и совершенствованию методической базы и инструментария, контролю уровня квалификации эксперта, налаживанию эффективного взаимодействия между ЭКП и инициаторами экспертных заданий.

Список использованной литературы

1. *Постановление* Пленума Верховного Суда РФ от 28.06.2011 № 11 «О судебной практике по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности».
2. *Уголовно-процессуальный кодекс* Российской Федерации от 18.12.2001 № 174-ФЗ по состоянию на 22 ноября 2001 года.
3. *Федеральный закон* от 31.05.2001 № 73-ФЗ «О государственной судебно-экспертной деятельности Российской Федерации».
4. *Постановление* Пленума Верховного суда РФ от 21.12.2010 № 28 «О судебной экспертизе по уголовным делам».
5. *Уголовный кодекс* Российской Федерации от 13.06.96 № 64-ФЗ по состоянию на 7 декабря 2011 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.uk-rf.com/>.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ В ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ

УДК 343.98 (092)

В.М. Чисніков, кандидат юридичних наук,
доцент, провідний науковий співробітник
Державного науково-дослідного інституту МВС України

ДОКТОР СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ К.Г. ПРОХОРОВ — ВИДАТНИЙ КРИМІНАЛІСТ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ РОСІЇ

На підставі маловідомих джерел і архівних документів висвітлено життєвий шлях і творчу діяльність судового медика доктора медицини К.Г. Прохорова (1866 р. — після 1917 р.) — засновника застосування антропометрії в жандармських установах Російської імперії на початку ХХ століття.

Ключові слова: доктор медицини К.Г. Прохоров, антропометрія, дактилоскопія, судова медицина, історія криміналістики, наукова криміналістична думка.

На основании малоизвестных источников и архивных документов освещен жизненный путь и творческая деятельность судебного медика доктора медицины К.Г. Прохорова (1866 г. — после 1917 г.) — основателя применения антропометрии в жандармских учреждениях Российской империи в начале ХХ века.

The research is based on little known sources and archival documents which describe the life and creative activity of forensic medical man, doctor in medicine K.G. Prokhorov (1866 — after 1917), the founder of anthropometry in the gendarmerie offices in the Russian Empire at the beginning of XX century.

Постать Костянтина Григоровича Прохорова (1866 р. — після 1917 р.) — російського судового медика, криміналіста, доктора медицини (1896 р.), надвірного радника (1900 р.), який один із перших застосував наукові методи у діяльності поліцейських органів Російської імперії, сучасним криміналістам маловідома. Його ім'я несправедливо забуто і не згадується в жодному із сучасних підручників криміналістики, криміналістичних довідниках та енциклопедіях.

У сучасній науковій літературі біографія вченого та його портрет вперше з'явилися лише минулого року [1, с. 662—663]. Водночас відомчий журнал Російської імперії «Вестник полиции» характеризував доктора К.Г. Прохорова як «відомого діяча і піонера в галузі застосування в Росії антропометричних методів у кримінально-розшуковій справі» [2, с. 39], заслуги якого «в галузі антропометрії є дуже великими, а його діяльність у практичному застосуванні антропометричної науки в Росії заслуговує особливої уваги» [3, с. 392].

К.Г. Прохоров народився 22 (10) травня 1866 року у дворянській родині статського радника. У 1893 році закінчив медичний факультет Харківського університету, отримавши ступінь лікаря. У червні наступного року вступив до медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ і був відряджений до Військово-медичної академії (м. Санкт-Петербург) для підготовки до наукової діяльності. У 1896 році він захистив докторську дисертацію за монографією «Патолого-анатомические изменения стенок яичниковых кист при перекручивании их ножки» [4], отримавши вчене звання доктора медицини. У травні того самого року випускнику академії доктору К.Г. Прохорову було присвоєно чин колезького асесора, що відповідало військовому званню «капітан», і він розпочав службу молодшим лікарем 3-го драгунського Сумського полку. Службові обов'язки не заважали йому цікавитися науковими новинками не тільки у галузі судової медицини, а й у суміжних галузях, зокрема у судовій фотографії.

Згодом молодий вчений опублікував у журналі «Русский архив патологии и клинической медицины и бактериологии» (1899 р., Т. VIII) статтю «О возможности расширить пределы нашего зрения, в связи с оценкой значения для фотографии и для естествознания вообще цветоделительного способа г. Буринского», що не тільки привернула увагу фахівців до автора статті, а навіть була перекладена французькою мовою. Полкове командування було задоволено службою доктора К.Г. Прохорова, і у травні 1900 року він отримав чин надвірного радника (підполковника).

У квітні 1901 року доктора К.Г. Прохорова запросили до окремого корпусу жандармів і перевели на посаду лікаря Московського жандармського дивізіону. Його головним службовим обов'язком було складання протоколів прикмет на осіб, яких притягували до судової відповідальності. Ознайомившись з наявним порядком кримінальної реєстрації у жандармських установах, Костянтин Григорович запропонував керівництву замінити застарілу форму протоколу, встановлену ще у 1886 році, антропометричною вимірною системою французького криміналіста Альфонса Бертильйона.

Пропозицію доктора К.Г. Прохорова було прийнято, і йому доручили скласти короткий посібник з антропометрії та розробити здешевлений набір антропометричних приладів (керівництво наполягало на тому, що антропометричні прилади А. Бертильйона, закуплені за кордоном, на той час коштували доволі дорого — понад 65 рублів кожний).

Доктор медицини
К.Г. Прохоров

З притаманною йому енергією доктор К.Г. Прохоров взявся виконувати доручення начальства, і невдовзі при Московському губернському жандармському управлінні було створено антропометричний кабінет. У 1903 році в Москві вийшло друком його «Краткое руководство по антропометрии», складене за системою А. Бертильона.

У науковій літературі цей твір К.Г. Прохорова висвітлено фрагментарно [5, с. 104—105; 6, с. 54], тому є потреба розглянути його більш докладно. У передмові автор писав:

«При составлении данного руководства преследовались две цели: общедоступность изложения, так как многим лицам, не специалистам, по роду самой службы приходится иметь дело с антропометрическими измерениями по системе Бертильона, и возможное упрощение инструментов, как в объеме, так и в смысле их портативности. В нем есть указания на оборудование скромных размеров станции — комнаты, служащей исключительно антропометрическим целям. В смысле точности измерений, комната, снабженная указанными здесь инструментами, является настоящей и необходимой принадлежностью каждого учреждения, при котором производятся данные измерения. К сожалению, как показал опыт, часто приходится производить измерения на стороне, вне предназначенного для них помещения; ввиду этого пришлось некоторые инструменты, употребляемые по системе Бертильона, видоизменить, чтобы достичь их сравнительной дешевизны, легкости и удобства укладки в небольшом ящике» [7, с. 1].

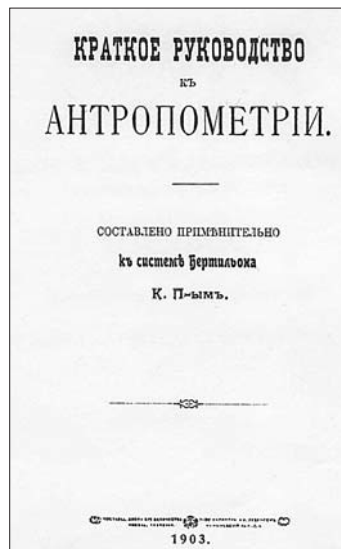
У посібнику рекомендовано до вимірювальної картки заносити такі виміри та характеристики:

- довжина та ширина голови і правого вуха;
- довжина середнього пальця та мізинця лівої руки;
- довжина лівого ліктя та розведених рук;
- ступня лівої ноги;
- зріст стоячи і сидячи;
- колір очей і волосся.

Крім того, слід було описувати у чоловіків відмінні ознаки голови, обличчя, рук, спини та грудей (у жінок спина і груди не описувалися). При цьому найбільша кількість ознак належала до описування голови: необхідно було вказати особливості потилиці, тім'я, лоба, волосся, бороди, вусів, брів, вій, обличчя, надбрівних дуг, розрізу очей, перенісся, носа, губ, щік, підборіддя, зубів, вух.

Посібник рекомендував залишати на реєстраційній карті відбитки вказівного пальця лівої руки і чотирьох пальців правої руки, як це передбачено антропометричною системою А. Бертильона з 1894 року. Щодо застосування відбитків пальців (дактилоскопії) К.Г. Прохоров писав:

«...В заключении нельзя не упомянуть о снятии отпечатков пальцев (дактилоскопия), применяемом Бертильоном на преступниках.

По наблюдениям, расположение линий кожи ручных пальцев неодинаково не только на руках различных субъектов, но даже у одного и того же индивидуума рисунок этих линий на разных пальцах представляет значительные отличия.

Техника снятия отпечатков чрезвычайно проста.

На металлическую пластинку или стекло валиком растирается тонким слоем типографская краска. Ладонные поверхности концов пальцев исследуемого субъекта слегка зачеркиваются этой краской и прикладываются поочередно к бумаге, на которой и получится точный рисунок кожных линий (рис. 25).

Достаточно получить отпечатки указательного пальца левой руки и четырех (большого, указательного, среднего и безымянного) правой. Краска с рук легко смывается скипидаром. В практикуемом нами наборе инструментов имеется для отпечатков особая коробка с подушечкой, пропитанной краской, по образцу употребляемой для штемпелей и печатей; по мере высыхания подушечка снова смачивается краской. Для получения более рельефного рисунка линий желательна возможная чистота рук исследуемого субъекта. Для наглядности здесь приводится форма антропометрической карточки и образец составления листка (протокола) примет» [7, с. 9].

Слід зазначити, що посібник доктора К.Г. Прохорова був першим у Росії виданням, у якому він пропонував разом з антропометричними вимірюваннями використовувати й відбитки пальців. Проте ці відбитки пальців не належали до дактилоскопічної реєстрації, а були «особливими прикметами». Як справедливо зауважував Р. Гейндль, для реєстрації ці відбитки були непридатні, тому що за їх допомогою «неможливо було... ідентифікувати незнайомця» [8, с. 35]. На цю обставину вказував пізніше і сам К.Г. Прохоров, характеризуючи працю В.І. Лебедева «Справочный указатель для чинов полиции» (1903 р.). Зокрема, він зазначав, що «на реєстраційних картках того часу, як це видно з вищезазваної книжки, були й пальцеві відбитки... але про дактилоскопічну реєстрацію не йшлося; її на той час не було вироблено і за кордоном» [2, с. 39]. Тому не варто погоджуватися із сучасними авторами, які відносять відбитки пальців на антропометричних картках до дактилоскопії [9, с. 181; 5, с. 105].

Спеціальний розділ у посібнику було присвячено класифікації реєстраційних карток «...з метою зручності та швидкості пошуку їх серед маси накопичених в бюро карток». Реєстраційні картки повинні були складатися у двох примірниках і розподілятися на такі чотири групи:

- група жінок;
- група підлітків віком до 17 років;
- група юнаків віком від 17 до 25 років;
- група дорослих чоловіків віком від 25 до 45 років.

При цьому у посібнику детально розглядали особливості кожної групи.

Один із розділів посібника мав назву «Фотографічні знімки в справі ототожнення». У ньому було висвітлено правила упізнавальної (сигналетичної) фотозйомки, розробленої А. Бертильйоном. Зокрема, запропоновано фотографувати анфас, у правий профіль, у півоберті (до пояса) та у повний зріст у масштабі 1:7 натуральної величини. Особа, яку фотографували, мала бути без головного убору, а у разі потреби мати її фотознімок у шапці або кашкеті — робили третій знімок. При цьому волосся не мало закривати вуха.

Зазначений посібник не був першим виданням з антропометрії, як стверджував російський дослідник В.М. Колдаєв: «...лікар московського жандармського дивізіону К.Г. Прохоров видав першу брошуру російською мовою з антропометрії» [6, с. 54], адже першою працею з антропометрії у Росії було «Краткое руководство для антропометрических измерений с целью определения рецидивистов, составленное по системе Бертильона», яке підготував ще у 1891 році завідувач антропометричною станцією (бюро) при Санкт-Петербурзькій розшуковій поліції М.О. Козлов [10].

Заслугою К.Г. Прохорова також є розробка здешевленого набору антропометричних приладів, якими було забезпечено всі частини Окремого корпусу жандармів. Цей набір приладів було продемонстровано на ІХ Пироговському з'їзді лікарів на секції судової медицини і схвалено його учасниками. З'їзд висловив побажання щодо постачання цих приладів усім судовим, тюремним і військовим лікарям «з метою практичної антропометрії й антропології». Набір приладів доктора Прохорова фірма Швабе презентувала на міжнародній виставці в м. Льєж (Франція), де він отримав позитивні відгуки [3, с. 392].

За ініціативи К.Г. Прохорова було підготовлено циркуляр Департаменту поліції від 31 січня 1903 року № 410, згідно з яким у всіх частинах Окремого корпусу жандармів було введено антропометричну систему А. Бертильона щодо реєстрації осіб, яких притягували до кримінальної відповідальності. У циркулярі, зокрема, було наголошено:

*«Секретно.
Циркулярно.*

*Г. начальникам губернских, городских, областных
и полицейских железнодорожных жандармских управлений.*

По имеющимся в Департаменте полиции сведениям, установленный согласно циркулярному распоряжению от 26 марта 1886 года за № 807 протокол осмотра обвиняемых в государственных преступлениях включает в себе не вполне достаточные и точные данные.

Ввиду сего, Департамент полиции предлагает описание примет привлеченных к дознанию по обвинению к указанным преступлениям, исключая преступления 246—248 ст. Улож. о наказаниях, составлять впредь по прилагаемой программе, выработанной по системе Бертильона.

Для антропометрических измерений, которые необходимы для составления ответов на соответствующие вопросы, должны быть приобретены следующие инструменты:

1. Две небольших вертикальных доски с делениями по метрической системе; маленькая табуретка и прямоугольник.

2. Два скользящих циркуля.

3. Толстинный циркуль (кронциркуль с делениями).

4. Маленькая метрическая линейка.

5. Горизонтальная доска с делениями.

В случае отказа обвиняемого подвергаться осмотру, о сем подлежит отметить в протоколе.

Протокол №

Я, Отдельного корпуса жандармов _____
на основании циркуляра Департамента полиции от 31.1.1903 за № 410
при участии _____

составил настоящий протокол примет привлеченного при Жандармском управлении (ФИО).

При чем оказалось:

1. Лет.
2. Рост — стоя и сидя.
3. Телосложение.
4. Цвет волос (белокурый, светло-русый, рыжий, темно-русый, черный).
5. Цвет глаз (серый, голубой, светло-карий, карий, черный).
6. Длина и ширина головы.
7. Длина среднего пальца и мизинца левой руки и предплечья.
8. Длина ступни левой ноги.
9. Длина и ширина правого уха.
10. Длина распростертых рук.
11. Описание особых примет...» [11, с. 74—75].

Отже, завдяки доктору К.Г. Прохорову на початку 1903 року антропометричну систему кримінальної реєстрації почали впроваджувати у жандармських установах Російської імперії.

Костянтин Григорович також був експертом у кримінальних справах щодо встановлення особи за рисами зовнішності. Заслугує на увагу експертиза щодо встановлення особи злочинця Олександра Кари, яку описав сам К.Г. Прохоров. У серпні 1909 року в Саратові було затримано чоловіка на прізвище Кардіно, якого підозрювали в тому, що він є розшукуваним злочинцем Олександром Карою. У 1902 році, проживаючи в Москві, О. Кара вбив свою матір і двох сестер і був засуджений за цей злочин до каторжних робіт терміном на 12 років. Відбуваючи покарання, він у 1905 році втік і кілька років під чужим прізвищем переховувався в різних містах імперії.

ИЗМЕРИТЕЛЬНЫЯ СВѢДѢНІЯ.

Ростъ 1 м. 67,5	Длина 192	Средн. 24,4	И. кат. 1	Глазъ 21
Дл. р. руки 1 м. 62,0	Шир. 16,1	Сред. 16,1	Глазъ 1	Ротъ 1
Ростъ сидя 86,0	Шир. 16,1	Сред. 16,1	Глазъ 1	Ротъ 1
Длина 192	Шир. 16,1	Сред. 16,1	Глазъ 1	Ротъ 1

Въ Иркутскѣ Иркутской Сибирской области
Александръ Мѣну 19.9.1909
Напрямки произведенъ С.Б.Б.Б.

Антропометрична реєстраційна картка О.А. Кари

У зв'язку з тим, що затриманий Кардіно заперечував, що він є Карою, виникла потреба ідентифікувати його особу за допомогою трьох фотографічних карток, які були у поліції. При цьому одна фотокартка була аматорською (художньою) і датована 1901 роком, а дві інші — виконані в московському розшуковому відділенні за правилами сигналетичної фотографії у 1902 році. Користуючись методом «словесного портрету», Костянтин Григорович дійшов висновку, що на всіх трьох фотокартках та сама особа, а саме Олександр Апоізович Кара. Так особу розшукуваного злочинця Кари було ідентифіковано [12, с. 85].

Другу експертизу К.Г. Прохоров провів у 1916 році. Як і у попередньому випадку, він використав ознаки «словесного портрету» [13, с. 140].

Костянтин Георгійович був членом імператорського Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії (з 1899 р.). Його наукові доповіді щодо досліджень кольору очей і волосся людини були надруковані в «Русском антропологическом журнале». У 1905 році він опублікував там статтю «Исследования великоруссов по отношению к показателю Пинье», в якій розглядав антропологічні особливості великорусів-солдат з Романо-Борисоглебського повіту Ярославської губернії, Рязанського і Скопінського повітів Рязанської губернії, Новохоперського та Землянського повітів Воронежської губернії [14, с.135—140].

Вчений також активно співпрацював з редакціями різних журналів: «Юрист», «Журнал Министерства юстиции», «Вестник полиции», де опублікував велику кількість статей з «наукової поліції» («К вопросу о судебной антропометрии» (1904 р.), «О судебной антропометрии» (1904 р.), «Новейший способ установления личности (способ проф. суд. мед. Палуанского ун-та А. Таммассия по расположению вен на руках и лбу)» (1911 р.), Программа «научной техники» для околоточных резерва Московской городской полиции (1911 р.), «Сличение фотографических карточек преступников» (1912 р.), «О технике дактилоскопирования и сличении пальцевых отпечатков» (1912 р.), «Научная и практическая оценка методов регистрации преступников» (1913 р.), «По поводу программы уголовного розыска г. П. Любимова» (1913 р.), «Новые пути дактилоскопии (пороскопия)» (1913 р.), «Морг в Москве» (1914 р.), «История регистрации преступников в России» (1914 р.), «Памяти Альфонса Бертільона» (1914 р.) тощо).

Причому значна частина творчої спадщини К.Г. Прохорова і сьогодні не втратила своєї актуальності та є важливим джерелом для дослідників історії кримінальної реєстрації.

У 1911 році доктор К.Г. Прохоров у Санкт-Петербурзі переклав і видав з доповненнями книгу Р. Рейсса «Словесный портрет», яка у дореволюційній Росії залишалася єдиним оригінальним виданням такого профілю і якою послуговувалися російські експерти та практичні працівники правоохоронних органів.

У 1913 році на сторінках «Вестника полиции» вчений вів жваву дискусію із завідувачем Варшавського антропометричного кабінету М.О. Жабчинським щодо способів кримінальної реєстрації, не погоджуючись з його пропозицією ліквідувати у Росії антропометричну систему і замінити її дактилоскопією. Він був прихильником поліцейської антропометрії у поєднанні з дактилоскопією та із судовою фотографією, яку також вважав невід'ємною частиною цих методів [15, с. 610—611; 16, с. 701—702].

К.Г. Прохоров мав непрості стосунки з відомим криміналістом В.І. Лебедевим. У 1913 році у журналі «Вестник полиции» він опублікував «розгромну» рецензію на його книгу «Искусство расследования преступлений. Дактилоскопия» (1912 р.), вказуючи на доволі суттєві помилки та описки автора. У висновку рецензент писав: *«...В общем, книга Лебедева производит сумбурное впечатление. Дактилоскопия перенесена на русскую почву непродуманно, неумело и совершенно не приспособлено к русской жизни и действительности. В смысле научном книга эта имеет ничтожное значение, в учебном же должна считаться вредной, как избилующая такими ошибками и положениями»* [17, с. 351].

У період 1911—1913 рр. доктор К.Г. Прохоров викладав «поліцейську техніку» у школі резерву московської столичної поліції. Заслуговує уваги розроблена ним «Програма курсу «кримінальної техніки» для околоточних наглядачів резерву московської міської поліції», що містила в собі такі розділи:

1. Дактилоскопія.
2. Бертильйонаж (судово-поліцейська фотографія).
3. Поліцейська антропометрія.
4. Словесний портрет.
5. Ототожнення за розташуванням вен руки й лоба (спосіб проф. Таммассія).
6. Визначення віку за зовнішнім оглядом.
7. Професійна зміна рук взагалі.
8. Вчення про сліди ніг.
9. Поняття про почеркознавство.
10. Загальні відомості про кров'яні сліди.

11. Огляд реєстраційного бюро, фотографій і поліцейського музею при управлінні Московської розшукової поліції під керівництвом начальника розшукової поліції А.Ф. Кошка [18, с. 503—504].

Кожний із зазначених розділів ретельно деталізовано. Наприклад, розділ «Дактилоскопія» передбачав такі питання [18, с. 503]:

- історія дактилоскопії;
- значення відбитків пальців у справі ототожнення особи;
- наявні циркулярні розпорядження уряду про застосування дактилоскопії для поліції і суду за кордоном і в Росії;
- техніка дактилоскопії (відбитки пальців за допомогою типографської фарби на закопченому папері тощо);
- вправи щодо зняття відбитків пальців і складання дактилограм;
- основні типи візерунків;
- уміння «прочитати» отриманий відбиток пальця (дельти, центр тощо);
- звіряння відбитків пальців (питання про класифікацію відбитків і дактилоскопічну реєстрацію не описано тому, що вони належать до компетенції спеціального відділення бюро розшукової поліції);
- випадково знайдені на місці скоєння злочину відбитки пальців;
- способи їх зберігання та поновлення (демонстрація);
- звіряння таких відбитків;
- дактилоскопічна експертиза в суді.

В організованому К.Г. Прохоровим кабінеті науково-судової експертизи він демонстрував апаратуру і прилади, за допомогою яких досліджував речові докази, розповідав про методи кримінальної реєстрації (антропометрію та дактилоскопію), складання карток словесного портрету і розшуку за ним, техніку копіювання слідів, пояснюючи на прикладах із судової практики. «Своїми блискучими висловлюваннями, — писав «Вестник полиции», — доктор К.Г. Прохоров захоплював аудиторію настільки, що слухачі просили читати їм додаткові лекції, і він із задоволенням виконував побажання своїх учнів» [3, с. 392]. Слід зазначити, що курси лекцій доктора К.Г. Прохорова слухали не тільки околоточні наглядачі школи резерву, а й жандармські офіцери, чини поліції та поліцейські лікарі московської столичної поліції.

На початку 1913 року К.Г. Прохорова за розпорядженням воєнного міністра направили до нещодавно створеного кабінету науково-судової експертизи при прокуроріві Санкт-Петербурзької судової палати на посаду помічника завідувача кабінетом [19, с. 7]. Згодом він знову повернувся до Москви, де продовжував викладати техніку розслідування злочинів у школі резерву московської столичної поліції, а також за сумісництвом працював помічником завідувача кабінету науково-судової експертизи при прокуроріві Московської судової палати та лікарем при Рум'янцевському музеї. У червні 1914 року «Вестник полиции» повідомляв своїх читачів, що московський кабінет НСЕ відвідали 28 випускників курсів околоточних наглядачів резерву московської столичної поліції. Виконувач обов'язків управляючого кабінетом В.Л. Русецький і його помічники Є.В. Раковський і К.Г. Прохоров провели з ними навчально-показові практичні заняття, зокрема розповідали як слід проводити експертизу документів. Випускникам курсів також демонстрували проведення дослідження за допомогою невидимих (ультрафіолетових) променів, фотографічний апарат системи А. Бертильйона, а також фотографії з місця злочину, злочинців, трупів, слідів ніг тощо, розповідали про метричну фотографію і демонстрували розграфлені для неї аркуші.

Доктор К.Г. Прохоров (третій справа) серед випускників курсів околоточних наглядачів резерву московської столичної поліції, 11 червня 1914 року

Крім того, слухачам доволі детально розповідали про ходу людини, сліди ніг і методи проведення експертиз, демонстрували численні фотографічні знімки відбитків пальців, залишених злочинцями на предметах, і вказували способи їх дослідження. Околоточні наглядачі та усі екскурсанти оглядали прилади й апарати кабінету, з якого вийшли з почуттям великої подяки корисній і важливій для їх поліцейської діяльності установі [20, с. 502].

З початком Першої світової війни доктора Прохорова 20 серпня 1914 року було мобілізовано, і про його подальшу долю, на жаль, нічого не відомо.

Щодо сімейного стану вченого, то він був одружений і виховував трьох дітей: сина, пасинка і падчерку. За сумлінну службу його було нагороджено орденами Св. Станіслава III ступеня (1906 р.) та Св. Анни III ступеня (1910 р.)

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Чисніков В.М. Сиссна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880—1917 рр.): історико-правове дослідження : у 2-х кн. — Кн. 1. Документи й матеріали : навч. посіб. / В.М. Чисніков. — К. : Ніка Нова, 2011. — 939 с.
2. Прохоров К.Г. История регистрации преступников в России / К.Г. Прохоров // Вестник полиции. — 1914. — № 2.
3. Начальник резерва. Преподавание «полицейской техники» (в школе резерва московской столичной полиции) // Вестник полиции. — 1913. — № 17.
4. Прохоров К.Г. Патологоанатомические изменения стенок яичниковых кист при перекручивании их ножки: дис. ... доктора медицины / Прохоров Константин Григорович. — СПб. : Типогр. штаба отд. корп. жанд., 1896. — 55 с.
5. Рыжов Д.С. Борьба полиции России с профессиональной преступностью (1866—1917 гг.) : монография / Д.С. Рыжов. — Саратов : Изд-во СЮИ, 2001. — 144 с.
6. Колдаев В.Н. Из истории практической криминалистики в России: применение научных методов работы в розыске и расследовании преступлений: факты, документы, комментарии / В.Н. Колдаев. — М. : ЛексЭст, 2005. — 376 с.
7. Краткое руководство по антропометрии. Составлено применительно к системе Бертильона К. Прохоровым. — М. : Т-во скороп. А.А. Левенсон, 1903. — 50 с.
8. Гейндль Р. Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений / Р. Гейндль. — Л. : Гос. техн. изд-во, 1927. — 332 с.
9. Чисніков В.Н. Досадные «жучки» в добротном исследовании по истории криминалистики и уголовного сыска / В.Н. Чисніков // Криміналістичний вісник. — 2006. — № 2 (6). — С. 181—184.
10. Краткое руководство для антропометрических измерений с целью определения рецидивистов, составленное по системе Бертильона. — СПб. : Типогр. канцел. С.-Петербур. градонач., 1891.
11. Центральний державний історичний архів України. — Ф. 336. — Оп. 1. — Спр. 17.
12. Прохоров К. Сличение фотографических карточек преступников / К. Прохоров // Журнал Министерства юстиции. — 1912. — № 9.
13. Крылов И.Ф. Избранные труды по криминалистике / И.Ф. Крылов. — СПб. : Изд. дом СПб. ун-та, 2006. — 1000 с.
14. Прохоров К.Г. Исследования великоруссов по отношению к показателю Пинье / К.Г. Прохоров // Русский антропологический журнал. — 1905. — № 1-2.
15. Прохоров К. Ответ на заметку г. М. Жабчинского / К. Прохоров // Вестник полиции. — 1913. — № 26.
16. Прохоров К. По поводу заметки г. М. Жабчинского / К. Прохоров // Вестник полиции. — 1913. — № 30.
17. Прохоров К.Г. В.И. Лебедев. Искусство раскрытия преступлений. Дактилоскопия / К.Г. Прохоров // Вестник полиции. — 2 изд. испр. и доп. — 1913. — № 15-16.
18. Начальник резерва. Программа курса «уголовной техники» для околоточных надзирателей резерва Московской городской полиции // Вестник полиции. — 1911. — № 20.
19. Громов И.А. Кабинет научно-судебной экспертизы по закону от 28 июня 1912 года / И.А. Громов. — СПб., 1913.
20. Околоточные надзиратели в кабинете научно-судебной экспертизы // Вестник полиции. — 1914. — № 28.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. Наукові статті до збірника мають бути написані українською або російською мовою, відзначатися високим науковим та навчально-методичним рівнем підготовки, містити глибокий авторський аналіз проблем сучасного розвитку криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. Звертаємо особливу увагу авторів на обов'язкове дотримання ними при оформленні статей вимог міждержавних і державних стандартів, зокрема: **ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006** «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ГОСТ 7.5-88, ДСТУ 3582-97, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», наказу ВАК України від 26.01.2008 р. № 63*.

2. Приймаються наукові статті, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися.

3. Стаття подається у надрукованому вигляді (один примірник) з підписом(-ами) автора(-ів) та на електронному носії в форматі doc (Word), шрифт Times New Roman Cyr (Symbol, Wingdings). Кегль (висота літер) — 14, інтервал між рядками тексту 1,5 см, поля: зліва — 3 см, справа — 1 см, зверху та знизу — по 2 см. Весь матеріал наукової статті повинен міститися в одному файлі; ілюстрації, діаграми та графіки дублюються окремими файлами.

3.1. Ілюстрації (чорно-білі або кольорові) подаються в електронному вигляді форматом Adobe PhotoShop (PSD) або TIFF (у виняткових випадках JPEG) з належною якістю. Роздільна здатність не менш як 300 пікселів / дюйм, розмір зображення не менш як 9x12 (1060x1410 пікселів). Не допускається перифотографування або сканування ілюстрацій з друкованих джерел!

3.2. Фотографії (чорно-білі або кольорові) подаються на фотопапері мінімальним розміром 9x12 см або в електронному вигляді з дотриманням вимог, наведених у п. 4.1.

3.3. Діаграми та графіки повинні бути зроблені за допомогою векторних редакторів Adobe Illustrator, Corel Draw або MS Excel.

3.4. Таблиці виконуються у форматі MS Word (rtf).

3.5. Блок-схеми виконуються за допомогою редактора MS Graph, що вбудований в MS Word, або за допомогою інших програм.

3.6. Хімічні, математичні та фізичні формули набираються за текстом з використанням редактора формул MS Equation 3.0.

3.7. Ілюстрації, фотографії, діаграми, графіки, блок-схеми, таблиці і формули не розміщати в окрему рамку або поверх тексту, текст повинен бути зверху та знизу без використання обтікання.

4. Небажано робити підкреслення слів у тексті. Лапки для українських та російських слів — кутові («...»).

* Рекомендуємо у бібліографічному описі дотримуватися набору обов'язкових елементів, наведених у зразках Форми 23 Бюлетеня ВАК України (2008. — № 3. — С. 9—13). — Прим. ред.

5. Використані в тексті джерела нумеруються у послідовності посилання на них. Цифри беруться у квадратні дужки, наприклад « [1] ». Номер посилання повинен відповідати його номеру у списку використаної літератури. У разі посилання на одне й те саме джерело кілька разів обов'язково зазначати конкретні сторінки, наприклад « [7, с. 235] ».

6. При бібліографічному описі джерел у списку використаної літератури обов'язково вказувати місто, видавництво, рік видання та загальну кількість сторінок.

7. Обсяг наукової статті має бути не менш як 6 сторінок тексту формату А4 (1700—1800 знаків на сторінці).

8. До авторського оригіналу додається авторська довідка, яка містить: назву статті, УДК; анотацію до статті українською, російською та англійською мовами (близько 50 слів) та 4—5 ключових слів; прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора(-ів); повну назву установи, в якій працює автор(-и) та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел.

9. Авторські оригінали обов'язково рецензуються членами редакційної колегії збірника.

10. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір і точність наведених фактів, цитат, власних імен і прізвищ та інших відомостей.

11. Внесені редактором зміни та скорочення тексту, що не впливають на зміст матеріалу, а також уточнення в назвах міністерств, установ, відомств тощо редакція здійснює без попереднього узгодження з автором(-ами).

12. У разі недодержання автором(-ами) перелічених вимог редакція залишає за собою право не розглядати статтю.

13. Передрук надрукованих у «Криміналістичному віснику» статей можливий тільки за умови обов'язкового посилання на нього.

Редколегія

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (17), 2012

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державною реєстраційною службою України,
від 02.09.2011 серія КВ №18252 – 7052 ПР

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор.
Матеріали не повертаються. При передруку посилання на
«Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого ТОВ «Еліт Прінт»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру від 14.04.2010 серія ДК №3761

Редактор *А.В. Маслянюк*
Коректори *Н.П. Когут, О.А. Оксимець*
Комп'ютерна верстка *С.М. Гавриляк*

Підп. до друку 4.06.2012 р. Формат 70x100/16
Папір оф. №1. Гарнітура *Pragmatica*. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 14, 19 Обл.-вид. арк. 12, 17
Тираж 400 пр. Зам. № 178

Віддруковано на ТОВ «Еліт Прінт»
04073, м. Київ, пр-т Московський, 6, корп. 1, тел./факс: 494-35-75
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 14.04.2010
серія ДК № 3761

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03134, Україна
тел.: (044) 273-53-66, факс: (044) 405-74-69
dndekc@mvs.gov.ua
<http://dndekc.mvs.gov.ua>